

Horváth Márta

Kritika és relativitás Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regényében
PhD-disszertáció

Témavezető: Prof. Dr. Bernáth Árpád

Szeged

2003

Tartalom

Tartalom	2
Bevezetés	4
I. „Könyv az emberről” – A költészet legitimációja az esszéekben	11
1. A valóság szerkezete	12
2. A megismerés módszere	15
3. A nyelv kettős használata	17
4. A másik ember. A relativitás tézise	19
II. A regényértelmezés filológiai problémái	27
III. A Kákánia-szituáció azaz az identitást meghatározó kronotoposz	36
1. Szubsztanciahiány és „kikristályosodás“	40
2. Terek és jellemek	46
3. Cselekvésmódok	50
IV. Üres világ: A kritika fikcionális eszköze	53
1. Megfordítás	56
2. A megfordítás mint kritikai módszer. Nietzsche és Musil	60
3. Kritika és misztika	69

V. Morálkritika és reprezentációkritika a „másik állapotban”	74
1. A cselekvés delegitimációja	74
2. Narratológiai destrukció	85
VI. A töredékesség problémája	90
1. Fikcionalitás és teljesség	91
2. Fragmentum és meghatározatlan azonosság	96
3. Peripeteia: a „fordulat” mint cselekményelem	102
VII. Cselekmény és jellem	113
1. A figurakonstruálás elvei. Az antropológiai koncepció és etikai konzekvenciái	114
2. Elbeszélt azonosság. A figurakonstruálás módja	120
3. A ‘tulajdonságok nélküliség’ értelmezése	127
Zárszó: Kritika és relativitás	131
Felhasznált irodalom	134

Bevezetés

I.

Paul de Man az „Ellenszegülés az elméletnek” című írásában azt veti az esztétika szemére, hogy szemben a kortárs irodalomelmélet autonomitásával, mindig egy tágabb filozófiai rendszer része, és ílymód az irodalmitól különböző spekulációk mellékterméke.¹ De Man itt ugyan „esztétika” alatt azt a romantika korában megjelenő szemléletmódot érti, mely „nem kíván különbséget tenni élmény és annak reprezentációja között”², „vádja” mégis érvényes a művészeteket magyarázó rendszerek Kantot megelőző részére is, sőt az időben visszafelé haladva egyre szorosabb kapcsolatot láthatunk az esztétikák és a szerzőjük által képviselt más globális filozófiai rendszerek, metafizika, etika vagy társadalomfilozófia között, olyannyira, hogy azok nélkül a művészetelméleti alaptézisek gyakran nem is értelmezhetők. Jó példa erre mindjárt az első „művészet-elméletünk”, Platón fejtegetései az utánzó művészetekről, melynek alárendeltségét már az is mutatja, hogy formailag sem képez önálló gondolatmenetet, hanem Platón államfilozófiai írásában, az „Állam” című dialógusban kap helyet. Platón itt a művészi utánzás természetét két fejezetben tárgyalja két különböző szempontból és ílymód két másik filozófiai rendszerrel összekapcsolva. A tizedik könyvben a mimézisnek egy ontológiai megközelítésű definícióját adja³, ahol a mimézis fogalmát az ideatanból kiindulva magyarázza, művészetelméletét tehát metafizikájával kapcsolja össze, majd ennek ismeretelméleti következményeit vonja le. A dialógus harmadik könyvében a művészetet mint a tanítás és nevelés eszközt, azaz etikai funkciójában vizsgálja.⁴

Ennek alapján úgy tűnik, hogy a művészet-elmélet akkor von be az argumentációba valamely olyan kontextust, amitől de Man az irodalomelméletet függetlennek kívánta látni, amikor a művészet funkciójára (életvilágbeli szerepére vagy más kulturális

¹ De Man 1986, p.101.

² De Man 1969, p.6., ez a meghatározás tehát de Man egy korábbi írásából származik. Az „Ellenszegülés az elméletnek”-ben de Man hasonlóképpen definiálja az esztétika fogalmát, de itt Kantot nevezi meg mérföldkönek. V.ö. De Man 1986, p.101.

³ V.ö. Gebauer / Wulf 1992, pp.45.

⁴ Platón 1984.

tevékenységek közötti helyére) vonatkozó, az autonómnak tartott irodalomelmélet által sem ignorálható kérdést tesz fel. A funkció kérdése pedig a referencia problémájával összekapcsolva, illetőleg abból kiindulva válaszolható meg: attól függően, hogy milyen választ adunk arra a kérdésre, hogy mire utal az irodalmi szöveg, válaszoljuk meg azt is, milyen tapasztalati értéket tulajdonítunk neki. Mivel ekkor az érvelés megkívánja annak kifejtését, hogyan értelmezzük azt a „valóságot” vagy valóságsgemenst, amivel az esztétikai objektumot kapcsolatban állónak látjuk, az ennek kifejtését lehetővé tevő keretelméletet szükségszerűen bevonjuk az esztétikai illetve irodalomtudományi érvelésünkbe, ami által létrejön egy tágabb filozófiai rendszerrel való kapcsolat. Platón például azt a valóságot, amivel az esztétikai objektumot kapcsolatban állónak látta, látszatvalóságként határozta meg, ezért az utánzó művészeteknek minden szempontból negatív értéket tulajdonított praktikus életünk vonatkozásában: a művészetet hazugságnak és az embert gyengítőnek tartotta, és ennek megfelelően kizárta az ideális államból.

Milyen választ ad mindezekre a kérdésekre a de mani értelemben vett elmélet? Az elmélet azon a ponton szabadul meg a más filozófiai rendszerekkel való összefonódástól, hogy az irodalmi nyelvhasználat esetében éppen a nyelvnek a referenciális funkcióját, mimetikus szerepét korlátozza, illetve azt hangsúlyozza, hogy a nyelv ismeretelméleti szerepét a nyelvhasználat retorikai struktúrái felforgatják⁵, és ezáltal „episztemológiai rongálódást”⁶ okoznak. A nyelv alapvetően retorikai természete miatt nem szolgálhat az ún. „természetes és fenomenális megismerés”⁷ modelljéül, a nyelvhasználat irodalmisága pedig éppen abban áll, hogy a nyelv szabaddá válik a „referenciális kötöttségektől”⁸ illetve saját magára, önnön retoricitására utal vissza.

Az irodalomnak ez a referenciális kötöttségektől való megszabadítása valóban megóvja az elméletet attól, hogy szükségszerűen összefonódjon más magyarázórendszerekkel, ugyanakkor elbizonytalanítja az embert abban a kérdésben, milyen funkciót lehet tulajdonítani az irodalomnak az életvilágban, ha a retoricitás „megszakítja a nem-

⁵ U.o., p.107.

⁶ De Man 1996, p.7.

⁷ De Man 1986, p.104.

⁸ U.o., p.103.

verbális világra való kiterjedést”.⁹ Milyen tapasztalati értéke lehet az irodalomnak, ha nem utal önmagán túlra. De Man ezzel a kérdéssel sehol nem foglalkozik explicit, az ebben való állásfoglalását inkább csak az elemző szövegeiben elszórt megjegyzéseiből következtethetjük ki.

Az egyik legkifejtettebb formában Nietzsche retorika-felfogásának elemzésekor olvashatunk arról, miben látja de Man az irodalom életvilágbeli funkcióját. Nietzsche-nek azt a megjegyzését idézi, miszerint „a művészet a *látszatot látszatként* kezeli; éppen ez a célja, hogy *ne* tévesszen meg, ezért *igaz*”.¹⁰ Hogy de Man Nietzsche-t affirmatíván idézi, az az idézetet bevezető mondatából derül ki: „Nietzsche [...] felismeri és megerősíti az irodalom igazságértékét, még ha az negatív is.”¹¹ Ennek alapján az irodalmi szöveg bár nem mutat túl magán, illetve éppenséggel elbizonytalanítja vélt tudásunkat, azaz nem vezet megbízható ismerethez, nem lesz az igaz és a helyes médiuma, annyiban mégis van episztemológiai funkciója, hogy általa megkérdőjeleződik az igazság és helyesség lehetősége. Az irodalom ezáltal első sorban politikai relevanciát nyer: „a társadalmi és történeti én integrálására”¹² irányuló manipulatív magyarázórendszereket delegitimálja, azaz – ahogy de Man megjegyzi – valóban negatív ismereti érték tulajdonítható neki.

Az irodalom és „öntudatának, a dekonstrukciónak”¹³ egyik kritikája a nyelvhasználat szubjektum-központúságára irányul, aminek csapdájától de Man elemzése alapján az azt szintén kifogásoló Nietzsche sem szabadul meg. Az érdekes a jelen szempontból azonban nem az, hogyan mutatja meg de Man a nietzschei gondolatmenet fonák voltát, hanem hogy miben áll a nyelvhasználatnak ez a kritizált én-központúsága. Eszerint „az emberi szubjektum mint kiváltságos nézőpont gondolata pusztá metafora, mellyel az ember önnön jelentéktelensége ellen védekezik, méghozzá úgy, hogy ráerőlteti saját világértelmezését az univerzum egészére, és [...] egy emberközpontú jelentéshalmazzal helyettesíti azt a jelentéshalmazt, amely őt a kozmikus rendben pusztán tűnékeny véletlenné fokozza le.”¹⁴ Az én-központú nyelv így annyiban nem képes „valamilyen

⁹ U.o., p.107.

¹⁰ Nietzsche, Musarion 6:98. Idézi de Man 1979, p.156. Kiemelés az eredetiben.

¹¹ U.o.

¹² De Man 1986, p.100.

¹³ Menke 1993, p.273.

¹⁴ De Man 1979, p.153.

referenciális, tulajdonképpeni jelentés”¹⁵ kifejezésére, hogy szubjektív perspektívából írja le a világot, csak doxát, vélekedést és nem igazságot közvetít.¹⁶

Ezen a ponton érdemes de Mannak egy korai tanulmányához, az először 1969-ben megjelent „A temporalitás retorikája” címűhöz folyamodni. De Man itt romantikus szövegeket vizsgál abból a szempontból, hogy milyen retorikai alakzatok használatával, milyen szövegstratégiák alkalmazásával jelenítik meg a romantikusok szubjektum és objektum, én és természet viszonyát, hogyan határozza meg ezekben a szövegekben a beszélő szubjektum saját magát és a természettel való kapcsolatát. Ahogy a tanulmány elején megjegyzi, a retorikai alakzatokat a hagyományostól eltérően mint intencionális jelenségeket kezeli, ez határozza meg elemzésének irányát: azt vizsgálja, milyen „én-felfogás”, és milyen „önismeret”¹⁷ mutatkozik meg a szövegekben.

Amiért a jelen gondolatmenet szempontjából érdemes ehhez a tanulmányhoz visszatérni, az az elemzés azon irányultsága, ami a későbbi értelmezésekben kevésbé jelenik meg, mégpedig hogy de Man itt még nem kanyarodik el olyan kizárólagosan az irodalmi szöveg önreferencialitásának gondolata felé, mint később, hanem, bár a tanulmány megelőlegezi az „olvasás allegóriái”-nak a következtetését, a hangsúlyt erőteljesebben az intencionalitásra, a retorikai struktúrákat létrehozó akaratra, az „én”-re helyezi. A jelen érvelés a de Mani rendszerben így módon véleményem szerint benne rejlő, de irodalmi szövegek értelmezésében kevésbé alkalmazott következtetési lehetőség irányában kíván tovább haladni, és az irodalmi szövegnek a retoricitás és általában az alkalmazott szövegstratégiák intencionalitásában rejlő pozitív episztemológiai szerepét kívánja hangsúlyozni. Ezáltal ugyanis arra lehet rámutatni, hogy az intencionális retorikának az a belátása, hogy a nyelv nem szolgálhat a „fenomenális megismerés” modelljéül, nem jelenti egyúttal a nem-verbális világra való kiterjedés megszakítását, hiszen az az intenció, ami a szöveg retorikai struktúráiban megnyilvánul, történetileg és geográfiaileg elhelyezhető. Az irodalmi szöveg bár nem utal egy „természetes valóságra”¹⁸ utal egy perspektivikus valóságra, egy „valóság-

¹⁵ U.o., p.146.

¹⁶ Ez a de Man által idézett Nietzsche szóhasználat.

¹⁷ De Man 1969, p.32.

¹⁸ De Man 1986, p.104.

képre”, amelyben az ének az önmagáról és a világban betöltött helyéről való elképzelése nyilvánul meg.

Ha azonban elfogadjuk ezt a következtetési lehetőséget, foglalkoznunk kell annak a perspektívának, annak a valóság-képnek a meghatározásával, amire az irodalmi szöveg utal. Azaz kénytelenek vagyunk egy az irodalmitól különböző magyarázórendszert bevinni az érvelésbe. Az építmény ezen a ponton elveszíti a következetességnek az „elmélet által igényelt személytelenségét”¹⁹, már amennyiben személytelenség alatt a szövegen kívüli valóság magyarázatának különböző lehetőségei közötti választástól való óvakodást értjük, az elmélet implicit módon vagy kifejtetten valamiféle kötelezettségről tesz tanúbizonyságot, maga is perspektívikus és történeti lesz.

A jelen tanulmány azt az „ént”, melynek az önmagáról és a másikról alkotott képét látja az irodalmi szövegben megnyilvánulni, nem mint pszichológiailag meghatározott ént, nem is mint „általános emberi lehetőséget”²⁰, vagy kontextustól független emberi természetet²¹, hanem bizonyos antropológiai²² és etnográfiai elképzelések alapján társadalmi és kulturális meghatározottságában tekinti. Az értelmezés a szövegnek a kontextushoz és egy tágabb kulturális diskurzushoz való kötődéséből²³ indul ki és azt az adott társadalom önleírásának²⁴ részeként tételezi. A szöveg identitáskonstruáló aspektusát az elemzés központjába állítva a narratív szövegben reprezentált cselekvésmodell ábrázolási módjára összpontosít, és azt vizsgálja, milyen szövegstratégiák alkalmazásával konstituálódik azonosság a vizsgált szövegben. Az alkalmazott szövegstratégiák elemzése azonban nem a szöveg önmagára vonatkozásának téziséhez vezet el. Ehelyett kiindulópontul szolgál a szöveg kultúrtörténeti elhelyezéséhez, melyhez egyrészt a reprezentáció természetére vonatkozó következtetés, másrészt az etikai implikációk rekonstruálása szolgál alapul.

¹⁹ U.o., p.100.

²⁰ Bachmann-Medick 1996, p.14.

²¹ Geertz 1984, p.353.

²² Itt a legjobb példa maga a vizsgált szerző, Musil, aki maga is, mai szóhasználattal, a kultúrrelativizmus elképzelését osztotta. Ehhez bővebben lásd a dolgozat következő fejezetét.

²³ Bachmann-Medick 1996, p.9.

²⁴ U.o., p.10.

II.

Mivel a jelen dolgozat kérdésfeltevése összhangban áll a vizsgált szerző által megfogalmazott kérdéssel is, az első fejezet az előzőekben kifejtett kérdést úgy fogalmazza meg, hogy azt egy Musil esszéi alapján rekonstruált életmű-immanens elméletben igyekszik elhelyezni. Az elmélet kifejtését Musil részéről az motiválja, hogy legitimálja a költészet létét a többi megismerési forma mellett. A legitimáció logikája arra épül, hogy a világ maga is kettős felépítésű, így annak megismerése szükségszerűen egymástól eltérő megismerési módszereket kíván meg. A költészet fontossága éppen ott nyilvánul meg, ahol a világnak arról a szegmenséről akarunk tudást szerezni, mely nem ismerhető meg a tudomány eszközeivel: mikor az ember cselekedeteinek etikai megítélhetőségéről gondolkodunk. Emiatt válik a költészet fő kérdésévé az ún. „másik állapot” problémája, mert abban éppen a moralitás, a morálisan tökéletes élet, egy elérendő célként tekintett én-állapot kérdése fogalmazódik meg. A „másik állapot” értelmezése tehát a musili életmű központi kategóriáját érinti.

A „másik állapot” mint lehetséges én-állapot szorosan összefügg az identitás kérdésével, mellyel kapcsolatban Musil az esszéiben szintén egy átfogó, de csak töredékesen megírt elméletet dolgoz ki. Az identitás témaköréből az azonosság relativitásának elképzelését emelem ki, miszerint egy individuum az önazonosságát a társadalmi-kulturális kontextusától nyeri. Az identitás relativitásának ez a musili elképzelése határozza meg a továbbiakban a dolgozat felépítését.

A második fejezet gyakorlatilag kitérőnek tekinthető, mert a benne tárgyalt probléma nem kapcsolódik a felvetett kérdéshez. Mindazonáltal egy olyan szükséges kitérő, ami a regény elemzésére rátérve véleményem szerint nélkülözhetetlen, amennyiben nem akarunk módszertani következetlenségekbe bonyolódni, vagy a kifejtettség hiányából fakadóan félreértésekre okot adni. Musil regényének ugyanis megvan az a jól ismert sajátossága, hogy nincsenek egyértelműen körvonalazott határai. Ha tehát csak annyit mondok, hogy „A tulajdonságok nélküli ember”-ről fogok beszélni, nem definiálok félreérthetetlenül azt a bizonyos korpust, ami az elemzésem tárgya. „A tulajdonságok nélküli ember” címmel meglehetősen önkényesen jelölhetem azt a szöveget, ami Musil autorizálásával került kiadásra, de megnevezhetem azokat a fikcionális szövegeket is, amelyek a regény történetét adják, legyenek azok a szerző által autorizáltak vagy

éppenséggel a hagyaték részei, de gondolhatok akár arra az összesen mintegy 15.000 oldalnyi fikcionális és nem fikcionális, autorizált és nem autorizált szövegre is, ami a regény részét képezi. Mielőtt tehát elkezdek 'a regényről' beszélni, meg kell határoznom, mit is értek 'a regény' alatt.

A regény elemzésére a harmadik fejezetben térek rá, amit az utolsó előtti fejezetig követek. Abból indulok ki, hogy az azonosság relativitásának az esszéekben megfogalmazott elképzelése bizonyos formában a regény szerkezetében is manifesztálódik. Mindazonáltal nem azt a megkérdőjelezhető módszertani eljárást követem, hogy a regény felépítési elveit az esszében kifejtett elmélet alapján magyarázom, mert ez jogosan az ideologikus olvasat²⁵ vádjával lenne illelhető. Az esszét nem úgy kezelem, mint a regény referenciaszövegét, sokkal inkább úgy tekintem, mint egy az értelmezői horizontot alakító szöveget, ami azonban az argumentációban már nem kap lényeges szerepet.

Az azonosság relativitásának logikáját követve a regény értelmezésekor első lépésben a kronotoposzt elemzem. Az ábrázolt téridőt mint társadalmilag-kulturálisan definiált teret értelmezem, és azokat a tulajdonságait emelem ki, amiket az értelmezés szempontjából relevánsnak tartok, azaz amik alapján az egyfajta kultúraként értelmezhető, és amik összefüggésbe hozhatók az ebbe a kronotoposzba helyezett figurák attribútumaival. A figyelmet inkább utalás szerűen mintsem kifejtve, de már ebben a fejezetben arra az aspektusra irányítom, ami a későbbiekben meghatározó lesz: az ábrázolt kronotoposzhoz köthető cselekvésmódokra.

A negyedik fejezetet tekintem a dolgozat központi fejezetének, ez tartalmazza ugyanis a „másik állapot” mint a kronotoposz által determinált egyik konstelláció ábrázolásmódjának azt az elemzését, mely a további következtetések alapját is képezi. Kiindulva abból a megfigyelésből, hogy a „másik állapot” a regényben csak a figurák, első sorban a főhős által kerül meghatározásra, Ulrichnak a „másik állapotot” leíró mondatait elemzem. Az elemzés a „másik állapot” ábrázolásának nyelvi eszközeit, Musil leíró stratégiáit vizsgálja. Ennek következtetéseiből kiindulva értelmezem a „másik állapotot” az ötödik, hatodik és hetedik fejezetben három különböző

²⁵ Ideologikus olvasásnak Paul de Man azt az olvasást nevezi, amit véleménye szerint „a nyelvi és természetes valóság, referencia és fenomenalizmus egybemosódása” jellemez. De Man 1991, p.104.

aspektusból, és hozom összefüggésbe egyrészt a regény cselekménynélküliségével, másrészt töredékességével, harmadrészt a főhős tulajdonságok nélküliségével.

A „másik állapot” ábrázolásmódját először egy narratológiai elméletté alakított mimézis-elmélet, Paul Ricoeur „hármás mimézis” elméletének keretén belül értelmezem. Annak ellenére, hogy az elmélet megalkotója azt más problémák megoldására dolgozta ki, azért találok mégis jól alkalmazhatónak a jelen esetben, mert egy olyan kapcsolódási pontra hívja fel a figyelmet, ami a regény alapvető narratív jellegzetességét képes magyarázni: a praktikus értelemben vett cselekvés és az ábrázolt cselekmény kapcsolatára. Az elméletet nem annyira alkalmazva, mint inkább egy ontológiai szinteltolással eredeti struktúráját módosítva azt mutatom meg, hogyan olvasható a regény egyszerre morálkritikaként és reprezentációkritikaként. A regény ábrázolásmódját, a „másik állapotot” leíró nyelvi eszközöket ezáltal mint kritikai beszédmódot definiálom és egy olyan kultúrtörténeti hagyomány részeként tárgyalom, ami összefoglalóan metafizika-kritika névvel illelhető és aminek egyik előfutáraként Nietzsche-t tartjuk számon.

A hatodik fejezetben a „másik állapotot” a regény töredékességével hozom összefüggésbe. A kérdést a „fikcionális világok” elméletének alkalmazásával közelítem meg, mert ez az elmélet kínál olyan magyarázatot a fiktív entitások narratív szövegbeli konstitulásának problémájára, ami a „másik állapot” különös megalapozási módját is képes magyarázni. A megalapozás különössége abban áll, hogy a „másik állapot” bár egy akár tulajdonnévnek is tekinthető határozott leírással van megnevezve, ami által intuitív módon elfogadjuk mint fiktív létezőt, a narráció mégsem rendeli hozzá azokat a tulajdonságokat, amik individualitását meghatároznák, azaz amik által azonosítható lenne. A „van is és még sincs” benyomása fejthető ki argumentatív eszközökkel az elmélet segítségével és definiálható a „másik állapot” egy a paradigmikus szinten töredékes entitásként. A fejezet ebből a paradigmikus töredékességből vezeti le a regény szintagmatikus töredékességét, és határozza meg a regény szerkezetét parataktikusnak. A fejezet gondolatmenete mindazonáltal nem a formai töredékesség tényének szükségszerűségét kívánja igazolni, hanem éppenséggel arra irányul, hogy megmutassa, hogy a regény heterogén struktúrával bír. A töredékességet implikáló szerkezeti elemek mellett ugyanis fellelhetőek a zárt szintagmát ígérő strukturális elemek is, amit egy hagyatékbeli fejezet elemzésével mutatok meg.

A hetedik fejezet kapcsolja össze egymással az előző fejezetek elemzéseinek következtetéseit, és magyarázza ennek alapján a regényben megnyilvánuló jellemfogalmat, a jellemábrázolás módját és a dolgozat egyik központi kérdésének tekintett 'tulajdonságok nélküliséget'. A magyarázathoz az „elbeszélte azonosság” etikai és elbeszéléseleméleti fogalmából indulok ki, mindazonáltal amellet érvelek, hogy legalábbis Musil esetében ezt ki kell egészíteni az antropológiai szemléletre való hivatkozással. Hogy mennyiben változtatja meg ennek az utóbbi szempontnak a bevonása az értelmezést, azt az interpretációnak a ricoeuri értelmezéssel való ütköztetésével mutatom meg. A két eltérő megközelítésmód két alapjaiban különböző magyarázatot eredményez.

III.

Az itt vázolt gondolatmenet újdonságát a téma eddigi szakirodalmához képest nem a kérdésfeltevések jelentik, hiszen a dolgozat a Musil-oeuvre központinak tekintett kérdéseit teszi fel újra, melyekre a már létező értelmezések számos lehetséges választ adtak. A fejezetek két olyan témakör, identitás és fragmentaritás problémája köré csoportosulnak, amiket gyakorlatilag egyetlen regényelemzés sem hagyott kommentár nélkül. Ezeket a kérdéseket egy másik, a Musil-kutatásban sokat tárgyalt jelenségből, a „másik állapot” ábrázolásmódjából kiindulva értelmezem. A dolgozat ismeretértéke tehát nem egy eddig figyelmen kívül hagyott probléma relevanciájának felismerésében rejlik. Sokkal inkább e központi kérdések megközelítési módjának, az értelmezés perspektívájának és az elemzés módszerének a bizonyos fokú újdonságából adódó új felismerésekben. A dolgozat ugyanis egyrészt összekapcsol olyan problémákat, melyeket ugyan kimerítően, de mindeddig általában egymástól elszigetelten tárgyalt a szakirodalom. Másrészt olyan elméleti szövegeket von be az értelmezésbe, amik az eddig felvetett problémákat új megvilágításba helyezik. Végül a Musil irodalomban egyébként (véltetően a szöveg terjedelméből adódóan) kevésbé jellemző módon kisebb, a felvetett szempontból releváns szövegegységekre összpontosítva az úgynevezett szoros olvasás módszerével végzi a szövegelemzést.

Hogy a jelen tanulmány lokalizálható legyen a téma meglehetősen széles irodalmában, a következőkben a dolgozat témáját érintő szakirodalomnak egy rövid és kritikus áttekintésére térek ki.

A Musil-szakirodalom azon tanulmányai, amik monografikusan foglalkoznak a „másik állapottal”, általában elszigetelt jelenségeként kezelik, azaz a regény egyéb tematikus és szerkezeti sajátosságaitól függetlenül tárgyalják, és óvakodnak attól, hogy bármilyen módon is bekapcsolják a regényegészbe, hiszen közismert az egészen belüli bizonytalan státusza. A „másik állapot” témájának első szisztematikus vizsgálata, ami véleményem szerint a szakirodalmat egészen a kilencvenes évekig erőteljesen meghatározta, Heribert Brosthaus 1965-ös tanulmánya, például egyáltalán nem helyezi el a „másik állapot” kérdéskörét a regény által felvetett egyéb problémák között. A „másik állapotot” tematizáló szövegeket mint egy autonóm korpust kezeli, és sem a regény szintagmatikus struktúráján belül elfoglalt helyét nem vizsgálja, sem a regényt meghatározó főbb szerkezeti jellemzőkkel nem hozza összefüggésbe. Kizárólag a „másik állapotot” tematizáló szövegek belső struktúráját és trópushasználatát elemzi, és a szövegek különböző változataiban utolérhető koncepcióváltozásra hívja fel a figyelmet.

Ezen az eljáráson az újabb monográfiák sem változtattak, sőt annyiban visszalépést jelentenek Brosthaus-hoz képest, hogy még a koncepcióváltozást sem reflektálták: Gerd-Theo Tewilt 1990-es tanulmánya a „másik állapotot” ábrázoló szövegek nyelviségét vizsgálja, és a misztikus beszédmódot elemzi a szakirodalomban sokat tárgyalt hasonlatok értelmezésével. Véleményem szerint azonban sem a hasonlat szerepéről nem mond újat a témát monografikusan feldolgozó 1979-es Fuder-tanulmányhoz képest, sem a miszticizmus témakörében nem szolgál új felismeréssel Dietmar Goltschnigg 1974-es monográfiája után. Így tanulmányának fő irányvonala a musili gondolatrendszer bipoláris struktúrájának, azaz ráció és misztika kettősségének felvázolása marad, ami Elisabeth Albertsen 1968-as tanulmányának központi gondolata.

Ezzel szemben Volkmar Altmann szintén 1990-ben kiadott tanulmánya a „másik állapot” problémáját ismeretelméleti kategóriaként kezelve a perspektivikusság és az esszéisztikusság fogalmaival kapcsolja azt össze, és ezáltal explicit elhelyezi a regényegészben. A „másik állapot” utópisztikus értelmezésével szemben amellet érvel, hogy az nem egy másodlagos látszat-léttel bír, hanem éppen fordítva, a Musil által úgynevezett „normál-állapot” látszólagosságával szemben az tekintendő a

tulajdonképpen létezőnek. A „másik állapotot” a „normál állapottal” szembeállítva tárgyalja és ebből kiindulva a regény bipoláris szerkezetének tézise mellett érvel. A két állapotban a perspektivikus és a nem-perspektivikus, „állapotszerű” (zuständlich) megismerést rekonstruálja.

Értelmezésének a tézisében is megnyilvánuló problematikussága a „másik állapot” szakirodalmának egy másik jellemző megközelítési módjára hívja fel a figyelmet. A szakirodalomban ugyanis a „másik állapot” megítélése egy bizonyos szempontból két ellentétes állásfoglaláshoz vezetett. Az egyik álláspont szerint a „másik állapot” egy a cselekményben beteljesülő, realizálható állapotként van ábrázolva, míg az ezzel vitatkozó nézet szerint pillanatszerű és absztrakt volta miatt utópisztikus jellegű. Az állásfoglalásokra azért nehéz reflektálni, mert azok egységesen egy olyan implikációból indulnak ki, amit a jelen értelmezés nem fogad el: a „másik állapotot” körvonalazott jelentésű fogalomként kezelik.

A „másik állapot” szakirodalmát mindvégig jellemezte az a törekvés, hogy pozitív módon meghatározza annak jelentését. A „másik állapotnak” tulajdonított attribútumok a különböző értelmezésekben nem mutatnak nagy eltéréseket, alapvetően a misztikus ekstázis, a világgal való egyesülés érzése, az individuáció felülmúlása, a tér és idő határainak megszűnése és a moralitás jelentéselemeit rekonstruálja a szakirodalom.²⁶ A pozitív meghatározás egyik legutolsó és legszisztematikusabb kísérlete Altmannál található meg, aki a „másik állapot” jelentését öt szemantikai elem kombinációjával azonosítja: „Ursprünglichkeit”, „Omnipräsenz”, „Totalität”, „Steigerung und höchste Stufe” és „Heiligkeit und Göttlichkeit”.²⁷ Emellett a szakirodalomban nem egyedülálló az a tézis sem, hogy a „másik állapot” megkülönböztető eleme a motiváltság.²⁸ Mindezekre az értelmezésekre véleményem szerint az az alapvetően téves implikáció jellemző, hogy a „másik állapot” ábrázolását a pozitív meghatározás alapjaként kezelik, és nem veszik észre, hogy a szerző jellemzően olyan szövegstratégiákat alkalmaz, melyek nem teszik lehetővé a „másik állapot” pozitív meghatározását. A jelen értelmezés ebben a tekintetben alapvetően eltér a szakirodalomban eddig megszokott

²⁶ Ezeket a jelentéselemeket konkrétan Schärer tulajdonítja a „másik állapotnak”. Schärer 1990, pp.123-124.

²⁷ Altmann 1992, pp.53-71.

²⁸ Roth 1972, Graf 1982 és Michiko 1988.

gyakorlattól, és az eddigi értelmezéseknek nem a végkövetkeztetésével vitatkozik, hanem az előfeltételezését kérdőjelezi meg.²⁹

Az identitás és a fragmentaritás problémája, bár szinte minden tanulmányban említésre kerül, jellemzően nem volt monográfiák témája. Loredana Marini teszi 2002-es könyvének címadó témájává a töredékességet, és azt a jelen tanulmányéhoz nagyon közel álló szempontból, de attól teljesen különböző módszerrel közelíti meg. A töredékességet a cselekmény fogalmán keresztül magyarázza, és okát a cselekményben és az annak alapjául szolgáló cselekvésben látja. Arisztotelész etikája alapján az „egész” cselekvés kritériumaként a „végső célt” határozza meg, és ennek hiányát állapítja meg a regény esetében. Cselekmény és töredékesség kérdését azonban nem köti össze a „másik állapot” ábrázolásmódjával és így az identitás kérdésével sem, ami által egy egészen más érvelési utat jár be, mint a jelen értelmezés.

A töredékesség kérdésében mindaddig a leginformatívabb tanulmány véleményem szerint Reinhard Pietsch „Fragment und Schrift” című 1988-as tanulmánya. Pietsch könyve két nagy fejezetcsoportha tagolódik, melyek közül az elsőben a fragmentum kérdését tárgyalja különböző aspektusokból és Musil regényével csak helyenként összekapcsolva. Áttekinti a fragmentum esztétikájának hagyományát, tárgyalja a szerzőség kérdését, valamint foglalkozik a töredékesség bibliai hagyományával. A második fejezetcsoportha Musil regénye kerül előtérbe. Pietsch itt az „Egy nyári nap lélegzetei” című fejezetet elemzi, melyen Musil közvetlenül a halála előtti időszakban dolgozott. A fejezet első és egyik átdolgozott variációjának összehasonlításával megmutatja, hogy Musil egyrészt a szövegben beígért megvalósítást soha nem konkretizálja, a szöveg minden esetben a szituáció leírásához tér vissza és az esemény ábrázolása helyett annak elnevezésének majd újranevezésének játékát adja.³⁰ Másrészt a fejezet második variációjában tett változtatásokban azt a tendenciát mutatja ki, hogy Musil a jelentést – első sorban a konjunktív megszorított használatával – bizonyos mértékig visszavonja.³¹ Mindezt azzal magyarázza, hogy Musil elméleti fejtegetéseiben

²⁹ A pozitív meghatározás lehetőségének elvetése még Hajduknál található meg. Hajduk 2000.

³⁰ U.o. p.110-121.

³¹ U.o. p.143-155.

olyan magyarázórendszert kezdett felépíteni, melynek dichotómiáiban elveszett és ami szükségszerűen zsákutcába vezetett.³²

Pietsch tanulmánya tudomásom szerint az egyetlen, ami megelőlegezi a jelen dolgozatnak azt a tézisé, hogy Musil késői szövegeiben a jelentésvisszavonás tendenciája figyelhető meg és azt összekapcsolja a fragmentaritás tényével. Ő azonban ezt a megfigyelését a keletkezés történeti aspektusára alapozta, míg a jelen tanulmány már a „másik állapotnak” a kanonizált szövegbeli ábrázolásában látni véli a késői szövegekben más nyelvi és narratív stratégiákkal megvalósított jelentésvisszavonást.

A „tulajdonságok nélküiség” problémája az a kérdés a Musil-irodalomban, melynek megválaszolására mindegyik hosszabb lélegzetű tanulmány kitér, sőt amit a Musil-irodalmon kívül is gyakran értelmeznek. Ennek ellenére nem jellemző a magyarázatok sokfélesége. A szakirodalomban alapvetően két értelmezésirány van jelen: pozitív konnotációt tulajdonítva a fogalomnak a lehetőségérzékkel összekapcsolva kezelik, a megismerési módra vonatkoztatják és a nyitott megismerés ideáljának attribútumaként értelmezik. Ez az értelmezésirány a ’tulajdonságok nélküiségben’ egy „modern” ismeretelméleti szemlélet megnyilvánulását látja. Negatív konnotációt kapcsolva a fogalomhoz az én szétesésének, az azonosság elvesztésének megnyilvánulását hangsúlyozzák. Ezek az értelmezések a ’tulajdonságok nélküiséget’ inkább a modernség válságtudatával kapcsolják össze.

Egy ezektől különböző interpretációt, ami azonban nem vált kanonizálttá a szakirodalomban, Jochen Schmidt képviselt. Ő a „tulajdonságok nélküiség” forrásának Meister Eckehart írásait tekintette, és azt az emberi lét legmagasabb formájaként értelmezte, melyben az ember megszabadul minden tulajdonságától (proprietas), azaz a világban ráakódott azon rétegektől, melyek az istenihez képest nem valósak és így az istennel való egyesülés útjában állnak.³³ Ez az értelmezés valójában nem áll távol az első interpretációtól, miszerint a „tulajdonságok nélküiség” nyitottságot jelent. De míg a miszticizmus kontextusában ez a nyitottság az isten felé irányul, addig az ismeretelméleti interpretáció szerint a „tulajdonságok nélküiség” a világ felé való

³² Hasonló megállapítást tesz Steiner. V.ö. Steiner 1984, p.19.

³³ Schmidt 1975.

nyitottságot jelenti. Azaz csak a megismerés tárgya különböző a két értelmezésben, a megismerőre vonatkozó magyarázat analóg.

A jelen értelmezés alapvetően nem tér el attól a magyarázattól, miszerint a 'tulajdonságok nélküliségben' a nyitottság ideálja nyilvánul meg. Bár a főhős alakját jellemzően a szakirodalom is az ábrázolt kronotopossal összefüggésben tárgyalja, a jelen értelmezés ezt az aspektust helyezi előtérbe, hangsúlyozza az identitás relativitásának a szakirodalomban ebben a formában nem reflektált tézisének és megmutatja a kronotoposz és a figura bizonyos attribútumainak ekvivalenciáját. Ezáltal elhelyezi a regényt az utóbbi évek aktuális, gyökereit a századforduló etnológiai és filozófiai írásaiban megtaláló³⁴ kultúratudományos diskurzusában is és hozzájárul az új etnográfia és irodalomtudomány Doris Bachmann-Medick által megfogalmazott céljához: egy nem-esszencialista kultúrafelfogás erősítéséhez.³⁵

Emellett a dolgozat még két olyan elméleti megközelítést alkalmaz a szövegelemzésben, amik véleményem szerint új szempontból világítják meg a már megoldottnak tűnő problémákat és új eszközöket adnak az értelmező kezébe; amiket azonban az inkább hagyományos filológiai megközelítést előnyben részesítő, illetve az utóbbi időben a posztstrukturalizmus hatására némiképp megújuló Musil-kutatás mindeddig nem hasznosított. Ilyen egyrészt Ricoeurnek a szövegsemiotikai és hermeneutikai megközelítéseket integráló mimézis-elmélete, mely ugyan csak bizonyos részeiben olyan kidolgozottságú, hogy azt egy elemzés jól tudja használni, a kevésbé kidolgozott részeknek viszont abban rejlik az ismeretértékük, hogy eddig egymástól függetlenül létező, sőt akár egymást kizárónak vélt elméleti megközelítések között is összefüggéseket teremtenek. A töredékesség kérdésének tárgyalásában pedig a „fikcionális világok” elmélete kínált olyan fogalmi apparátust, aminek alkalmazásával a fragmentaritás problémája egy, a Musil-kutatásban teljesen új megközelítési módot jelentett.

³⁴ V.ö. Voßkamp 1999, p.810.

³⁵ Bachmann-Medick 1996, p.13.

IV.

A dolgozatnak természetesen megvannak a magyar nyelvű előzményei is, azok száma azonban meglehetősen csekély, és érdeklődésük is jellemzően más irányba mutat, mint a jelen tanulmányé. Ennek oka valószínűleg a regény fordításának körülményeiben rejlik. „A tulajdonságok nélküli ember” 1971-74 között készült magyar nyelvű fordítása 1977-ben jelent meg, egy évvel azelőtt, hogy Adolf Frisé, a Musil-hagyaték gondozója a regény első kiadását érő kritikák hatására egy újabb, immár tudományosabb igényű kiadást publikált. Az a tény, hogy a magyar nyelvű fordítás egy időközben inadekvátnak nyilvánított eredeti alapján készült, mindeddig mégsem befolyásolta jelentős mértékben a magyar recepciót. Ennek oka, hogy a regénykiadás vitatott pontját első sorban azok a részek képezik, amik a „másik állapot” cselekményszálához tartoznak, illetve amik a regény befejezésére vonatkoznak, míg a magyar recepció alapvetően a Monarchia-ábrázolásra³⁶ és a regény ún. modernitás-jegyeire összpontosított, amikhez a regény első, a szerző által autorizált része jó alapot szolgál. Mindemellett van két olyan téves előfeltételezés a magyar recepciónak, amik egyértelműen a fordítás alapjául szolgáló kiadás problematikusságára vezethetők vissza. Egyrészt a magyar nyelvű szakirodalom számára nem merült fel a történet végállapotának kérdésessége, az elemzések a Frisé által sugallt prekonceptiót, miszerint a regény a háborúval ért volna véget, feltétel nélkül elfogadják. Másrészt talán alulértékelik a cselekmény azon szálának jelentőségét, amely pedig a regény második részének fő témáját, és a keletkezés összeidejének is majdnem a felét tette ki: a „másik állapot” cselekményszálát. A misztikus élmény ábrázolását inkább csak megemlítik a kritikák, de részletesen nem foglalkoznak vele. Sőt, némi tanácstalanság mutatkozik meg abban, ahogy maga a fordító, Tandori Dezső a „másik állapotról” nyilatkozik: szerinte Ulrich „a „Szeresd felebarátodat” [...] abszolútumát – a „testvérszerelmet” – sikerrel „megvalósítva” nem jut sehova”.³⁷

³⁶ Széll Zsuzsa Kákániát még határozottabban a Monarchia kritikai ábrázolásaként értelmezte (széll 1970, p.16-17.), Kulcsár-Szabó Ernő szerint Kákánia nem pusztán egy társadalmi struktúrát reprezentál, a valóság itt „tágabb, egyetemesebb kontúrok között, a létfilozófia, a metafizika és a személyiségutópia köreig tágul”. A regényt így csak korlátozottabb értelemben tekintik Monarchia-regénynek. V.ö. Kulcsár-Szabó 1981, p.105.

³⁷ Tandori 1976, p.373.

Ennek ellenére a „másik állapot” témájából kiinduló elemzés is problémamentesen tudta használni a regény magyar nyelvű fordítását. A fordítás alapjául szolgáló eredeti koncepcionális hibái ugyanis a fejezetek összeválogatását és egymás után rendezését érintik, a fejezetek szövegét nem. A magyar kiadás harmadik kötete természetesen megtévesztő egy olyan olvasó számára, aki a hagyatékból kiválogatott fejezeteket mint a történet folytatását olvassa és a regényt így mint egy egyértelműen meghatározható végű történetet értelmezi. Jól használható azonban abban az esetben, ha az olvasó eltekint a fejezetek sorrendje által sugallt koncepciótól és azt kritikusan kezelve foglalkozik egyes fejezetekkel. A regény fordítása ugyanis, bár éppen a túlzott fordítói szabadságot rosszálló kritikák érték, teljes mértékben megfelelő volt arra, hogy a helyenként „szoros-olvasással” végzett elemzéseket is gyakorlatilag módosító megjegyzések nélkül lehessen illusztrálni. A dolgozat így azokat a szövegrészeket, melyek léteznek magyarul, a fordításból idézi, és csak a hagyaték ki nem adott és így nem fordított szövegeit idézi német nyelven, remélve, hogy ezáltal zökkenőmentessé teszi a dolgozat olvasását.

I. „Könyv az emberről”. A költészet legitimációja az esszéiben

A jelen dolgozat kérdésfeltevését nagy mértékben motiválta a vizsgált szerző állásfoglalása az elbeszélő szövegnek az egyéb kulturális státuszú szövegek halmazán belüli ismeretelméleti funkciójáról. Az affinitás oka a szituáció hasonlósága: az a legitimációs krízis, amit a századfordulón a neopozitívizmus szcientizmusa okozott, és ami az irodalomról az irodalomtudományra áttevődve ma is az irodalomtudomány létjogosultságát problematizáló újabb és újabb írásokat eredményez. A probléma hasonlósága analóg argumentációkat eredményez. A század végén Jürgen Habermas³⁸ amellett érvelt, hogy az irodalomnak és általában a művészeteknek meg kell szüntetniük esztétikai autonómiájukat, és az esztétikai tapasztalatot egy individuális élettörténetbe vagy egy kollektív életformába kell foglalniuk, hogy az esztétikai tapasztalat belépjen a kognitív értelmezésekbe és a normatív elvárásokba is. Ehhez hasonlóan a századforduló azon írói, akik a filozófiának az az irányú fejlődését tekintették kritikával, hogy az a metafizikai kérdésekre való reflektálást tárgyköréből kiiktatva tudományelméletté vált, az irodalomtól várták a filozófia által immár fel nem vállalt kérdések megoldását.³⁹

A szerzői és az értelmezői perspektíva egybeesése miatt az értelmezést az életmű-immanens elmélet kifejtésével kezdem, ezzel is erősítve az elemzés kérdésfeltevésének jogosultságát. Bár a musili gondolatmenet elméletnek titulálása eufémizmus, hiszen az sehol nincs szisztematikusan kifejtve, és egyetlen írása sem mutatja be rendszerezve az itt rekonstruált gondolatrendszert, annak forrásait első sorban Musil életében kiadott, vagy hagyatékbeli esszéi képezik. Sőt, a szisztematikusnak induló írások is fokozatosan esszéisztikussá válnak, terminusok, definiált fogalmak helyett képekkel, hasonlatokkal dolgoznak, vagy éppen töredékesek maradtak. Hogy azonban ez a tulajdonságuk nem hiányt, hanem tudatos, az elmélet részét képező tézist példáz, azt az „elmélet” kifejtése fogja igazolni.

³⁸ Habermas 1980, p.173.

³⁹ Itt elsősorban Musilra és Hermann Brochra gondolok. A problémáról bővebben lásd Bernáth 1990.

1. A valóság szerkezete

A századforduló költőjének a pozitivista tudományok szcientizmusa által megcsorbult tekintélyét kívánja helyreállítani Musil a „Vázlat a költői megismerésről” (1914) című esszéjében. A szöveg mellett, hogy egyfajta ars poeticaként is értelmezhető, azért is különösen alkalmas kiindulópont Musil költészetéről való elképzeléseinek rekonstruálására, mert ez a szerző legszisztematikusabb írása, ahol egy átfogó, az alapoktól építkező rendszert hoz létre. Gondolatmenetét a valóságot érintő meglátásaira alapozza; ez az ontológia szolgál minden további következtetés alapjául. Ebből kiindulva foglalkozik Musil egyrészt a megismerés természetével, másrészt a nyelvhasználat lehetőségeivel, majd határozza meg a költészetnek a rendszerében szükségszerűen adódó helyét és funkcióját. Az esszé a világnak és a megismerésnek egy meglehetősen leegyszerűsített és durva ellentétpárokban megfogalmazott képét adja, ami a szöveg alapvetően didaktikai funkciójából adódik: célja nem egyfajta filozófiai rendszer felépítése, a filozófiai rendszer pusztán eszköz a költészet ismeretelméleti szerepének meghatározására és létjogosultságának bizonyítására.

Musilnak az a célkitűzése, hogy a társadalmilag is elismert tudományos megismerés mellett a költői megismerés szükségszerűségét is belássa, bipoláris struktúrájú gondolatmenetet eredményezett: rendszerének minden szintjén kettőséget állapít meg. Először a valóság szerkezetében rekonstruál egyfajta bipolaritást, amit fogalmi megkülönböztetéssel jelöl: bevezeti a „racioid” és a „nem racioid” terület fogalmát, mint a valóság két területének megnevezését. A bevezetett fogalmakat a *ratio* szóból képzik; az –id végződéssel a megismerés tárgyára utal, míg a racionális jelző a megismerőre vonatkozik. A Musil-irodalomban eltérő vélemények uralkodnak abban a kérdésben, hogy Musil a bipolaritást valóban kiterjeszti-e a világra is, vagy csak a megismerés szerkezetében azonosítja; hogy a „racioid” és „nem racioid” fogalmak ontológiai vagy fenomenológiai fogalmak. Ez a szóképzési mód azonban véleményem szerint jól mutatja, hogy Musil a valóságot is bipoláris felépítésűnek tételezi. A rá jellemző érvelési módnak megfelelően definíciókísérletek mellett és gyakran definíciók helyett példákkal határolja be a két területet: a racioid terület szerinte a fizikai természet tényeit foglalja magában, míg a nem racioid területre a legfőbb példa a morál. A két

területet úgy írja le, hogy míg a „fizikai természet” tényeit „egy bizonyos monotónia, az ismétlődés túlsúlya, a tényeknek egymástól való relatív függetlensége” jellemzi, addig a nem raciod terület „a „kivételekkel rendelkező szabályok” területe.⁴⁰ A nem raciod terület tényei „értékek és értékelések, az etikai és esztétikai viszonyok, az ideák”.⁴¹

Ez a gondolatmenet vezet az esszé alapállítására mellett felhozott kulcsérvhez, miszerint „a világnak és nem a költő képességeinek struktúrája jelöli ki a költő feladatát [...]”.⁴²

A valóság két különböző területének tényei ugyanis Musil szerint különböző módszerekkel ismerhetők meg: míg a raciod terület ismétlődő tényei törvényekkel leírhatók, addig a nem raciod terület individuális és nem ismétlődő tényei nem foglalhatók szabályrendszerbe. Példának erre a morált hozza: mivel a morális ítélet mindig az egyedi esettől függ, így ezen a területen nem lehet törvényszerűségeket megállapítani. Ebben látja Musil a kortárs gyakorlat hiányosságait: a törvények, melyek a morális megismerés tanúbizonyságai, merevek, nem képesek az egyedit figyelembe venni. Kritikáját később egy fogalmi megkülönböztetéssel is kifejezi: „morálisnak” nevezi a társadalmi gyakorlatot, mely általános törvények alapján ítél, „etikainak” pedig az egyediséget figyelembe vevő ítéletet, ahol az etikai fogalmak ennek megfelelően függvényfogalmakként működnek.

A két megismerési módot Musil egy további szinten az ismeret nyelvi közvetítési módjainak megkülönböztetésével köti össze. Míg a raciod terület tényei „egyértelműen leírhatónak és közvetíthetőnek mutatkoznak”⁴³, addig a nem raciod terület tényeit az egyértelmű fogalmakkal való leírás meghamisítja. Musil kritikáját újra csak a morál területéről hozza: „Manapság morális téren is a jelzőcölöp-leveregetés elve alapján szokás eljárni, és a fogalmakat, melyek között a törvények, szabályok és képletek hálója feszül, egyre merevebb bűvárharangokként a bizonytalanságba süllyeszteni.”⁴⁴

⁴⁰ Musil 2000, Esszék, p.64.

⁴¹ U.o., p.65.

⁴² Az idézetet ebben az esetben saját fordításban adtam meg, mivel Hámori Ágnes fordítása a mondat jelentésének lényegét érintő módon tér el az eredetitől és a musili gondolatmenetet félreérthetővé teszi. A névmásokkal valóban kissé túlzásúfolt és ezért nehezen értelmezhető mondat eredetiben a következőképpen hangzik: „die Struktur *der Welt* und nicht *die seiner Anlagen dem Dichter seine Aufgabe zuweist*” (kiemelés az eredetiben). Musil 1978, p.1029.

⁴³ Musil 2000, Esszék, p.63.

⁴⁴ U.o. p.64.

Musil érdeklődése természetesen a nem racoid terület felé irányul, ezt nevezi a „költő hazájának”, „szelleme vadászterületének”, ami egyedül a költői megismerés által hozzáférhető. Mi jellemzi tehát a költő megismerési módszerét, mi a nyelvhasználatát és mit tekint Musil a megismerés tárgyának?

2. A megismerés módszere

Musil egyik Franz Bleiről írt munkájában azokkal a kritikákkal szemben veszi védelmébe az esszéírókat, melyek szerint az egyrészt a tudomány melléktermékeiből, másrészt a költészet ragyogó lényegét megtagadva a közönséges racionalitásból táplálkozik.⁴⁵ Bár Musil nem utal erre, írása mégis lehetne reakció Lukács Györgynek német nyelven 1911-ben megjelent „Die Seele und die Formen” (A lélek és a formák) című kötetére. Lukács ugyanis az esszét a kötet bevezetőjeként kiadott, Popper Leonak írt levélben kialakulatlan formának nevezi, mely még nem bontakozott ki a tudománnyal, morállal és művészettel való primitív, differenciátlan közösségből.⁴⁶ Néhány évtizeddel később Musilhoz hasonlóan érvel Theodor W. Adorno⁴⁷ az esszé mint forma önállósága mellett, mikor Lukács György ezen kijelentésével vitatkozik. Mindketten úgy vélik ugyanis, hogy ez a vád abból a helytelen felfogásból ered, ami a művészetet az irracionális rezervátumaként fogja fel, a megismerést pedig a rendszerszerű tudománnyal azonosítja, és ami ebbe az antitezisbe nem helyezhető bele, azt elveti.⁴⁸ Ők az esszének a tudomány és a művészet között elfoglalt helyét egyenesen a műfaj erényének tekintik, mert épp ezáltal küszöbölhető ki a nyugati kultúrára jellemző gondolkodás regresszív elemei.

Az esszét védő írásokból jól látszik, hogy az esszé nem pusztán a közlés, sokkal inkább a gondolkodás bizonyos módjaként értelmezendő.⁴⁹ Adorno abban látja az esszé mint forma köztes helyének funkcióját, hogy nem azonosulva sem a tudománnyal, sem a művészettel szembeni elvárásokkal, függetleníti magát a hatalmi diskurzusokra érvényes előírásoktól, és így a „dogma erőszakosságára” és a „szellem szabadságára” figyelmeztet. Az esszé tehát éppen azáltal közvetít ismereteket, amit a szemére vetettek:

⁴⁵ Musil 1978, 8. p.1024.

⁴⁶ Lukács 1911, pp.26-27.

⁴⁷ Adorno 1958, p.9-49.

⁴⁸ Neymeyr szerint Adorno nem teljesen jogosan kritizálja Lukácsot, hiszen Lukács nem vitatja el az esszétől az igazság megismerésének igényét. V.ö. Neymeyr 2000, pp.79-113.

⁴⁹ Howes diskurzusfogalma, bár ő ezt nem explikálja, tartalmazza mindkét dimenziót, és az esszéizmust retorikai és episztemológiai problémákra reagáló új stratégiaként értelmezi. Az esszéizmus eszerint „Versuch, am Rande und ausserhalb von etablierten Diskursarten zu funktionieren.” Howes 1992, p.2. Ugyanígy Strutz, aki az esszéizmust mint „poetisches Prinzip” és „Reflexionsqualität” értelmezi. Strutz 1992, p.139. Servranckx szerint az esszéizmus két szinten értelmezendő, jelenti a megismerés területét (ő a tudomány és szubjektivitás közötti területről beszél) és a megismerés módszerét. Servranckx 1992, p.26.

töredékességével és véletlenszerűségével a totalitás meglétének posztulátumát vitatja és leszámol az igazság tradicionális ideájának gondolatával.⁵⁰

Musil az esszének ugyanezeket a tulajdonságait emeli ki „Az esszéről” című töredékében (1914) és a regénynek a „A föld is, jelesül azonban Ulrich, hódol az esszéizmus utópiájának” című fejezetében. Az esszé műfajának sajátosságai alapján nevezi az új megismerési módot, annak programját „esszéizmusnak”, mely úgy „veszi szemügyre tárgyát”, mint egy esszé, „szakaszosan, különböző oldalai felől, anélkül, hogy teljességében megragadná”. (I/352) Az esszé nem tart igényt bármiféle igazság kimondására: „nem ad totális megoldást, csak egy sor partikulárisat.” Így az esszéisztikus gondolkodás lényege a lezáratlanságban és az „állandó mozgásban” rejlik. Nem csoda, hogy Musil ezt a megismerési módot a nevezett esszéiben nem, csak egy ugyanabban az évben írt másik esszétöredékben kapcsolta össze az esszé fogalmával. Az így felfogott esszéizmus ugyanis nem illeszthető bele a „Vázlat a költői megismerésről” című esszé dichotómiákra épülő gondolatmenetébe: nem helyezhető el a megismerés bipoláris struktúrájú rendszerében. Az esszéizmus fogalmában Musilnak sokkal inkább egy más jellegű, a későbbi írásaiban egyre határozottabban körvonalazódó szemlélete jelenik meg (ami nyomokban itt is megvan, de nem dominálhat, mert inkoherenciát okoz a rendszerben), miszerint az esszéizmus névvel jelölt megismerési ideál inkább a kanonizált megismerési lehetőségek elutasítása, és egy azok tagadásából és egyúttal szintéziséből létrejövő új lehetőség. Musil ennek a megismerési módnak a meghatározására később, első sorban „A tulajdonságok nélküli ember” című regényében további fogalmakat dolgozott ki. Ezekre, konkrétan a „multiperspektivitás” és a „lehetőségérzék” fogalmaira térek a következőkben.

Az esszéizmussal analóg módszer a „multiperspektivitás”. A fogalom nem pont így jelenik meg a Musil-oeuvre-ben, a terminust ebben a formában, de természetesen Musil szóhasználatából kiindulva, a Musil-kutatás vezette be. Azt a megismerési módot, melyre a kifejezés referál, Musil a regénynek a „Hazatérés” című fejezetében írja le. Az „egydimenziális” (I/650), zárt tapasztalati rendszereket, melyek megnyilvánulási formáját Musil a narratívában látja, „az értelem perspektivikus megrövidüléseként” értelmezi. Ezzel állítja szembe azt a megismerési módot, mely nem az elbeszélői

⁵⁰ Adorno, 1958, pp.24-25.

renddel analóg módon szerveződik. A centrál- illetve multiperspektivikus megismerési módokat a szövegmetafora két variánsával írja le: „a túlterhelt és egyszerűségről álmódó” ember mindazt, ami térben és időben történik, „az elbeszélés híres fonalára” fűzi fel, míg a főhős, Ulrich számára a „primitív epikus” már elveszett, az élet sokkal inkább egy „át- meg átszőtt felülette” szélesedett ki. A „narratív tudásnak” Musil értelmezésében is mint később Jean-Francois Lyotardnál az a funkciója, hogy „védje a káosztól” az egyént és integrációs modelleket kínáljon fel neki.⁵¹

Ugyanebbe a jelentéskörbe tartozik Musilnak egy harmadik fogalma, a „lehetőségérzék”, melyet a regénynek a 4., „Nemcsak valóságérzék: lehetőségérzék is van a világon”⁵² című fejezetében vezet be. A fogalom értelmezésének a szakirodalomban alapvetően két iránya van: modáleméleti és fenomenológiai magyarázata. A modáleméleti magyarázat képviselője Matthias Luserke, aki *valóságot és lehetőséget* egyrészt ontológiai kategóriákként értelmezi, amennyiben „a megismerés tárgyára” utalnak, másrészt ismeretelméleti kategóriákként, amennyiben a „tárgy megismerésére”⁵³ utalnak. A költészet szerinte Musil értelmezésében éppen a szubjektív megnyilvánulásnak a feltételezett tárgyiassághoz és objektivitáshoz való viszonyával foglalkozik. „*Wirklichkeit und Möglichkeit sind Modi der Erkenntnis des Gegenstandes und Modi des Gegenstandes der Erkenntnis, die Erkenntnis und Gegenstand konstituieren. Der Dichtung geht es um dieses Verhältnis von „subjektive[r] Äusserung [...] zu der vorausgesetzten Gegenständlichkeit und Objektivität“* (VIII, 1224)”⁵⁴

Hartmut Cellbrot⁵⁵, a fenomenológiai értelmezés egyik legújabb képviselője ezzel szemben Ulrichnak a hagyományos megismerési módokat, reflektálatlan ismereteket elutasító reflexióit mint fenomenológiai epochét interpretálja, ugyan úgy, mint Karl Menges⁵⁶, ennek az értelmezési iránynak az első képviselője. Ő a „zárójelzés” jelentést a regénycselekmény kiindulósituációjához, Ulrichnak az életből kivett egy éves szabadságához rendeli. A fenomenológiai magyarázat a „filozófiai megismerés” kulcsfogalmának tekinti a „lehetőséget”, aminek a világot értelmező tevékenységben látja

⁵¹ V.ö. Lyotard 1979, pp.44-54.

⁵² A cím eredetileg egy implikáció: „Wenn es Wirklichkeitssinn gibt, muss es auch Möglichkeitssinn geben”, azaz „Ha valóságérzék van, lehetőségérzéknek is kell lennie”.

⁵³ Luserke 1987, p. 127.

⁵⁴ U.o. Kiemelés az eredetiben.

⁵⁵ Cellbrot 1988.

⁵⁶ Menges 1976.

fontos szerepét. Mint mindenféle tapasztalás horizontstruktúrájára való nyitottságot értelmezi, ami a jelenlét elsőbbségét háttérbe szorítja. Az aktuális valóság helyén ugyanis, mely a nem jelenlevő valóságokat a pusztán nem valós birodalmába űzi, lehetséges valóságok sokasága kerül el.⁵⁷ Cellbrot a modélelméleti magyarázatot elutasítva a „lehetőség-gondolkodást” a megismerés horizontstruktúrájában helyezi el, alátámasztva ezt Musilnak azzal a jegyzetével is, amelyben Nietzsche módszerét méltatja: „Das Charakteristische liegt darin, daß er sagt: dies könnte so sein und jenes so. [...] Kurz: er spricht von lauter Möglichkeiten, lauter Combinationen, ohne eine einzige uns wirklich ausgeführt zu zeigen. Er zeigt uns alle Wege auf denen unser Gehirn arbeiten kann, aber er betritt keinen.”⁵⁸

Mivel Musil lehetőség-fogalma nincs szisztematikusan kidolgozva, nehéz abban a kérdésben állást foglalni, hogy két adott rendszer közül melyikbe illeszkedik inkább a fogalom. Annál is inkább, mivel Musil nem a „lehetőség” fogalmára helyezi a hangsúlyt, ami modális kategóriaként lenne értelmezhető, hanem kifejezetten a lehetőségérzéssel foglalkozik. A lehetőségérzék olyan képességként határozza meg, „amelynek segítségével elgondolhatunk bármit, ami lehetne is éppen, és nem tartjuk fontosabbnak nála azt, ami éppen van” (I/18). A „lehetőség” fogalmára csak ezután, mégpedig akkor tér ki, mikor az emberek által „fogyatékoságnak” (I/19) tartott lehetőségérzék értékét hangsúlyozza. Ekkor a „lehetséges” fogalmához tartozónak mondja „Isten fel nem serkent szándékát is” (I/19), ahol a lehetőségnek az istenihez való rendelése a szöveggörnyezet alapján inkább a pozitív konnotációt erősíti. A „teremtő hajlandóságnak” is nevezett képesség azonban emellett, hogy ismeretelméleti kategóriaként értelmezhető, konstruktivitást is implikál: mivel a valóságérzéssel rendelkező a valóságot „feladatként” (I/19) kezeli, a valóságérzék új valóságok, lehetséges konstellációk létrehozását is jelenti. Ennyiben a lehetőségérzék nem csak világértelmező, hanem világteremtő képesség is, így az esszéizmus és a multiperspektivitás fogalmaihoz képest egy jelentésbeli többletet hordoz.

⁵⁷ U.o., p.20.

⁵⁸ Musil 1992, 4/50. A Musil-hagyaték részét képező naplókát a szakirodalom a füzetekbe csoportosítás alapján hivatkozza: az első szám a füzet száma, a második pedig az oldalszám.

3. A nyelv kettős használata

Musil a gondolatmenet alapjául szolgáló esszéjében a megismerés nyelvi közvetíthetőségének problémájával is foglalkozik. A racioid és nem racioid területről szerzett ismeretek ábrázolására szerinte alapvetően különböző eszközök állnak rendelkezésre. A nem racioid területen szerzett ismeretek leírására a legmegfelelőbb eszköz a „fogalom”, hisz annak tulajdonságai analógok a megszerezhető ismeretek természetével. A fogalom egyrészt egyértelmű jelentéssel bír, hisz egyértelműen definiálható. Ez a tulajdonsága megfelel a természeti tények Musil által feltételezett tulajdonságának, miszerint azok „egyértelműek” és „ismétlődők”. „A fogalomalkotás” másrészt a vizsgálódásoknak legalábbis relatív lezárását képezi, azaz a fogalomban készként ábrázolódik az, amit a kutatás elért.

Éppen ezek a tulajdonságai teszik a fogalmat ugyanakkor alkalmatlanná arra, hogy a nem racioid terület tényei leírhatóak legyenek általa. A fogalom „nagyértékben független alkalmazásának módjától és a személytől”⁵⁹, azaz objektív, „merev” és „megkövült”, ami ellentmond a nem racioid terület tényeiről állított „variabilitásnak” és „individualitásnak”. A nem racioid terület „teljességében soha nem megragadható”, „az idea a maga jelentésében mindkettőtől [az alkalmazás módjától és a személytől – H.M.] nagyértékben függ, mindig van egyfajta csak esetlegesen meghatározott jelentése”⁶⁰, így tényei soha „nem olvadhatnak össze egy fogalommá”, mint egy „teljességében megismert dolog”, mely ezáltal azonban egy csapásra elveszti terjedelmét” (I/250).

A fogalomnak a nem racioid terület tényeinek nyelvi ábrázolására alkalmas alternatívája a „hasonlat”. Musil egyik, a regényhez készült jegyzetében a hasonlatnak éppen azokat a tulajdonságait emeli ki, melyekkel a nem racioid terület tényeit írta le: az ‘individualitás’, ‘nem ismételhetség’, ‘többértelműség’ és ‘nyitottság’ attribútumait:

⁵⁹ Musil 2000, Esszék, p.65.

⁶⁰ U.o.

„Alles ist flüssig. Feste Moral, Pflichtmoral verstösst geg. das nur Gleichnishafte. – Moral des Gleichnisses. Das Unfeste ist wichtiger als das Feste. [...] Eindeutigkeit, Wiederholbarkeit wesentl. Für Messen, Rechn. Gewalt; Gleichnis Gegensatz dazu, profanes Mittel des religiösen Zustands.”⁶¹

A hasonlat ezekkel az attribútumaival a nyitott megismerés ideáljának felel meg. Így a hasonlat már nem pusztán nyelvi eszköznek tekinthető, nem egyszerű „poétikai dísz”⁶², hanem ezen túl a megismerés eszköze is.⁶³

A kiindulópontul szolgáló esszé érvelése, ahogy az az elemzésben jól láthatóvá vált, arra irányult, hogy az objektumvilág kettős struktúrájának felvázolásával meghatározzon egy olyan területet, mely a diszkurzív megismerés számára hozzáférhetetlen, mely semmilyen tudományos eszközzel nem ismerhető meg, és így a költészet kizárólagos feladatát képezi. Ezt a területet Musil az esszében a „belső ember” kérdésének nevezi: „A költő feladata: új és új megoldásokat, összefüggéseket, konstellációkat, változatokat fedezni fel, események lejátszódási lehetőségeinek prototípusait állítani föl, csábító példaképeket, hogyan lehet ember az ember, *felfedezni* a belső embert.”⁶⁴ *Musil specifikus módszerei tehát az ember megismerésére irányulnak, ez az a kérdés, melyet a tudomány eszközeivel megoldhatatlannak tart, ezt tekinti a költői megismerés tárgyának, ami a költészet létjogosultságát igazolja.*⁶⁵ Írásaival egyúttal a német kultúra általa észlelt hiányosságát is pótolni akarja: „Nekünk németeknek – Nietzsche egyetlen nagy kísérletét leszámítva – nincs könyvünk az emberről; nincsenek életrendezőink és -szervezőink.”⁶⁶ A következő fejezet azzal foglalkozik, milyen kísérleteket tett Musil az esszében a „belső ember felfedezésére”.

⁶¹ Musil 1/1/49. (A hagyaték szövegeinek idézésekor az oldalszám megadása a mappacsoportokba és mappákba való rendezés alapján történik: mappacsoportszám / mappaszám / oldalszám.)

⁶² U.o.

⁶³ Musil fogalom- és hasonlat-értelmezése – sok más elképzeléséhez hasonlóan – Nietzsche fogalom-értelmezésére vezethető vissza, mint az a szakirodalomban többször megállapítást nyert. Ld. pl. Fuder 1979, p.78-80.

⁶⁴ Musil 2000, Esszék, p.65. A dölten szedett, tehát a szerző által vélhetően fontosnak tartott szó az eredetiben *erfinden*, ami nem egy már meglévő jelenség felfedezését jelenti (ez németül *entdecken* lenne), hanem egy még nem létező feltalálását, kitalálását, megalkotását.

⁶⁵ Ugyanezt a megállapítást teszi Roger Willemsen (Willemsen 1984), majd erre a megállapításra építi gondolatmenetét Fred Lönker (Lönker 2002), Musilnál egyfajta poétikai antropológiát rekonstruálva.

⁶⁶ Musil 2000, Esszék, p.58.

4. A másik ember. A relativitás tézise

Érdekes az a tény Musil esszéinek keletkezéstörténetében, hogy több írása is, melyet eredetileg egyszerű kritikának vagy recenziónak szánt, végül olyan írássá alakult, melyet a szerkesztők a folyóirat fő rovatában helyeztek el, mert az egyes esetekben Musil végül mindig szimptomát, valamilyen általános folyamat jelét látta. Így történt ez a Balázs Béla „A látható ember” vagy Oswald Spengler „A nyugat alkonya” című könyvéről tervezett recenziók esetében, és hasonlóan változott az öttagú sorozatként induló „Tünetek – Színház” esszék témája is (melyből végül csak három írás jelent meg, a „Tünetek – Színház I.”, a „Tünetek – Színház II.” és a szerkesztővel történt közös megegyezés alapján megváltoztatott című „A színház alkonya”).⁶⁷ De ez figyelhető meg az 1918-19-es években különös intenzitással publikált politikai esszékben is, melyekben a politikai eseményeket Musil végül mindig globális kulturális folyamatok tüneteiként magyarázta.⁶⁸

„A német ember mint szimptóma” (1923) című esszétöredék megírását inspiráló kérdésfeltevés a háborúnak és a kor nacionalista szellemiségének okára irányult, de a magyarázat végül itt is két, az egész életmű értelmezésébe bevonható elméletet eredményezett: első sorban egy történelemfelfogás kifejtését, és ezzel összekapcsolva egy szubjektumelméletet. Bár a szubjektumelméletet Musil maga csak „segédképzetnek” nevezi, mely a kulturális jelenségek helyes értelmezéséhez járulhat hozzá, a jelen dolgozat perspektívájából mégis ez a hangsúlyosabb, ezért itt ezzel foglalkozom bővebben.

A szubjektumelmélet kontextusa egy olyan történelemfelfogás, mely struktúrájában módosított a vitatott kortárs szemléletekhez képest. A kor uralkodó nézete ugyanis azon az elképzelésen alapult, hogy léteznek olyan „ősgondolatok”, melyek minden ember közös jellemzői, amelyek tehát egyfajta antropológiai állandót képeznek, és amelyek aztán az ember későbbi fejlődése során a földrajzi környezettől függően változnak.⁶⁹ Ehhez képest Musil elvetette bármiféle szubsztancia létezésének tézisének, és egy történelmi kontinuum helyett, melyben különböző emberi típusok követik egymást, egy

⁶⁷ V.ö. Stern 1974, pp.60-83.

⁶⁸ V.ö. Daigger 1992, pp.75-89.

⁶⁹ V.ö. Taylor 1988, p.215-216.

lényegiség nélküli antropológiai kontinuumot feltételezett, melyben a szimbolikus (társadalmi) formák és rendek variálódnak, s melyben alaktalan lényként mozog az ember. Musil azt is kiemeli, hogy történelemelméletéből hiányzik a „szükségszerűség méltósága”; a történelem ebben a felfogásban nem egy meghatározott cél felé halad, a változási irányok épp ezért kiszámíthatatlanok. A történelmet két olyan metaforával írja le, amely „A tulajdonságok nélküli ember” című regényben ugyanezzel a jelentéssel fordul elő: a felhő mozgását meghatározó időjárási viszonyok és az út metaforájával:

„A történelem útja a legkevésbé sem a biliárdgolyó útját járja, amelyet meglöknek, és aztán végighalad egy meghatározott úton, ez a menet sokkal inkább a felhők útjához hasonlítható: noha alá van vetve a fizikai törvényeknek, másrészt viszont nagyon is befolyásolja valami egyéb, amit alkalmasint a tényezők összetalálkozásának nevezhetne az ember; mert noha mindenütt északról fúj a szél, ahol északon a levegő nyomása eléri a maximumot, míg nyugaton a minimumon áll, de hogy kettejük közt egy hegység kerül el, hogy van-e hegycsúcs a közelben, [...], nos, mindeme körülmények, amelyek kialakítják az időjárást, esetünkben tényezők/tények, nem pedig törvények [...]”.⁷⁰

Az időjárás metaforája, mely a regény első bekezdésében, a cselekmény idejének meghatározásakor jelenik meg, a történelmi folyamatok kontingenciájára, a tényezők véletlen összetalálkozására utal.⁷¹ Bár a szakterminológia használatával Musil tudományos diskurzust imitál, ironikusságával mégis ennek jogosultságát vonja kétségbe és a tudományos gondolkodás legfőbb támaszát, a törvényszerűség és a szükségszerűség meglétét kérdőjelezi meg. Az út metaforája pedig, amely tradicionálisan a teleológiát írta le (gondoljunk a fejlődésregényekre), Musilnál felépítése által éppen ironizálja ezt. Jó példa erre az „Az és mégsem az – avagy: Miért nem lehet egyszerűen csak kitalálni a történelmet” című fejezet, ahol Ulrich egy

⁷⁰ Musil 2000, Esszék, pp.347-348.

⁷¹ A kontingencia jelentéselemét emeli ki az első fejezetből Honold és Fuder is, ők azonban egy a fejezetben megjelenő másik motívumra, a balesetre hivatkoznak. Együttal mindketten amellet érvelnek, hogy az első fejezet incipitszerűen tartalmazza a regény főbb motívumait. V.ö. Fuder 1979 és Honold 1995.

hazafelé tartó úton töpreng el a történelem értelmén. Gondolatait megpróbálja logikus egymásutániságba rendezni, de akarata ellenére „kitérőkbe” téved. A végleges válaszadásra végül nem kerül sor, mert Ulrich váratlanul otthon találja magát.⁷²

Musil abból kiindulva tehát, hogy a történelem szimbolikus formák és rendek kiszámíthatatlan váltakozása, és az ember alaktalan lényként mozog ebben a kontinuumban, tehát hogy a jelenség szintjén megmutatkozó különbségek a különböző korok emberei között valójában nem lényegiek, pusztán kívülről az emberre ragadt formák, az emberi önazonosság problémáját fogalmazza újra. Az ember identitásának kérdése ebbe a történelemképbe beágyazva alapvetően megváltozik. A kérdés már nem az: „mi vagyok én?”, helyesebben arra a kérdésre, hogy „mi vagyok én?”, a „hol vagyok?”⁷³ kérdésre adott válasz felel. *Az identitást függővé teszi egy külső tényezőtől, amit szituációnak nevez, és amit úgy határozhatnánk meg, mint a földrajzi tér és a történelmi idő metszéspontja, egy társadalmi rend, egy kulturális helyzet.*⁷⁴

Musil antropológiai elméletének alapgondolata tehát, hogy összekapcsolja az egyén és a társadalom azonosságának problémáját. Ebben a jelenségben központi szerepet tulajdonít egy olyan fogalomnak, melynek váltakozó megítélése az életműben megmutatkozó inkoherencia egyik legfőbb okozója: az ideológiának. Az ideológiának Musil ebben az esszéjében (ebben a rendszerében) abszolút pozitív értéket tulajdonít: az ideológia teszi egyrészt társadalommá, azaz rendezett közösséggé az egyének sokaságát, másrészt a közösség kultúrájának konstitutív elemét képezi. Az ideológia jelenti a társadalom alakját, melynek alapvető funkciója van a társadalomban élő emberekre nézve: életszemléletet kölcsönöz nekik és ezáltal meghatározza praktikus életüket, cselekedeteiket. Az ideológiát úgy definiálja Musil, hogy „az érzelmek gondolati rendje”, egy „gondolati rendszer”, „életrend”.⁷⁵ Abban a szerepében, hogy védeltséget nyújt a káosztól, és „összetartja az ember életét”⁷⁶, amit később a regényben amiatt, hogy a nyitott gondolkodást korlátozza, elutasított, itt a kultúra kialakulásának

⁷² Haslmayr az idézett fejezetet paradigmaticusnak tekinti az egész regényre nézve a linearitás, kauzális egymásutániság ironizálásának szempontjából. Haslmayr 1997.

⁷³ Musil 2000, Esszék, p.348.

⁷⁴ Az ember és társadalom összefonódását írja le Norbert Elias a „Menschengeflecht” fogalmával. Mindkét szerző érvelésében megtalálható a „Gestalttheorie”-ra való utalás. V.ö. Elias 1939, p.41.

⁷⁵ Musil 2000, Esszék, p.353.

⁷⁶ U.o., p.354.

alapfeltételét látta. Gondolatmenete gyakorlatilag a brochi Wertzerfall-elmélet más terminológiával való ismétlése: amit Broch „kozmozgóniaként” nevez meg, arra Musil az „ideológia” fogalmát használja, Musil „alak”-fogalma pedig Broch „stílus”-fogalmával egyenértékű.

Ami Musilnak (mint Brochnak) a saját korával szembeni legfőbb kritikája, hogy a társadalom nem rendelkezik egy „uralkodó ideológiával”⁷⁷, ami alakot kölcsönözhetne neki. Musil ezt az elképzelését az esszé „Nemzedékünk helyzete (Nemzedékünk és az alaktalanság)” című fejezetében fejti ki, de ezt az érvet hozza fel az egyesítés mellett érvelve „A csatlakozás Németországhoz” (1919) című politikai esszéjében is, ahol a Monarchiát „névtelen igazgatási gépezetnek”, „anyagtalan formának” nevezi.⁷⁸ Az alaktalanság okát abban látja, hogy a kor már „csak a tényekben hisz”⁷⁹, a tényekben való gondolkodás viszont alkalmatlan egy életszemlélet kialakítására: „az új, a tények szellemében fellépő gondolkodásmód az életfilozófia terén mindmáig terméketlennek bizonyult”.⁸⁰ Az ideológia hiányában az egyén lehetőségei is korlátozottak. Vagy regresszív módon a történelem régi korainak már aktualitását veszített ideológiai felé fordul és az azok által nyújtott (hamis) erkölcsi támasszal élve teremti meg magának tettei legitimációját – ezt az utat Musil elveti –, vagy felismeri a „szituációt”, azaz belátja a társadalom alaktalanságát és új utat keres:

„Nagy általánosságban – a szocializmus kivételével – regresszív módon keresik a gyógymódot; a jelentől elfordulva. A kötelékeit elvesztett embernek a régi kötelékeket kínálják. [...] Nagyon ritkán ismerik fel, hogy ezek a jelenségek új problémát jelképeznek, amelynek megoldása még nem áll rendelkezésre.”⁸¹

Musil „A német ember mint szimptóma” című esszéjében levonja gondolatmenetének végső következtetését, és elgondolja azt az embert, aki a kor hit (ideológia) nélküli tényemberének ellentípusát képezi. „A tények szellemének valódi ellenjátékosa[i]” nem azok, akik „tagadják a tényeket” és nem is azok, akik „racionalitásunkat hibáztatják és

⁷⁷ U.o., p.355.

⁷⁸ U.o., p.77.

⁷⁹ U.o., p.356.

⁸⁰ U.o., p.360.

⁸¹ U.o., p.356.

azt kívánják, hogy legyünk kevésbé racionálisak”.⁸² A valódi ellentét az embernek egy bizonyos állapota, melyet Musil a „másik állapotnak” nevez és aminek leírása egész életművét, annak minden műfaját, elbeszéléseit, novelláit, esszéit és a regényét is meghatározza.

Az elképzelés az ember tudatának egy a „normálistól” eltérő „másik” állapotáról (Musil maga nevezi így később a két tudatállapotot), a „Megjegyzés egy metapszichikához” (1914) című írásban bukkan fel először, amit Musil a Walter Rathenaunak „Zur Mechanik des Geistes” címmel megjelent könyvéről írt. A kritika alapvetően az ellen a módszer ellen irányul, ami Musil szerint minden hasonló próbálkozás buktatója, mely lelki élményt kísérel meg leírni: hogy a racionális megközelítés keveredik az érzelmi-misztikussal.

„A lelki érintésből csak a legintimebb pillanatokban alakult fogalmakhoz való megerőltető ragaszkodás marad, melyek közé minden más oly szellem jegyében interpollálódik, amelyik természetesen transz-állapoton kívüli, és a tudományos értelemről tulajdonképpen csak abban különbözik, hogy lemond annak módszer- és pontosságébéli erényeiről.”⁸³

Ami ennek, és Musil Rathenaual szembeni alapvető ellenszenvének ellenére kiváltotta Musil elismerését a könyvvel szemben, az az a „merész vállalkozás”, ami az emberi állapotok egy bizonyos csoportját írta le, és amely arra tesz kísérletet, hogy ebből az állapotból, mely „törékeny” és „ritka” élmény, megkonstruálja a hozzá tartozó ember szellemét, és az értelem helyett ezzel a szellemmel gondolja el a világot.⁸⁴ Ennek a gondolatnak a saját életműbe való beillesztése azonban csak a húszas években történik meg. Esszéi közül kettőben használja kifejezetten ezt a fogalmat: a már tárgyalt „A német ember mint szimptomában” és „A Szempontok egy új esztétikához. Megjegyzések a film dramaturgiájához” címűben.

„A német ember mint szimptomában” Musil megpróbálja meghatározni a „másik állapotot”: úgy írja le mint pl. hogy a szeretet, jóság, irracionalitás, vallásosság fogalmaiban mind benne rejlik az igazság egy eleme, hogy az Én és nem-Én közti határok összemosódnak vagy hogy a viszonyok a „normális” állapothoz képest

⁸² U.o., p.366.

⁸³ U.o., p.58.

⁸⁴ U.o., p.57.

megfordulnak. Fejtegetései közben azonban mindig újra arra a következtetésre jut, hogy „ezt az állapotot nehéz lefesteni”, végül pedig azzal rekeszti be kísérleteit az állapot meghatározására, hogy „Nem folytatom tovább a leírást, mivel pillanatnyilag nincsenek birtokomban azok az eszközök, amelyekkel bizonyos fokig tökéleteset tudnék nyújtani.”⁸⁵

1925-ben, egy két évvel későbbi esszéjében Musil egészen más problémából kiindulva újra eljut a „másik állapot” meghatározásához. „A Szempontok egy új esztétikához. Megjegyzések a film dramaturgiájához” című esszében a 20-as években a némafilmek körül kialakult vitába kapcsolódik be, és Balázs Béla „A látható ember (avagy a film kultúrája)” című könyve kapcsán fejti ki művészetelméletét. A némafilmet a vele szembeni kortárs kritika ellen azzal az érveléssel védi meg, hogy nem egyedül ezt jellemzi a megcsönkítottság, hanem minden művészeti ágban – a művészetnek általában – alapvető tulajdonsága a töredékesség:

„Némán, mint a hal, és haloványan, mint valami földalatti lény, úszik a film a csak-láthatóság tavában; de a festészet is néma és merev, [...] és szemügyre vehetünk zenei elfogultság nélkül akár egy klasszikus zeneművet is, és ha mint szociális megnyilvánulást nézzük, hangmozdulatai eddig még le nem írt és párját ritkító mániának bizonyulnak.”⁸⁶

A művészet tehát minden formájában „absztrakció”, „töredékesség”, „egyensúlyzavar”. Mi teszi azonban művészetté azt, „ami ilyen furcsa módon töredéke csupán az élet teljességének”? Musil a választ a befogadó bizonyos viselkedésében látja, aminek megnevezéséhez itt újra visszatér a „másik állapot” fogalmához. A műalkotásoknak, ezeknek a „bonyolult, gyakorlatiatlan, szinte groteszk képződményeknek a láttán” a befogadó ugyanis nem ámul el, nem érzi át az élmény „abnormalitását”, „zavartságát”. Musil ezt azzal magyarázza, hogy a töredékesség az élménynek csak az egyik fele, mert „amennyire a művészet absztrakció, annyira már összefoglalás is egy új összefüggéshez”.⁸⁷ A befogadó a töredékest azonnal kiegyenlíti egy másik irányba és a

⁸⁵ U.o., p.368.

⁸⁶ U.o., p.164.

⁸⁷ U.o., p.165.

részt új egészszé, az abnormálist új normává, a megzavartat más lelki egyensúlyvá alakítja. Ebben látja Musil a művészet episztemológiai funkcióját: az absztrakció által a benyomások kilépnek megszokott kereteik közül, szétroppantják a közönséges teljességélményt, megkérdőjelezzik világképünk szilárdságát és egy új, apokrif összefüggést sejtetnek meg.⁸⁸ A „másik állapot” megélése, a világ és az én másfajta megtapasztalásának egyik lehetősége tehát az esztétikai élményben rejlik.

A „másik állapot” funkciójának meghatározása mellett Musil megkísérli annak „beazonosítását”, tulajdonságai által való leírását is. Visszatér „A német ember mint szimptóma” című esszétöredékből már ismert körülírásokhoz, ezekkel azonban nem azonosul, a leírásokat pontatlanoknak tartja, s kételkedik a meghatározás lehetőségességében: „Hacsak nem alapozta meg az ember mélyreható kutatásokkal, nemigen vállalkozhat ma arra, hogy többet mondjon [...] jellegéről”.⁸⁹

A „másik állapot” tehát mindkét kontextusban egy olyan tulajdonságcsoporthoz tartozik, mely az embernek egy megvalósítandó, célként értelmezendő állapota, egy az élet téloszaként funkcionáló emberi lehetőség. Ez a lehetőség olyan tudatállapot, az embernek olyan tudati beállítódása, mikor a világot és önmagát a „normális állapothoz” képest adekvátabb módon képes szemlélni. A „másik állapotot” a szakirodalom ezért gyakran kezeli ismeretelméleti kategóriaként. Bár Musil maga is használja helyenként a „másik állapottal” összefüggésben a „megismerés” kifejezést, ugyanakkor kifejezetten szembe is állítja azzal: „De, mint láttuk itt, ez esetben is hiányoznak [...] azok az érzelmek, amelyek gyökere a dologi megismerési magatartásban van”.⁹⁰ Mivel megismerés alatt tudatos, célirányos cselekvést értünk, a „másik állapot” nem tekinthető a megismerés állapotának, mert Musil a racionalitás és célirányosság tulajdonságait elvitatja tőle. Illetve amennyiben megismerési állapotnak tekintjük, specifikálni kell, milyen típusú megismerésről beszélünk. A „másik állapot” természete ugyanis nem fér össze a diszkurzív megismerés fogalmával, ismeretelméleti kategóriaként kezelve az intuitív megismerés állapotaként határozható meg. A „másik állapot” inkoherens körülírásai alapján azonban sokkal inkább az észlelésnek, mint érzéki tapasztalatnak az állapota, ami megengedi a passzivitást, akarat- és vágy nélkülséget és kontemplativitást.

⁸⁸ U.o., p.168.

⁸⁹ U.o., p.170.

⁹⁰ U.o., p.372.

Musil többször is felhívja a figyelmet arra, hogy nem határozható meg közelebből, mi ez az adekvátabb szemlélési mód. A meghatározási kísérletek közös pontja azonban, hogy a „másik állapot” a társadalmilag legitimált praxissal szembeállítva jelenik meg, annak konstitutív eleme tehát, az esszéekben többször is elhangzó kifejezéssel, a „megfordítottság”, ellentétesség, „másság”. A „másik állapotban” az egyén a világot és önmagát a „normális” állapothoz képest különbözően, „más”-ként tapasztalja meg, a „viszonyok [...] megfordulnak”.⁹¹ A „másik állapot” tehát egy ellentétpár egyik tagját alkotja, a körülírások ettől az ellenpólustól igyekeznek elhatárolni. *Az esszéiben azonban ez a „más” nincs szubsztanciális tartalommal feltöltve*, leírását az esszéíró lehetetlennek tartja. A dolgozat további részei azzal foglalkoznak, hogy az ugyanezen a néven nevezett konstellációt hogyan ábrázolja a szerző a regényben, illetve az ábrázolásnak az esszéiben hangsúlyozott nehézsége hogyan jelenik meg ott, milyen „nyelvet” talál Musil a megjelenítésére, és milyen helyet foglal el a regényegészben.

⁹¹ U.o., p.367.

II. A regényértelmezés filológiai problémái

A „másik állapot” egészen eltérő, sokszor egymásnak ellentmondó értelmezései végig kísérik a Musil-interpretáció történetét, aminek oka nem egyedül a szövegértelmezés természetéhez tartozó, a befogadás horizontváltozásával magyarázható folyamatos újrainterpretálás szükségessége⁹², hanem azon túlmenően a musili szövegkomplexum egyéni sajátosságai is. Bár a nyolcvanas évek óta nem kerültek elő újabb, az értelmezés lehetőségeit gyökereiben megújító filológiai adatok (a kutatás ezen aspektusa mára, különösen a hagyaték 1992-es elektronikus kiadása óta viszonylagosan lezártnak tekintett), a regény immár felülbírált, de filológiai szempontból még mindig nem kifogástalan kiadása azonban felszínre hozta a szöveg azon tulajdonságait, melyek az értelmezés elé alapvető nehézségeket állítanak. A „másik állapot” értelmezésében meg nem szűnő disszenzus oka véleményem szerint első sorban nem a konkrét szövegtől független eltérő interpretáció-elméleti elkötelezettségekben és különböző módszertani megközelítésekben keresendő, hanem olyan alapvető döntésekben, mint az elemzendő szöveg kiválasztása, az elemzendő szöveg életműbeli státuszának meghatározása, Musil valamely struktúraterve melletti elkötelezettség, stb. Hogy a konszenzus nem jön létre, az nagyrészt ezen kérdések megválaszolásának és a meghozott döntéseknek a kifejtetlenségével magyarázható. Éppen ezért alapvető jelentőségűnek látom a regény elemzése előtt az interpretálandó szöveg filológiai státuszának és bizonyos módszertani döntéseknek a tisztázását.

⁹² V.ö. Jauss 1970.

1. A szöveggenezis sajátosságai

A regény tudományos igényű kiadásának mindeddig megoldatlan és az utóbbi években újra aktuálissá vált problémája a Musil-recepció történetében időszakonként fellángoló filológiai vitákhoz vezetett, melyek követésével jól kirajzolódnak a musili szövegkomplexumnak az értelmezést is nagyban megnehezítő tulajdonságai. Különösen nehéz dolga van a magyar olvasónak, mert a fordítás alapja egy ma már egyértelműen inadekvátnak tartott kiadás, melynek alapvető koncepcionális tévedése, hogy látenszen egyfajta – nem feltétlenül igazolhatóan, de semmiképp sem az egyetlen lehetséges – értelmezés irányába tereli az olvasót. Ennek a koncepcionális hibának három alapvető okát látom, melyek együttesen alaposan megingatják az értelmezés alapjául szolgáló egységes szövegbázis rekonstruálásának lehetőségét.

1) A legismertebb tény, hogy Musil a regény befejezett első és be nem fejezett második könyvének 1932/33-as megjelenése utáni tíz éves munkája során sem tudta eljuttatni a történetet végállapotához, s mivel nem ismerhetjük a történet végpontját, így állításaink róla részben viszonylagosak kell hogy maradjanak. Ez a tény a szakirodalomban két meghatározó reakciót szült. Ezek közül a kevésbé meggyőző törekvés a hagyaték alapján olyan tendenciák rekonstruálása, melyek megalapoznak a regény végállapotára vonatkozó kijelentéseket. Ennek klasszikus példája a regény kiadója, Adolf Frisé és az angol fordítás készítői, Ernst Kaiser és Eithne Wilkins között lezajló vita.

Kaiser és Wilkins⁹³ 1962-ben azzal lepte meg a regény angol fordítását váró olvasóközönséget, hogy a lefordított regény helyett egy tanulmányt publikált, amiben erőteljesen kritizálta a fordítás alapjául szolgáló, 1952-ben Frisé által összeállított kiadást. A kritika első sorban az ellen a módszer ellen irányult, hogy Frisé a hagyatékot egy prekoncepció alapján állította össze, aminek érdekében különböző időben keletkezett különböző típusú szövegeket egy-egy fejezetben összevont. Irányító elve az volt, hogy Musil huszonöt éves munkáját, a regény első változataitól kezdve az utolsóig, koherens egészként tárja az olvasó elé, és azt a képzetet keltse, hogy Musil írását mindvégig egyazon koncepció, a Monarchia széthullás előtti utolsó évének ábrázolása határozta meg. Ennek ellentmondva Kaiser és Wilkins a hagyaték nem

⁹³ Kaiser/Wilkins 1962.

közölt részeinek felhasználásával és a megjelent részek keletkezési adatainak felülbíráásával amellelt érvelt, hogy Musil koncepciója a hosszú évek alatt alapvetően megváltozott és a változások egyértelműen abba az irányba mutatnak, hogy a korábbi regényváltozatok strukturáló elvét feladja és a regényt a „másik állapottal” zárja. A regény koncepciójának alapvető megváltozását a „másik állapot” koncepciójának megváltozásával magyarázták, és arra a következtetésre jutottak, hogy Musil az évek során eltávolodott eredeti elképzelésétől, hogy a „másik állapotot” egy a testvérek közötti incesztus leírásával ábrázolja, és egy misztikus állapotnak a halála napjáig még meg nem talált formában való megjelenítésére törekedett.⁹⁴

Bár a vita alapvetően téves előfeltételezésre, a regény végének megkonstruálhatóságára épült, a kritika mégsem volt megalapozatlan, eredményeképp Adolf Frisé 1978-ban felülbírálvá eredeti módszerét Musil regényének egy újabb kiadását készítette el. Bár az erős koncepcionális meghatározottság már nem érzékelhető az új kiadásban, válogatás jellegénél fogva az olvasó mégis egyfajta kanonizálás eredményét kell, hogy az értelmezés bázisaként használja.⁹⁵

A lezáratlanság értelmezésének egy másik iránya nem próbál a torzóból egészet fabrikálni, hanem elfogadja a befejezetlenség tényét, és azt elvi problémaként tárgyalja. Nem egyértelmű azonban, mint jelent az „elviség” ebben az esetben. Ennek egyik értelmezése egyúttal átvezet az értelmezés második – már a Kaiser/Wilkins-féle argumentációban is megjelenő – elvi nehézségéhez: a keletkezés problémájához.

2) Az életmű egyik további sajátossága ugyanis, mely következményekkel van az értelmezés lehetőségeire, hogy az „apokrif”⁹⁶ szövegrészek a Musil életében publikált szövegnek csaknem a tízszeresét teszik ki, tehát a szövegbázis jelentős részét a szerző által nem kanonizált fejezetek, fejezettöredékek és jegyzetek képezik. Az apokrif

⁹⁴ Ugyanezt az álláspontot képviseli Dinklage, arra hivatkozva, hogy Musilnak a regény végére vonatkozó utolsó vázlatának a szövege teljes egészében megegyezik a halála napján tisztázott „Egy nyári nap lélegzetei” című fejezet utolsó soraival, valamint, hogy az adott szövegben Musil mintegy keretet adva regényének visszatér a „tulajdonságok nélküliség” fogalmának meghatározására. Dinklage 1970. és Dinklage 1985. Jól mutatja a magyar kiadás problematikusságát az a tény is, hogy az említett fejezet a hagyaték 128 fejezetéből az 55., tehát a hagyaték kiadott szövegeinek összeállítása nem a kronológiai rendet, de nem is valamely musili koncepciót követi.

⁹⁵ Ez az alapja a Musil-kutatás egyik alapvetően téves érvelési eljárásának: az ebben a kiadásban kinyomtatott szöveget mint egy egységes szöveget kezeli, pusztán oldaszámra hivatkozva idéz, és ílymód teljes mértékben reflektálatlanul hagyja az idézett szövegek keletkezési idejét és státuszát.

⁹⁶ A fogalmat Fanta használja a hagyaték, azaz a Musil által publikálásra nem szánt szövegek megnevezésére. Fanta 2000, p.21-27.

szövegrészek pedig egy mintegy huszonöt⁹⁷ éves munka termékei, és a keletkezésnek ez az időbeli kiterjedtsége további nehézségekhez vezet. Mivel a regény felépítéséhez Musil számos különböző vázlatot, tervet készített, nem minden esetben ismerhetjük az apokrif fejezeteknek az életműbeli státuszát, az elbeszélte eseménysorban betöltött helyét; a struktúra állandó újratervezésével a cselekményelemek egymáshoz való viszonya is folyamatosan változott.⁹⁸ A keletkezésnek ezt a nem szukcesszív jellegét tekintette a lezáratlanság elvi problémájának Helmut Arntzen⁹⁹ a regényhez készült kommentárjában, majd ezt teszi Walter Fanta¹⁰⁰ egy másik terminológiával a keletkezéstörténetet feldolgozó tanulmányának elméleti alapjává. Ők így a töredékesség problémáját a szöveggenézis elvének feltárásán keresztül magyarázták, és ezzel a műnek a keletkezés oldaláról jellemző temporális jellegére, az állandó keletkezésben levésre hívták fel a figyelmet.

Arntzen a regény befejezetlenségének okát az írás-újraírás elvében látta¹⁰¹, melyet Fanta a strukturális szemantika egyik greimasi elméletével alátámasztva fejlesztett tovább, és annak két terminusát átvéve a musili írásfolyamat végtelenségét *Auftraggeber* és *Gegenauftraggeber* virtuális konfliktusával magyarázza.¹⁰² Bár Greimas a fogalmakat szövegimmanens jelenségek megnevezésére használja, Fanta az eredeti jelentést Musil esetére kiterjeszti, és azon túl egy a narratíván kívül, de a musili szövegen belül elhelyezhető irányító instanciaként, másrészt szövegkülső tényezőként definiálja. Az „apokrif” szövegrészek alapján megállapítja, hogy Musil esetében az *Auftraggeber*nek mindhárom szinten megjelenik egy ellenpólusa, egy *Gegenauftraggeber*, ami a narratív

⁹⁷ Hogy mikortól számítható a regény keletkezésének története, arról különböző álláspontok léteznek, számíthatjuk a századfordulótól vagy a tízes évek végétől is; itt azonban nem ennek pontos meghatározása a cél, hanem a meglehetősen hosszú időtartam kiemelése. Lásd ehhez Fanta 2000, p.97-98.

⁹⁸ Ugyanígy Arno Rußegger: „[die] Figuren, ihre Gedanken und Handlungen [werden], in immer neue, vom Autor auf der Basis des jeweils aktuellen Stands der Verschriftlichung der Geschichte erdachte und arbeitstechnisch penibel organisierte Konstellationen implantiert [...]“. Rußegger 1996, p.206.

⁹⁹ Arntzen 1982.

¹⁰⁰ Fanta 2000.

¹⁰¹ Arntzen 1982, p.30-51.

¹⁰² Fanta Peter V. Zimára hivatkozva utal az *Auftraggeber* és *Gegenauftraggeber* fogalmakra. Zima azonban egy Fanta által nem hivatkozott tanulmányában azt állítja, hogy Greimas fogalmai nem alkalmazhatók Musil regényére, mert Greimas modellje viszonylag tiszta ellentétpárokat feltételez, ami Musilnak a modernség jegyeit viselő regényére éppen nem jellemző. Musil regénye szerinte sokkal inkább az aktánsmodell felbomlását példázza. V.ö. Zima 1994, p.436.

megállapításokat minduntalan kétségbevonja, bojkottálja és az ellentétébe fordítja.¹⁰³ Így jut el Fanta ahhoz a megállapításhoz, hogy a nagy teleologikus struktúra a feloldatlan ellentétek között sok kis teleológiában foszlik szét.¹⁰⁴

Érdekes módon Fanta az elvi töredékesség elméletét a szakirodalom félreértésének tekinti és az apokrif szövegrészekre hivatkozva, melyeket szerinte alapvetően a fabuláért való küzdelem jellemez, amellel érvel, hogy Musilnak szándékában állt – ha egy tudatosan konstruált anti-befejezéssel is – a regényt lezárni. Bár számos struktúraterv és levél illetve feljegyzés tanúskodik arról, hogy Musilnak szándékában állt a regényt lezárni, a szerző szándéka ebben az esetben véleményem szerint nem esett egybe a szöveg strukturális jellemzőivel. Ez jól látszik Fantának abban az elemzésében is, ahol a regény szerkezetét az Auftraggeber-Gegenauftraggeber elmélet alapján magyarázza, ami Musil szövegeit éppen mint alapvetően dinamikus, állandóan a keletkezés folyamatában levő és így lezárhatatlan szövegeket határozza meg. Mivel Musil esetében nincs szó tudatos torzó-konstruálásról, nem lehet a lezáratlanságot egyszerűen a fabulakompozíció feladásával és a paradigmaelvárások be nem teljesítésével magyarázni.¹⁰⁵ Ugyanakkor meggyőző magyarázatok vannak a szakirodalomban, amik a lezáratlanságot a regény bizonyos szerkezeti elemeivel hozzák összefüggésbe.

3) A musili szöveg harmadik sajátossága, mely a szerző által kanonizált szöveg megbízhatóságát is kétségbe vonja, az a tény, hogy bár az életében kiadott részek és a hagyaték szövegének státusza nyilvánvalóan nem azonos, a publikált regényrészt mégsem lehet teljes mértékben lezártnak és a folytatásra nézve következményekkel bírónak tekinteni. Musil egyik Thomas Mannhoz írt leveléből¹⁰⁶ tudhatjuk ugyanis, hogy a szerző elégedetlen volt a megjelent szöveggel, hogy a publikálást elhamarkodottnak ítélte és azt a kiadó sürgetésével magyarázta. Musil tehát nem csak a hagyaték részét képező szövegeket írta át mindig újra, hanem az életében és jóváhagyásával kiadott szöveget is felülbíráta és a regény folytatásának akadályát látta benne.

¹⁰³ Fanta 2000, p.29.

¹⁰⁴ U.o., p.31. A teleologikusság feloldódását állapítja meg Rußegger is, aki a hagyaték transzkripciójában Fanta mellett szintén résztvett. V.ö. Rußegger 1996, pp.205-206.

¹⁰⁵ V.ö. Ricoeur 1984, p.36. és p.44.

¹⁰⁶ Musil 1981, p.634.

A regény szövegének mindezen tulajdonságai, melyek különös nehézségek elé állítják a regény értelmezőjét, fokozottan jelentkeznek a „másik állapot” jelenségének értelmezésében. A párhuzamakció cselekményszála egy kevésbé problémás része a regénynek, mert Musil ezzel a szállal a harmincas évek közepétől nem foglalkozott¹⁰⁷; egyrészt aktualitását vesztett problémának látta, másrészt viszonylag lezártnak tekintette. A „másik állapot” problémája viszont véleményem szerint erőteljesen összefügg a regény lezáratlanságának problémájával, amiért érdemes különös figyelmet szentelni neki.

A „másik állapot” értelmezésénél először is a keletkezés időbeli kiterjedtségének következményeit kell figyelembe venni, amire Kaiser és Wilkins mutatott rá. Eszerint Musil „másik állapot”-konceptiója alapvető változáson ment keresztül a huszonöt éves írásfolyamat alatt. A korai években írt „Utazás a paradicsomba” című fejezet még ábrázol egy eseménysort, a testvérek elutazását az Adriai tengerhez és az incesztust, míg a harmincas évektől keletkezett szövegek, beleértve a Musil életében publikált fejezeteket is, már éppen ezt a cselekményábrázolást kerülik el, és a „másik állapotot” kizárólag beszélgetések által idézik fel. Ezt az alapvető különbséget a két szöveg között jelezte Bohrer egy találó fogalmi megkülönböztetéssel: „mitologizálnak” nevezi a „másik állapot” korai variációját, ahol a beteljesülő extázis tér-utópiává válik, és „redukált utópiának” a késői szövegekben megjelenített kontemplációkat, amelyek üres utópiaként szerinte az esztétikai befogadás élményének az utópiái.¹⁰⁸ A „másik állapot” értelmezése esetén tehát meg kell határozni, hogy a korai, vagy a késői szövegek szolgálnak az értelmezés alapjául, *a „másik állapotnak” egységes, a történeti szempontot figyelmen kívül hagyó értelmezése ugyanis ellentmondásokhoz vezetne.*

Musil jegyzeteiből és vázlataiból jól látható, hogy a regény 1931-33-as kiadása után a szerzőt folyamatosan egyre nagyobb mértékben a „másik állapot” leírása foglalkoztatta. Fokozatosan elhagyta a regény cselekményének egyéb szálait, majd munkájának utolsó szakaszában, azaz életének Genfben töltött utolsó három évében szinte kizárólag a „másik állapot” problémájával foglalkozott.¹⁰⁹ A „másik állapot”-hoz vezető

¹⁰⁷ Pontosán 1936-ból származik az utolsó feljegyzés, mely a párhuzamakcióra vonatkozik. Lásd: Fanta 2000, p.51.

¹⁰⁸ Bohrer 1981, p.180-218.

¹⁰⁹ V.ö. Fanta 2000, p.500-537.

cselekményt egy fokozódást mutató alapstruktúrára építve tervezte, melynek középső, úgynevezett intermediális stádiuma vezetett volna a „másik állapot”-ba. Az intermediális stádium ábrázolása monológokra és dialógusokra épült, melyek funkciója a testvérek utazásának és az incestusnak az előkészítése volt. A feljegyzések azonban arról tanúskodnak, hogy éppen ez az a pont, ahol Musil elkezd retardálni a cselekményt és kerüli annak direkt átvezetését az intermediális stádiumból a *másikba*.¹¹⁰ Az apokrif szövegek így jól mutatják, hogy Musil tíz éves munkája a „másik állapot” ábrázolásának problémája körül forgott.

Erre a tényre hívja fel a figyelmet Arntzen „sejtosztódás-modellje” is.¹¹¹ Arntzen ugyanis megmutatta, hogy Musil a keletkezéstörténet egyre későbbi szakaszaiban a regénynek egyre kisebb szegmensein dolgozik, ami részben összefüggésben áll a regény tervezett felépítésével, részekre tagolásával. A keletkezés folyamata eszerint nem a cselekmény linearitását követi, Musil nem szukcesszív módon, azaz nem a regény lezárásának irányába haladt. Ehelyett egy a regény befejezését figyelmen kívül hagyó és a regény tervezett egészén belül elhelyezkedő problémán, a „másik állapoton”, majd ezt tagolva annak is egy bizonyos részén és nem a lezárását képező szegmensen dolgozott.

¹¹⁰ Ez a struktúraterv, melyet Musil sehol nem von vissza explicit, nem teszi bizonyíthatóvá, hogy Musil a „másik állapotnak” a mitológizáló értelmezésére nem tért volna vissza.

¹¹¹ Arntzen 1982, p.30-51.

2. Módszertani döntések

A musili szöveggel szemben mindezen adottságai elkerülhetetlenné teszik a fent említett három kérdésben való explicit állásfoglalást. Az elemzés szövegbázisának, illetve a szöveg életműben betöltött helyének meghatározása a későbbi argumentáció alapját képezi, hiszen a döntések indoklásai olyan alaptéziseket rögzítenek, melyek egyúttal behatárolják az elemzés célkitűzését és a kitűzött feladat megoldásának irányát.

1) A töredékesség ténye

Az elemzés abból indul ki, hogy bár erős érvek sorakoztathatók fel a Kaiser-Wilkins-féle tézis mellett, azaz a hivatkozott filológiai adatok meggyőzőbben támasztják alá azt az elméletet, miszerint Musil koncepciója az évek során jelentős változásokon ment keresztül, és a regény cselekménye nem a háború kitörésével, hanem a „másik állapot” ábrázolásával zárult volna, valamint hogy a „másik állapot” ábrázolása is alapvető változásokon esett át, mivel azonban az ellentétes tézis sem cáfolható meg teljes bizonyossággal, az interpretáció nem épülhet valamely zárt struktúra feltevésére. A töredékesség eddigi elvi magyarázatait is figyelembe véve az értelmezés az argumentációból kizár a cselekmény bármiféle végállapotára való hivatkozást. Ennek megfelelően a „másik állapotot” nem kezeli sem úgy, mint a regény cselekményének esetleges lezárását (Kaiser-Wilkins-féle magyarázat), sem úgy, mint a regény cselekményének egy további olyan szálát, mely a háború kitöréséhez vezetne (Frisé-féle magyarázat). A Musil által „normálnak” és „másiknak” nevezett két alapvető tudatállapotot ábrázoló cselekmény- illetve diskurzussorokat nem azonosítja a cselekménymodell kezdő- illetve végállapotaival, hanem első lépésben a regény szintagmatikus struktúrájában betöltött helyének problematizálása nélkül elemzi. Az elemzés eredménye mindazonáltal magyarázatot fog kínálni a „másik állapotnak” a cselekménysoron belüli státuszára is.

2) A keletkezés időbeli kiterjedtsége

A „másik állapot” koncepciójának a huszonöt éves keletkezési folyamat alatti változása nem teszi lehetővé, hogy azt egységes cselekményelemként kezeljük. Mivel az elemzés nem a történeti szempontot kívánja előtérbe helyezni, azaz nem a koncepció változásának szövegbeli manifesztációját követi nyomon, így pontosan meg kell határoznia, hogy a „másik állapot” értelmezésekor mely időben keletkezett milyen

típusú szövegeket vesz alapul. A jelen dolgozatban a „másik állapot” értelmezésének szövegbázisát az 1933-as kiadású második rész azon fejezetei képezik, melyek kifejezetten a „másik állapotot” tematizálják (első sorban a „A Svéd-sánc-kirándulás további eseményei. A következő lépés erkölce” és a két „Szent beszélgetések”-fejezet), valamint a hagyaték részét képező azon fejezetek, melyeken Musil az utolsó időkben dolgozott, első sorban a „Csodás élmények sora indul” című. Az elemzés így teljes mértékben eltekint az ún. mitologizáló szövegvariánsok értelmezésétől. Ennek oka, hogy bár ez a szövegbázisnak egy jelentős leszűkítését jelenti, mégis szemantikai jellemzőik és egyéb narratív stratégiái által az értelmezésük olyan problémákra tud magyarázatot adni, melyek a teljes regény struktúráját érintik, így például a töredékesség és az esszéisztikusság problémájára. Ez a szűkítés mindazonáltal természetesen csak a „másik állapot” értelmezésének szövegbázisára vonatkozik, az elemzés egyébként a teljes kanonizált és apokrif szöveget figyelembe veszi.

A hagyaték szövegei mindazonáltal nem tekinthetők egyenrangúnak: a Fanta által megkülönböztetett két alapvető szövegtípus, melyeket az autorizációs fok alapján különített el, két alapvetően különböző kérdésre adhat választ: a jegyzetek (Notiz), melyek definíció szerint olyan szövegek, melyek a szerző szándéka szerint nem kerültek volna a kanonizált szövegbe, a szerző intenciójáról adhatnak felvilágosítást: hogyan tervezte az egyes részek felépítését, hogyan határozott meg magának bizonyos fogalmakat, azoknak milyen státuszt tulajdonított a cselekményen belül, stb. Ezzel szemben a tervezetek (Entwurf), melyek azzal a szándékkal keletkeztek, hogy részei legyenek a kiadandó szövegnek, már magát a szöveget formálják, annak előstádiumait vagy lehetséges folytatását képezik.¹¹² Azaz a jegyzetek nem-fikcionális, míg a tervezetek fikcionális szövegek. Mivel *a jelen értelmezés célkitűzése a fikcionális szövegek elemzése, a szöveget létrehozó eljárásoknak a rekonstruálása*, így a jegyzetek kevésbé fogják részét képezni az argumentációnak. A szakirodalom egyik alapvető hibáját ugyanis éppen abban látom, hogy a szöveg értelmezéséhez ugyanolyan minőségben használja a jegyzeteket mint a tervezeteket és a kanonizált szöveget, sőt érvelését gyakran kifejezetten Musil kinyilatkoztatásaira építi. Ezáltal azonban gyakran

¹¹² Fanta három szövegfokozatot különített el azok autorizációs foka alapján: a jegyzetet, a tervezetet és a kész szöveget. V.ö. Fanta 2000, p.54.

téves következtetésekhez jut, mert a szerző saját maga által megfogalmazott szándéka, önértelmezése nagyon sok esetben ellentmond a megírt szöveg tulajdonságainak, ahogy ez az elemzésekből ki is fog derülni. Musil nem tekinthető saját szövege tévedhetetlen értelmzőjének, kommentárjait érdemes kritikusan kezelni.

3) A kanonizált szövegrészek visszavonása

Mivel nem tekinthetjük a Musil életében kiadott szöveget sem teljes mértékben a folytatásra nézve következményekkel bírónak, így a szerző által autorizált szöveget a hagyaték fikcionális szövegvariánsaival, azaz a tervezetekkel egyenértékűnek kezelem. Az alapvető különbségtétel ennek megfelelően nem a kanonizált és a hagyaték szövegei között történik meg, hanem a megjelenésre szánt, tehát fikcionális szöveg (függetlenül attól, hogy a publikálás valóban megtörtént-e) és az ahhoz írt önkomentár ill. jegyzet, azaz nem fikcionális szövegek között.

III. A Kákánia-szituáció azaz az identitást meghatározó kronotoposz

A regényértelmezés kiinduló tézise, hogy Musilnak „*A német ember mint szimptóma*” című esszéiben kifejtett elmélete az emberi alaktalanságról magyarázó erővel bír a regényre nézve.¹¹³ Musilnak az elmélet kifejtésekor használt alapfogalma, az „alaktalanság” eszerint a regény szövegében a főhős megnevezésére illetve jellemzésére szolgáló „tulajdonságok nélküliség” fogalmával azonos jelentéselemeket hordoz. A regényben ábrázolt kronotoposz pedig a „szituációnak” feleltethető meg, illetve egy konkrét „szituáció” megjelenítése. Mindezen analógiák kifejtésével az elmélet hozzájárul a regény bizonyos konstrukciós elveinek megértéséhez és azoknak a jelen értelmezés perspektívájából központinak tekintett kérdéseknek a magyarázatához, mint az ábrázolt cselekvésmoделleknek a regény világában betöltött státusza, cselekvő és a cselekvés kontextusának viszonya és végül a „másik ember” azonossága.

Az alaktalanság elmélete a kulturális antropológiai relativizmus elgondolásával mutat rokonságot¹¹⁴: a társadalom illetve kultúra és egyén egymásra hatásának magyarázatában nem az egyén tulajdonságainak tulajdonítja az elsőbbséget, azaz nem bizonyos antropológiai szubsztanciákból indul ki, sokkal inkább tagadja azok meglétét, és az egyén tulajdonságait szerzettnek, azaz társadalomtól, kultúrától függőnek tételezi. A fikcionális szövegre nézve ez azt jelenti, hogy a regényben az ábrázolt kronotoposz olyan tulajdonságokkal van felruházva, „amik a világ modelláló struktúrájában [...] nem térvizonyokat” jelölnek, hanem a „világról alkotott kép [...] szociális [...] összefüggéseit”¹¹⁵ reprodukálják. Az ábrázolt tér ennek alapján egyfajta kultúraként, azaz a 'kultúra' Clifford Geertz által adott értelmezésének megfelelően „társadalmilag teremtett jelentésstruktúrák összességéként”¹¹⁶ értelmezhető. A kultúraként értelmezhető térnek identitáskonstituáló szerepe van: az ábrázolt tér-idő és a benne

¹¹³ A két szöveg közötti kapcsolat Musil jegyzeteiben is felmerül: a hagyaték két rövid megjegyzése utal az alaktalanság elmélete és Ulrich alakja közötti összefüggésre. V.ö. Musil 1992, 1/01/029 és 7/03/234.

¹¹⁴ Erről lásd: Geertz 1984.

¹¹⁵ Lotman 1968, p.121.

¹¹⁶ Geertz 1973, p.205.

elhelyezett figurák azonossága egymással korrelatív viszonyban áll, azaz a szöveg egyfajta összefüggést hoz létre az ábrázolt tér és a benne elhelyezett figurák között.¹¹⁷

Bár „A német ember mint szimptóma” című esszében az alaktalanság elmélete egy kultúrantropológiai illetve szociológiai kontextusban kerül kifejtésre, az elméletnek vannak esztétikai, pszichológiai és ismeretelméleti vonatkozásai is. Forrásaként a szakirodalom két teóriát tart számon: Ernst Mach ismeretelméleti téziseit valamint a századfordulón egy berlini iskola¹¹⁸ által képviselt észleléspszichológiai elméletet, az ún. „Gestalttheorie”-t. A regény mindezen kontextusokat integráló szövege lehetővé teszi a ’tulajdonságok nélküliségnek’ e fent említett perspektívákból történő értelmezését, és abban annak a szubjektum-elméleti tézisnek a rekonstruálását¹¹⁹, miszerint az ’én’, ugyanúgy mint az észlelt objektumok, nem rendelkezik egy konstans azonossággal, hanem elemeknek az időben változó komplexuma (Elementenkomplex).¹²⁰

Mindemellett véleményem szerint az „alaktalanság” fogalmának a kulturális-szociológiai kontextusban adott jelentése a meghatározó a regényértelmezés tekintetében. Tézisem szerint ugyanis a regény egyes fejezeteiben érvényre jutó perspektívák sokfélesége mellett *a regény makrostruktúrája a társadalmi-kulturális beágyazottság kérdésének dominanciáját jelzi.*¹²¹ A dominanciát a regény két strukturális sajátossága mutatja. Egyrészt a kronotoposz megjelölésének a cselekmény linearitásában betöltött helye: mindjárt az első fejezetben, még a főhősnek a regényvilágba való bevezetése előtt rögzíti a narrátor a cselekmény helyét és idejét. A cselekmény további részeit az olvasó így már mindig az ábrázolt tér-időhöz viszonyítva értelmezi. Másrészt csak a megjelölt kronotoposz viszonylatában értelmezhető a

¹¹⁷ Hartmann szerint az irodalom kultúratudományos megközelítésének egyik feladata az irodalmi szövegeket abból a szempontból elemezni, „ob und wie sie Kulturen durch / in räumliche/n Begriffe/n und Praktiken konstruieren und inwiefern die inszenierten Räume und Orte als kulturelle Identifikationsfelder fungieren, mit anderen Worten: wie die Texte jeweils den Zusammenhang von Spatialität und Identität [...] ausgestalten. Hartmann 1999, p.37.

¹¹⁸ A berlini iskola legjelentősebb tagjai Köhler, Koffka és Wertheimer voltak; Musil berlini tanulmányainak ideje alatt került érintkezésbe velük.

¹¹⁹ Ennek legkifejtettebb formája Manfred Frank tanulmánya: Frank 1983. Musil „Gestalttheorie“ recepciójával Bonacchi foglalkozott. V.ö. Bonacchi 1998. A Mach-recepció legújabb feldolgozása Piepernél található: Pieper 2002.

¹²⁰ V.ö. Mach 1906. A szubjektum szubsztanciális létezőként való felfogását a szakirodalom Nietzsche-re is visszavezeti. V.ö. Pieper 2002, p.85-108.

¹²¹ A társadalmiság dominanciájából indul ki Böhme is, nem foglalkozik azonban a tér kultúráként való értelmezésének lehetőségével. V.ö. Böhme 1974.

regényírás kezdeti stádiumában meghatározó és csak fokozatosan háttérbe szoruló teleologikus struktúra: az 1918-ra tervezett jubileumi ünnepség és az ehelyett a cselekmény végén kitörő háború, mely az első könyvben ábrázolt cselekménynek még mindenképp a mozgatórugóját jelenti.

Hogy a regény felépítésében központi funkcióval rendelkező tér-idő egyfajta kultúraként értelmezhető, az a szöveg azon sajátosságából adódik, hogy az elbeszélés különböző, azaz extradiegétikus és intradiegetikus szintjein is¹²² explicit tematizálódik az ábrázolt tér-időre, Kákániára vonatkozó jelhasználat. Kákániát az öt szimbolizáló jelek és jelcsoportok sajátosságai, jelentésük és a közösség általi értelmezésük határozza meg.¹²³ A tér-időt szimbolizáló jelek sajátosságai és azoknak a figurák általi értelmezése áll a jelen fejezet elemzésének központjában.

Az ábrázolt tér-időnek a regényben való dominanciája magyarázza azt is, hogy aközül a két esszé közül, melyekben Musil explicit foglalkozik a „másik állapottal”, a jelen elemzés azt az esszét hozza a regénnyel összefüggésbe, mely a „másik állapot” problémáját szocio-kulturális kontextusban tárgyalja („A német ember mint szimptóma”), és háttérbe szorítja azt az esszét, amely ugyanezt a fogalmat egy esztétikai kontextusban tárgyalva értelmezi („Szempontok egy új esztétikához”). A fogalomnak az esztétikai irányú értelmezése, ami Arno Russegger nevéhez fűződik¹²⁴, nyilvánvalóan legitim, a „másik állapotot” a jelen értelmezés is olyan tudatállapotként határozta meg, ami a világ és az én adekvát észlelésére tesz képessé. A „másik állapot” jelenségének valóban központi problémája egy újfajta észlelés lehetősége, és a többperspektívájú látásmód¹²⁵, Musil olyan kulcsfogalmainak, mint például a „Multiperspektivität” vagy a később tárgyalandó „Umkehrung” (megfordítás, inverzió) is észleléseleméleti forrásai vannak. Az érzékelés problémája azonban a regényegészt tekintve összefüggésbe kerül egy másik problémával, illetve alárendelődik annak: a szocio-kulturális beágyazottság problémájának. Az érzékelés természetét ugyanis a társadalmi-kulturális viszonyok

¹²² Genette 1972, p.145.

¹²³ A regényben jellemző jelhasználatot foglalkozik Kulcsár-Szabó Ernő is, de ő arra a megállapításra jut, hogy az ábrázolt térnek nincs jelentős pozíciója a regényszerkezeten belül. Kulcsár-Szabó 1981, p.105.

¹²⁴ Russegger 1996.

¹²⁵ A másfajta érzékelés problémája Musil több szövegében is megjelenik, így például a „Törless iskolaévei” című regényben vagy a „Monsieur le Vivisecteur” című korai írásban illetve a hagyaték számos feljegyzésében.

határozzák meg¹²⁶; az újfajta látásmód értelme és célja az ettől a determinált látásmódtól való elszakadás, és az élettérnek (ami a regény esetében Kákánia) egy olyan, a megszokottól eltérő szemlélése, mely a szituáció és az általa determinált cselekvésmodellek fonák voltának felismerését képes elősegíteni.¹²⁷ A „másik állapotnak” mint a normáltól, azaz társadalmilag praktizálttól eltérő észlelésnek szociális relevanciája van.

Mivel tehát a jelen értelmezés abból a téziszből indul ki, hogy a regényben az érzékelés és a cselekvés alapvetően szocio-kulturális beágyazottságúnak van ábrázolva, így a dolgozat motivációját jelentő kérdés megválaszolásához, hogy milyen a Musil által kitalált „másik ember”, alapvető fontosságú lesz a „szituáció”, azaz a cselekmény kronotoposzájának értelmezése. Ebben a fejezetben a figyelem így arra irányul, milyen kultúra konstruálódik Musil szövegében a térábrázoláson keresztül.

¹²⁶ Ugyanezt állítja Musil érzékelésfogalmáról Rußegger is. Rußegger 1996, p.13.

¹²⁷ Rußegger tanulmányát éppen a „Szempontok egy új esztétikához” című esszéje építi, és az esszéből nyert „képelmélet” alapján magyarázza Musil írásait, közöttük „A tulajdonságok nélküli ember”-t is. A különböző perspektíva következménye, hogy Rußegger egy tőlem alapvetően különböző ‘valóság’-fogalommal dolgozik: értelmezésében a valóság Musil szövegeiben első fokon mint érzékelések, észlelések pusztá összessége jelenik meg, másod, azaz magasabb fokon pedig mint mindezen észlelések értelmezett, rendszerbe helyezett összessége. V.ö. Rußegger 1996, p.212. és 219. Számomra mindazonáltal kérdéses, hogyan értelmezhető a valóság irodalmi szövegben „érzékelések, észlelések pusztá összessége“-ként.

1. Szubsztanciahiány és „kikristályosodás”

A regény cselekményének szocio-kulturális kontextusát a Kákánia név alatt összefoglalt mindazon topográfiai részterületek adják, melyeknek egyik, az értelmezés szempontjából *releváns közös attribútuma a „szubsztanciahiány”*.¹²⁸ A regény topikus struktúrája egy paradox hasonlattal középpont nélküli koncentrikus körökként írható le; az ábrázolt terek szignifikáns tulajdonsága ugyanis a centrumnak, illetve a centrum létébe vetett hitnek a hiánya. Császári intézmények lévén egy olyan középpont köré csoportosulnak ugyanis, melynek létezése több szinten is megkérdőjeleződik. A centrum szimbólumát¹²⁹ jelentő császár alakjához a regényben minden esetben a nem létezés, fikтивitás tulajdonsága kapcsolódik. A cselekmény során egyszer sem jelenik meg cselekvőként, csak a többi figura tudatán, tehát a figurák nyilvános vagy magán nyelvhasználata által, illetve a császári intézményeken keresztül. Így alakjának később explicit is tematizált fikтивitása, sőt valóságatlansága azáltal is kifejezésre jut, hogy magában a regényvilágban sem „valós”, hanem imaginárius alakként, azaz más figurák képzelete által jelenik meg.¹³⁰

A császárnak az elbeszélő általi első megnevezése, azaz a regény szövegvilágába való bevezetése a regény második, „Az és mégsem az” című részének első fejezetében (címe „A valóság érintése”) történik meg. Az elbeszélő itt olyan nevet használ a császár megjelölésére, mellyel valóságosságát kérdőjelezi meg: „legendás öregúrnak” (I/111) nevezi, ezzel személyének fikтив jellegére utalva. Ezután rátér a birodalom lakóinak szóhasználatára, akik a császárt a csillagokhoz hasonlítják, „amelyeket látunk ugyan, holott évezredek óta nincsenek már” (I/111), majd Ulrich azon gondolatait beszéli el, melyeket a vár kapuján áthaladva fogalmaz meg: „[a]ddig jelentés nélküli fordulatnak tartotta csupán az »Öfelsége« kifejezést, amolyan szólásmondásnak” (I/112). Mindezek a megjelölések egy olyan jelenséget írnak le, melyben a jelhasználók közössége a

¹²⁸ A szubsztanciahiányt tartja Hermann Broch is a Monarchia legjellegzetesebb tulajdonságának. V.ö. Broch 1947.

¹²⁹ Goebel is a hiányzó centrum szimbólumaként értelmezi a császár figuráját. Ő a központ hiányának jelenségét Derrida jelfogalmával kapcsolja össze. Ennek az értelmezésnek a jogosságát alátámasztja elemzésem is. Goebel 1996, p.219-220.

¹³⁰ A toposz elemzésének egyik „vezérfonala” a jel és jelölet kapcsolatának torzulása. Ugyanezt látja Broch is a Monarchia egyik jellemzőjének: egy olyan reprezentációs rend alakult ki, amelyben a jel nem annyira képviseli, mint inkább felülkerekedik a reprezentáció tárgyán. V.ö. Broch 1947, p.58.

közösség konstituáló ideológiájának egyik központi fogalmát, illetve a fogalom referenciájának létét vonják kétségbe.¹³¹

A császár absztrakt jelenléte a regény két topikus szintjén szignifikáns: a császári udvar, a Hofburg és a szászári birodalom szintjén.¹³² A Hofburg Ulrich gondolataiban úgy jelenik meg, mint egy „nagy héj[...], amelynek magja csekély” (I/112), a császári hivatalnokokat pedig a puszta formát utánzó tartalmatlan jeleknek látja: arcukat ugyanaz a „deres-szürke, állon-kiborotvált pofaszakáll díszít[i]” (I/113), ami a császárnak és a császárinak a szimbóluma volt. A császárnak a birodalomban mindenütt megtalálható arcképei és a róla szóló dalok ugyancsak kérdéses létezésének jelei.

A név referenciális funkciójának elvesztése ismétlődik meg a császári birodalom vonatkozásában is. A 98. fejezetben például („Egy államról, melyet a nyelvi nehézség tett tönkre”), melynek témája az osztrák identitástudat, az elbeszélő a vegyes (osztrák-magyar) identitás kialakulásának nehézségeit írja le. A nehézségeket a névadás példáján keresztül szemlélteti:

„az osztrákok viszont először és eredetileg nem voltak senkik és semmik [...] amire még csak megfelelő szó sem akadt. [...] Ezt az ausztro-nadrágot azóta a hivatali nyelv „A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok” névvel illette, ami természetesen semmit se jelentett, és afféle nevekből font név volt” (I/635).

A szubsztanciahiány nyilvánul meg továbbá a közösség azon inkompetenciájában, hogy nem képes megalkotni egy olyan ideológiát, mely – ahogy Musil a „Német ember mint szimptóma” című esszében kifejti – az identitás alapja lehetne. Ez első sorban a társadalmi elitet reprezentáló párhuzamakció tehetetlenségében nyilvánul meg: a párhuzamakció legfőbb tevékenysége arra irányul, hogy megtalálja azt a „koronázó eszmét” (I/243), ami a jubileumi ünnepség tartalmát megadná, s ami Ausztria „szellemiségét” (I/773) a leginkább kifejezné. A Diotima szalonjában folytatott üres,

¹³¹ Kulcsár-Szabó Ernő hasonlóképpen látja a Monarchiának a regénybeli ábrázolását: „a jellé vált tényezők nem utalnak önmaguknál fontosabb tartalmakra, hanem éppenséggel kiüresedett jelei a Monarchiabeli életnek. Kulcsár-Szabó 1981, p.103.

¹³² Honold a várost is tulajdonságok nélkülinek nevezi, én ezt az értelmezést nem látom igazolhatónak. V.ö. Honold 1995.

mindig a kiindulóponthoz, a kérdésfeltevéshez visszatérő konverzációk azonban konstruktív gondolat nélkül maradnak. A 42-44. fejezetekben leírt „nagy ülésen” (I/233) néhány parodisztikus ötlet felsorolása után, mint például „Nagy-Osztrák-Ferenc-József-Leveskonyha” alapítása (I/241), a párhuzamakció résztvevői csak egy „formai kérdésről [...] azonban fontos formai kérdésről” (I/254) határoznak. Abban a fejezetben pedig, amely címének utolsó része szerint „[...] a párhuzamakció eszméje is megszületik” (I/147), a Diotima által „megszült” „nagy ötletet” az elbeszélő a léggömbhöz hasonlítja, mely üres buborék, ami végül szétpukkan. Az eszme így a jelentésnélküliség tulajdonságát hordozza; a léggömb metaforája a rekonstruálható jelentés hiányára utal: „Könnyű lenne megmondani, mi is volt hát ez az eszme; és lám, a maga teljes jelentőségében senki emberfia nem tudná bemutatni mégsem” (I/151).

Az ideológia fogalma ennek ellenére nem helyezhető bele egy olyan antitézisbe, melyet az eddigi elemzés implikált, és amit úgy fejthetnénk ki, mint ideológia vs. legitimációs krízis, ahol a legitimációs krízis egy – Hermann Broch kifejezését használva – „érték-vákuumos”¹³³ állapotot jelent, míg az ideológia ennek ellentétéként az a központi gondolatrendszer, ami a praktikus cselekvés előfeltételét képezi, és amely köré az adott kultúra szerveződik. Musil elképzelése az ideológia szerepéről az összeletműben nem volt ilyen egyértelmű, sőt kifejezetten ellentmondásos volt, ami a hagyaték jegyzeteiben is nyomon követhető: míg több helyen hangsúlyozza az ideológia társadalomszervező funkcióját (pl. „Jede Zeit muß ein Richtbild haben, wozu sie da ist, einen Ausgleich zw. Theorie u Ethik, Gott usw. Dem Zeitalter des Empirismus fehlt das noch”¹³⁴), addig más helyeken az ideológiának a gondolkodás dinamikusságát gyengítő hatásáról beszél (pl. „Ideologische Entwicklung: ein kontinuierlicher Strom durch die Antike bis heute, geknotet in Institutionen. Atomismus u. Verknöcherung als Zivilisationsphänomen”¹³⁵).

A hagyatékhoz hasonlóan a regényben sem lehet az ideológia, illetve az azt leváltó „eszme” (Idee) fogalmának egy ellentmondásmentes jelentését rekonstruálni. A fogalom jelentése és státusza a regény szövegén belül is aszerint változik akár az ellenkezőjére is, hogy milyen gondolatmenet részét képezi. Míg „A német ember mint

¹³³ Broch 1947, p.37.

¹³⁴ Musil 1992, 2/8/61.

¹³⁵ Musil 1992, He. 26/27.

szimptóma” című esszétörredékben Musil az ideológiát még olyan „gondolati rendszerként”, „tanként”¹³⁶ határozta meg, ami nélkül az etnológia tanulsága alapján „soha nem létezik [...] életrend”¹³⁷, addig a regényben az eszmének nincs ilyen kizárólagos státusza; hol elítéli Ulrich: „Titkon gyűlöl – mint a halált! – mindent, ami úgy tesz, mintha egyszer s mindenkorra rendíthetetlenül állna, gyűlöli a nagy eszményeket és törvényeket, és megkövesült kis lenyomatukat, a megbékélt jellemet” (I/214)), hol szükségességét állítja: „Ulrich kifejtette programját: világtörténelem helyett eszmetörténelmet kell élni. A különbség, mint előre bocsátotta, először is korántsem abban keresendő, ami történik, hanem abban a jelentésben, amelyet tulajdonítunk a történéseknek, a szándékban, amellyel párosítjuk őket, a rendszerben, mely valamennyit összefogja” (I/513-14). Az ellentmondásos megítélés ellenére a cselekmény legfőbb motivációját az eszme keresése jelenti mind a párhuzamalkció cselekményszálában, mind a főhős individuális élettörténetében. Hogy miből adódik az eszmének, a cselekmény legfőbb mozgatórugójának az ellentmondásos megítélése, arra szolgált magyarázatot véleményem szerint a regény 109., „Bonadea, Kákánia; a boldogság és az egyensúly rendszerei” című fejezetének elemzése.

Musil ebben a fejezetben bizonyos szempontból az esszé gondolatmenetét ismétli meg, illetve variálja; a fejezet Bonadea és Kákánia szembeállítására épül, ahol Bonadea egy olyan gondolkodásmódot reprezentál, amit az az „automatikus belső cél” (I/736) határoz meg, ami a „boldogság”, „egyensúly”, „elégedettség” (I/736) elérésére irányul, míg Kákánia egy olyan képződmény, melyet éppen ennek hiánya jellemez. A Bonadea által reprezentált gondolkodásmód egy olyan rendszer felépítését célozza meg, ami valamely „középpont”, „tengely” (I/741) köré csoportosul, ami az egyén életét szervezi, és aminek a legfőbb praktikus előnye az, hogy az életnek azon a területén is rendet imitál, ahol „az értelem merő zűrzavart” (I/735) lát. A „rendszer” fogalma itt magában foglalja a „meghamisítás” (I/735), az „átértelmezés”¹³⁸ és a „káprázat” (I/740) jelentéselemét¹³⁹, ami által az esszé gondolatmenetében még a kultúra alapfeltételeként értelmezett

¹³⁶ Musil 2000, Esszék, p.353.

¹³⁷ U.o.

¹³⁸ A német eredetiben az „umdeuten” szó szerepel, amit Tandori „alakít”-nak fordított, és ami véleményem szerint nem hordozza a „hamisítás” jelentéselemét.

¹³⁹ A rend és a rendszer ugyanebben a jelentésben jelenik meg Elias Canetti Musilével egy időben keletkezett „Die Blendung” című regényében. Canetti 1935.

„gondolati rendszernek”¹⁴⁰ itt pusztán az életösszetartó funkciója marad meg. A „rendszer”-nek ebben a fejezetben Musil már nem a kultúrakonstituáló, azaz a mindennapi tevékenységnek jelentést kölcsönző szerepét emeli ki, hanem a mindennapi tevékenységet megkönnyítő és automatizáló olyan eszközként értelmezi, „melynek segítségével [...] elédegelhetünk a legborzalmasabb dolgok tözsomszédságában is, méghozzá teljes lelki nyugalommal” (I/740), azaz ami éppen meghamisítja és torzítja a cselekvés jelentését.

Míg Bonadea az így értelmezett rendszerben való gondolkodást reprezentálja, addig Kákánia egy olyan társadalmat modellál, ami a fejlődésnek abban a szakaszában van, mikor éppen nem rendelkezik az életet összetartó eszmerendszerrel. Ebben a kontextusban, azaz a legitimációs krízis szituációjából tekintve a rendszer már nem a káprázat eszközeként jelenik meg. Az életet rendszerbe foglaló eszme nélküli állapotot Musil úgy írja le, mint ahol a cselekvésnek nincs értelme, célja és motivációja: „semmit sem tehettek, semmit sem tűrhettek teljes odaadással, mert nem létezett egységük törvénye” (I/743), ahol ezért „az ég világán semmi sem történt” (I/743). A legitimációs krízisben szenvedő, rendszeralkotó gondolat híján lévő társadalom alkalmatlan arra, hogy az egyénnek „alak”-ot kölcsönözzön, így az egyén maga is identitás nélküli állapotban van: „egy jó kákániai, ha megkérdezik, kicsoda-micsoda ő, lelkesen azt feleli: Semmi!” (I/744). Az eszme ebből a perspektívából tekintve a kultúra konstitutív része, aminek a társadalom és egyén identitásának kialakulásában meghatározó szerepe van.

Ahogy a regénynek ebben a fejezetében, úgy az egész regényben aszerint változik az eszmének és rendszeralkotó szerepének a megítélése, hogy milyen gondolatmenetben, azaz melyik szituációnak, a hamis rendszerek vagy a legitimációs krízis állapotának a leírásában, illetve melyikkel szembeállítva jelenik meg. Ugyanígy az értelmezés is azt a jelentését emeli ki, amelyik a vizsgált kérdéskörben aktualizálódik. Mivel a jelen fejezet az ábrázolt kronotopossal foglalkozik, így az eszmének a kultúrakonstituáló szerepe válik az elemzés tárgyává.

Az ábrázolt tér másik, a császár figurájának többször is kihangsúlyozott ’öregségével’ korrelációban álló tulajdonsága a ’*merevség*’, ’*konzervativizmus*’. Erre utal a császár

¹⁴⁰ Musil 2000, Eszék, p.353.

első megnevezésekor használt név, a „legendás öregúr” szintagma. Ugyanígy az ábrázolt kronotoposzra jellemző konzervativizmust emelik ki a Hofburgot leíró metaforák: „most azonban magas falakon futott végig Ulrich tekintete, és szürke, világtól elzárt, fegyveresen őrzött szigetet látott, amely körül gyanútlanul iramlott a városi élet” (I/112), vagy „el nem takarított világ volt ez” (I/116). Ezek a leírások az ábrázolt tér hermetikusságára utalnak.

A cselekmény kronotoposza ezáltal egy olyan társadalom ábrázolása, melyet a posthistoire elmélete „kikristályosodott” társadalomnak nevez Arnold Gehlen fogalma alapján.¹⁴¹ A fogalom egy szocio-kulturális fejlődési folyamatnak azt a végállapotát írja le, melyben megszűnnek a minőségi változások és ami önmagát reprodukáló struktúrában merevedik meg. A fejezet címe éppen egy ilyen önreproduktív állapotra utal¹⁴²: a „Seinesgleichen geschieht” szószerinti fordítása úgy hangzik: ’höz hasonló történik’, azaz nincs változás, fejlődés, a történelem vége után mindig ugyanaz tér vissza.¹⁴³

A társadalom megmerevedésének jelenségét a posthistoire elmélete az értelem megszűnésével magyarázza: a társadalom technikai-ökonómiai struktúrája önműködővé válik, függetlenedik az egyéntől és ezáltal a társadalmi mozgásokban nem mutatkozik meg törvényszerűség, így az nem értelmezhető. A történelem utáni állapot abban különbözik a történelemtől, hogy az már nem egy szubjektív és értelemorientált folyamat magyarázata.¹⁴⁴ A ’kikristályosodottság’ és a ’szubsztancianélküliség’ tehát egymással összefüggő jelenségekként értelmezhetők.

¹⁴¹ Ennek az elméletnek a fogalmaival értelmezték a regény első részét Böhme 1986 és Hajduk 2000.

¹⁴² Ez a jelentéselem a magyar fordításban sajnos elveszik.

¹⁴³ Többek között így határozza meg Lutz Niethammer a posthistoire-t: „[...] nach dem Ende der Geschichte nur die Wiederkehr des ewig Gleichen“. Niethammer 1989, p.166.

¹⁴⁴ V.ö. Niethammer 1989.

2. Terek és jelleme

A cselekvés szociális beágyazottságának relevanciáját hangsúlyozza az a kompozíciós elv is, hogy a cselekményt helyettesítő eszmefuttatások topikus hátterét a regény első könyvében két típusú helyszín jelenti: vagy valamely figura otthona, vagy a város utcái. A cselekmény helyszíne ebben a részben tehát mindvégig Bécs, Kákánia fővárosa, ami centrális pozíciójából adódóan a társadalom modelljévé válik.¹⁴⁵ Mindannak az eseménynek, ami ebben a térben játszódik le, társadalmi jelentése van. Az ábrázolt belső terek mindig egy konkrét figurához köthetők, a helyszínt egy esetben sem képezi valamely nem személyhez kötött nyilvános és ebben az értelemben semleges belső tér. A belső tereket az elbeszélő röviden jellemzi; a releváns attribútumok analóg viszonyban állnak az adott térhez köthető figurák attribútumaival, illetve Ulrichnak a figurához való viszonyának jellemzőit hordozzák.

A leggyakoribban előforduló és a legrészletesebben jellemzett helyszín Ulrich háza. A ház leírása egy önálló fejezet témája, mégpedig mindjárt a második fejezeté, mely a cselekmény kronotopozsának meghatározása után következik (2., „A tulajdonságok nélküli ember háza és lakása”), ugyanakkor a főhősnek a bemutatását, ami csak az ötödik, „Ulrich” című fejezetben következik be, megelőzi. A ház a nyilvános és privát tér szintézisét képezi¹⁴⁶: egyik oldalán az utca határolja, ez a társadalmi oldal, míg a másik oldalán a kert helyezkedik el, ami a testvér-cselekmény helyszíne, itt zajlanak az Agathéval folytatott beszélgetések és események, ez a „másik állapot” világa. Bár az első könyv cselekményének helyszínét mindvégig a ház utca felőli oldala képezi, és a kert csak a második könyvben jelenik meg helyszínként, az elbeszélő mégis a kerttel kezdve mutatja be a házat. Ezzel a kertben történő események prioritását jelzi. A háznak az utca felőli oldalát az eklektikusság jellemzi; az épület különböző korszakok stílusjegyeit viseli magán: „az épület tartóívei a tizenhetedik században készültek, a park és az emelet a tizennyolcadik század jegyeit viselte, a homlokzatot a tizenkilencedik században újították fel s rontották el többé-kevésbé” (I/12). A ház eklektikusságát a szakirodalom jellemzően a főhős személyiségével hozza

¹⁴⁵ V.ö. Lotman 1984, p.186-187.

¹⁴⁶ Honold 1995.

összefüggésbe¹⁴⁷, mivel a főhős tulajdonságnélküliségével analóg módon meghatározó stílus nélküli.

Ugyanígy az eklektikusság jellemzi a cselekmény egy másik helyszínét, Diotima szalonját: itt játszódnak a párhuzamakció ülései, valamint azok a beszélgetések, melyeket Diotima a párhuzamakció részvevőivel folytat. A szalon különböző diskurzustípusok gyűjtőhelyeként funkcionál, ahogy ezt Alexander Honold megállapítja.¹⁴⁸ Ulrich házával analóg módon a szalont is az eklektikusság jellemzi: a párhuzamakció részvevői mind különböző beszédmodokat jelenítenek meg, melyek jellemzője, hogy a cselekmény során nem jön létre közöttük konszenzus, azaz az ideológiák sokféleségéből nem születik meg az az egyetlen nagy eszme, ami a párhuzamakció tevékenységének értelmét adná. Hogy a párhuzamakció szerveződésének helyszíne éppen Diotima háza, annak oka, hogy a regény többi figurájával szemben, akik jellemzően egy-egy meghatározó ideológia reprezentánsai¹⁴⁹, Diotimát éppen az eklektikus ideológiai elkötelezettség jellemzi.¹⁵⁰ Az elbeszélő egy „nedves kis szivacs”-hoz (I/133) hasonlítja, „mely azt csorgatja ki magából, amit épp felszívott, de felhasználni végül semmire nem tudja” (I/133).

Peter V. Zima hívta fel a figyelmet arra, hogy Ulrich és Diotima figurája bizonyos szempontból ekvivalens, olyannyira, hogy Zima Diotimát *par excellence* lehetőségembernek nevezte.¹⁵¹ A két figurához kapcsolódó helyszín valóban analóg szerveződésű, mindkettőre az eklektikusság jellemző, valamint a regény első könyvében abból a szempontból azonos a cselekvésmódjuk, hogy mindketten egy olyan eszmét keresnek, ami tevékenységük értelmét jelentené. Diotima mindennek ellenére nem nevezhető lehetőségembernek. Musil 4. fejezetben kifejtett lehetőségérzék-fogalmának ugyanis meghatározó eleme a valóság: „A valóság teremti meg a lehetőségeket, ki bolond tagadná ezt?” (I/19), a lehetőségérzék tehát nem más, mint egyfajta valóságérzék (I/20), a valóság generatív viszonyban áll a lehetőséggel. Diotimát azonban éppen a valóság iránti érzék hiánya jellemzi; alakjának a regénybe való bevezetése alkalmával

¹⁴⁷ Így például Honold 1995.

¹⁴⁸ Honold 1995, pp.351.

¹⁴⁹ A regény első részét Howald értelmezte elsőként esztétikai ideológiakritikaként: a regény jelentősebb szereplőit cselekvésük ideológiai hátterének szempontjából végigelemezte. Howald 1984.

¹⁵⁰ V.ö. Howald 1984.

¹⁵¹ Zima 1994, p.438.

az elbeszélés idealista figuraként azonosítja, aki nem tudja a valóságot a nem valóságtól megkülönböztetni:

„Hiszen a legfontosabbról és a legfőbb jóról szólva senki sem gondolja, hogy effélék valóban léteznek a világon. De hát a világnak is micsoda furcsa tulajdonsága ez? Hiszen mintha mindennek az lenne a lényege, hogy ez nagyobb, fontosabb vagy szebb és szomorúbb is, mint amaz, vagyis csupa rangfokozat és középfok minden; hát akkor épp itt ne lenne csúcs, ne lenne felsőfok? Ám ha valaki épp a legfontosabbról és a legfőbb jóról beszél, mi pedig figyelmeztetjük az iménti körülményre, az illető azonnal gyanút fog, micsoda értéktelen emberrel van dolga, akiből kihalt minden idealizmus. Így érezte ezt Diotima, mert ekképpen tett Ulrich.” (I/127-128)

Diotima alakjából az a kritikai viszonyulás a valósághoz, ami Ulrichot mint lehetőségembert jellemez, teljes mértékben hiányzik.

A háznak egy másik szignifikáns helyszíne a konyha, ami Diotima szolgálólányának, Rachelnek az élettere. Itt készíti elő Rachel a párhuzamakció üléseit, valamint itt zajlik magánélete, Arnheim szolgájával, Solimannal kialakuló szerelmi élete. Rachel így bár nem vesz részt a párhuzamakció szervezésében, a kulcslyukon át folyamatosan követi annak eseményeit. A kulcslyukon keresztül történő szemlélet analóg Ulrich perspektívájával, aki az ablakon át figyeli az utca eseményeit: kívülállóként nagyobb rálátással bír a szemlélt világra, mint a benne cselekvők. Ez magyarázza azt a tényt, hogy Rachel az a figura, aki elsőként fogalmazza meg a párhuzamakció tevékenységének várható eredményét: „Ebből még háború is lehet!” (I/253).¹⁵²

Az egyetlen olyan belső tér, mely nem egy adott figurához köthető, hanem nyilvános tér, a városi könyvtár, melyet Stumm tábornok keres fel. Az itt tett látogatást beszéli el Stumm Ulrichnak a 100. fejezetben („Stumm tábornok benyomul az állami kölcsönkönyvtárba, és tapasztalatokat gyűjt könyvtárosokról, könyvtárszolgákról és a szellemi rendről”). A könyvtárban lejátszódó jelenet egyfajta „mise en abyme”¹⁵³: a regény cselekményének kicsinyített visszatükrözése. Célja ugyanaz, mint a Diotima szalonjában történő összejöveteleké: a nagy eszme megtelelése („a fejembe vettem, Diotima lába elé helyezem a megváltó eszmét, melyet keres” (I/647)); a helyszín a szalonnal analóg módon „gondolatok” sokaságának gyűjtőhelye, melyek között Stumm

¹⁵² Honold a „kulcslyukperspektíva” jellemzőjének nem a kívülállóságot, hanem a reduktív szemléletet tartja. Így természetesen nem lát analógiát Ulrich és Rachel perspektívája között. Honold 1995, p.355.

¹⁵³ Dällenbach 1976.

tábornok egy átlátható rendszer híján nem tud tájékozódni; végül a keresés eredménye ugyanúgy, ahogy a regény cselekményében, a háború gondolatának megfogalmazása: „A rend igénye valahogy az emberölés szükségletébe megy át” (I/654). A fejezet így az elbeszélte történetet a reflexió szintjén analogikusan önmaga témájává teszi, és megerősíti azt a jelentéselemet¹⁵⁴, hogy az ideológiai vákum destruktív cselekvésmódhoz vezet.

Az ábrázolt külső tér mindig a város valamely utcája, Ulrich a teljes első részben nem hagyja el Bécset, egyetlen jelenet sem játszódik valamilyen természeti (azaz nem társadalmi) környezetben. A város utcái szintén mint társadalmilag definiált tér jelennek meg, a rajta közlekedőket Ulrich egyetlen tulajdonságuk, mégpedig társadalmi szerepük alapján azonosítja (pl. „Szemügyre vette szomszédnőjét; asszony volt bizonyára, anya, negyven körül járt, a legvalószínűbb, hogy akadémiai tisztviselő neje.” (I/505) vagy „[...] csaknem elütött egy árnyat, mely kivált a sötétből, s gyorsan vissza kellett fognia léptét, föl ne lökje az útjában álló prostituáltat.” (I/912)).

A regény első részében ábrázolt terek azáltal, hogy különböző ideológiák és társadalmi szerepek metaforái, az embernek és a társadalomnak az adott világban való összefonódását jelölik.¹⁵⁵ A történelem vége utáni állapotként értelmezett kronotoposz, melynek jellemzője, hogy megszűnik az értelemadás lehetősége valamint a fejlődés, és a társadalmi mozgások csak a mindig azonos visszatérését jelentik, a legitimációs krízisnek a metaforája, melyben a kollektív értelem hiányában nincs az egyén cselekvésének jogosultsága. A regény szereplőinek cselekvésmódjai ennek a kronotoposznak a viszonylatában értelmezendők: a cselekmény figurái azt reprezentálják, milyen válasz adható az egyén részéről a legitimációs krízis állapotára.

¹⁵⁴ Ebben látja Dällenbach a „mise en abyme“ egyik funkcióját. Dällenbach 1976, p.53.

¹⁵⁵ Ennek ellenpontjaként a második könyvben egyszer sem jelenik meg az utca helyszíneként; az ábrázolt tér természeti (kirándulás leírása), illetve Ulrichnak a szülővárosában lévő háza, annak kertje. Ennek értelmezése a következő fejezet témája.

3. Cselekvésmódok

A cselekvő és a cselekvés kontextusának összefüggését mutatja a regényben az a strukturális elv, hogy a narrátor a kronotoposz meghatározása után, még mielőtt bemutatná a főhőst – ez ugyanis csak az 5., „Ulrich” című fejezetben történik meg –, a 2. fejezetben Ulrich házának jellemzése után Ulrich első cselekvését írja le: Ulrich szobája ablakában áll, kifelé néz és órával kezében méri az utcán elhaladó járművek sebességét.¹⁵⁶ A rövid fejezetrészt paradigmaticusnak tartom az egész cselekmény tekintetében, ugyanis két különböző helyszínen jellemző két különböző cselekvéstípust állít egymással szembe, ahogy ez a regényben mindvégig jellemző lesz. Pontosabban nem két cselekvéstípus, hanem cselekvés és nem-cselekvés kerül egymással szembe: Ulrich, aki „semmit nem csinál” (I/14) és az utca embere, aki „csinál [...] valamit” (I/14). Az utca ebben az esetben is a társadalom szimbólumaként értelmezhető; a járművek és az ott elhaladó tömegek, ugyanúgy, mint az első fejezetben megjelenő két ember, akik akár Ermelinda Tuzzi és Arnheim is lehetnének (I/11), Kákánia társadalmának reprezentánsai. Az utcára jellemző céltalan és értelmetlen de „életerős”¹⁵⁷ (I/13) mozgás ellenpontjaként Ulrich álló, az értelmetlen mozgásnak ellenálló alakként jelenik meg: „az utcai áradatban a lábán megáll[...]” (I/13). A két cselekvésmodell közül az elbeszélő a semmittevésnek tulajdonítja a „nagyságot”: „milyen roppant teljesítmény már az is, ha valaki semmit nem csinál” (I/14). Ezután a rövid jelenet után hangzik el az első, Ulrichot leíró mondat, ami ’semmittevő’-ként azonosítja őt: „Mert a tulajdonságok nélküli ember pillanatnyilag ilyesvalaki volt.” (I/14).

Ulrich semmittevése azonban csak a kronotoposz szignifikáns tulajdonsága, a szubsztanciahiány által determinált másik, ellenkező cselekvésmodell függvényében értelmezhető. A regény második könyvének 34. fejezetében („Nagy esemény van készülöben. Leinsdorf gróf és az Inn”) Leinsdorf gróf, „a párhuzamakció igazi felfedezője” (I/117) fogalmazza meg ennek lényegét: miután Diotima nem találta meg a

¹⁵⁶ A regényben visszatérő motívum, hogy Ulrich az ablaknál állva kifelé néz. Ebben a szakirodalom Ulrichnak a „kivülálló megfigyelő” pozícióját látja. Lásd erről Pekar 1989.

¹⁵⁷ A fogalom az adott kontextusban analóg jelentésű a „tetterő” fogalmával, mely a „tett” szó másik eleme, a „tett értelme” hiányában a regresszív utat választók jellemző cselekvéstípusa, mely a regény tervezett végén a háborúhoz vezet. Erről bővebben lásd a jelen dolgozat IV. részét.

nagy eszmét, sőt figyelmét a párhuzamakció szervezése helyett egyre inkább a szexuáلتudományok kötik le, Leinsdorf gróf megelégedi a várakozást, és kiadja „a tett jelszavát” (II/464). Leinsdorf grófot itt, éppúgy, mint az utca emberét az említett második fejezetben a tetterő jellemzi: „Akkor egy nap Leinsdorf grófon úrrá lett jól ismert tettereje, és negyven lóerőtől hajtva megjelent a Tuzzi-ház asszonyánál.” (II/465). A cselekmény végére tervezett *háború így a szellemi szervezettség hiányában véghezvitt tettként értelmezhető*, azaz olyan cselekvésként, mely a „tett értelmét” (II/105) nélkülözi, és csak a „tetterő” (II/105) jellemzi.

Ez az értelmezés mindazonáltal nem jellemző a Musil-irodalomban, sőt a háborúnak jellemzően éppen az esemény-jellegét emelik ki az interpretációk. Az eseményjelleg alapvetően a 'véletlenszerűség' és 'pillanatnyiség' tulajdonságaira vezetik vissza. Hartmut Böhme és Stefan Hajduk a posthistoire fogalmainak felhasználásával a történelem utáni végállapotnak a kicsúcsosodási pontjaként értelmezik a háborút, és Georges Batailles tézisére hivatkozva, miszerint a háború az archaikus társadalmak orgiáinak megfelelően a pazarlás ökonómiájának kifejeződése¹⁵⁸, illetve rokon az énnel való eruptív leszámolással¹⁵⁹, annak a mámmal való rokonságára utalnak. Ez az értelmezés szükségszerűen összekapcsolja a háborút a „másik állapottal”, és mindkettő katasztrófikus, apokaliptikus struktúráját emeli ki.

Ugyanígy „eseményként” értelmezi a háborút Honold, aki azonban az előzőekkel ellentétben nem az „Az és mégsem az” következményét, hanem éppenséggel annak ellenpontját, a reprodukció felfüggesztését látja benne.¹⁶⁰ Honold egy a posthistoire gondolatmenetéhez képest fordított logikával éppen az „Az és mégsem az” világot tekinti a „történelmi idő” megjelenítésének; ezt függeszti fel a kierkegaard-i „pillanat”, amelyben „die Zeit der menschlichen Existenz „berührt wird von der Ewigkeit””.¹⁶¹ Ebben az értelmezésben a háború úgyszintén egy a „másik állapottal” analóg struktúrát mutat fel az időábrázolás tekintetében.¹⁶²

¹⁵⁸ Hajduk 2000, p.346.

¹⁵⁹ Böhme 1986, p.330.

¹⁶⁰ Honold 1995, p.417.

¹⁶¹ u.o. p.413.

¹⁶² Ezek az értelmezések nagy mértékben építenek Musilnak egy korai feljegyzésére, mely szerint “Alle Linien münden in den Krieg.” Musil 2/2/15.

A jelen értelmezés alaptézise, hogy a cselekmény végére tervezett háború és a „másik állapot” nem analóg, hanem éppenséggel ellentétes struktúrát mutat. Mivel a regényben sem a háború, sem a „másik állapot” nincs ábrázolva, és a háború még a szereplői diskurzusok szintjén is alig jelenik meg, nehéz róla, illetve ábrázolási módjáról (pl. időábrázolás) kijelentéseket tenni. A narráció tárgyát sokkal inkább a háborúhoz és a „másik állapothoz”, mint a cselekmény „láthatatlan” (vég)pontjaihoz vezető „út”, azaz a különböző cselekvésmódok képezik. A regény első részében a cselekvésmódok alapvetően nem válnak szét: mind a párhuzamakció, mind Ulrich fő tevékenysége annak az eszmének a keresése, mely az ideológiai vákuumban élő társadalom legitimitását jelentené. A cselekvésmódok a második részben válnak szét, ahol Ulrich explicit közli Stumm tábornokkal: „Nem jövök ide soha többé!” (II/530). Ebben a részben fogalmazódnak meg a legitimációs krízisre adott válaszok: míg Leinsdorf a párhuzamakcióban kiadja „a tett jelszavát”, addig az Ulrich-szál cselekményének színhelye áthelyeződik a háznak a privát szférát szimbolizáló oldalára, a kertre, témája pedig a „másik állapot” meghatározása lesz.

IV. Üres világ. A kritika fikcionális eszköze

A regényben konstruált toposz korrelatív tulajdonságainak meghatározása, azaz a megoldás keresésének ábrázolása a regény második részének fő témája. Ez alapvetően kétféleképpen valósul meg. A kanonizált szövegrészben azokra a fejezetekre koncentrálódik, amelyek Ulrichnak az Agathéval először a szülővárosukban, majd Bécsben való együttlétét írják le. Ezeknek a fejezeteknek a jellemzője, hogy a testvérek együttlétének ábrázolása mindig beszélgetések leírására korlátozódik, és soha nem ábrázol egy cselekménysort, mely a „másik állapot” szimbóluma lehetne. A „másik állapot” ábrázolása a szereplői párbeszéd szintjén marad, melyek azonban csak formailag nevezhetők dialógusnak, valójában azonban Ulrichnak Agathe afunkcionális megjegyzéseivel kiegészített monológjai. Ulrich elmékedései a „másik állapotnak” az egyre újra ismétlődő meghatározási kísérletei, amikben Ulrich azokat a tulajdonságokat törekszik felsorolni, melyek a „másik állapotot” meghatározzák. Ezekben az esetekben tehát a szereplők diskurzusa áll az elemzés előterében. Bizonyos esetekben hivatkozom olyan szövegrészekre is, melyek nem a szereplők dialógusait közvetítik, hanem a „narrativizált beszéd”¹⁶³ módjában maga az elbeszélő az, aki összefoglalja, közvetíti a szereplők szavait, gondolatait. A szavak illetve gondolatok ezekben az esetekben is a figurának tulajdoníthatók. Az elemzés ezen túl esetenként felhasználja azokat a szövegrészeket, amelyekben a narrátor beszél el eseményeket. A narráció azonban itt is dominánsan a figurák percepció terére fókuszál, azaz egy olyan elbeszéléstípust valósít meg, melyet Bal Mieke a strukturalista narratológiai terminológiát, mint Stanzel „erlebte Rede”¹⁶⁴ illetve Genette „fokalizált narráció”¹⁶⁵ fogalmait felülbírálván „beágyazott fokalizációnak” nevez.¹⁶⁶ A narráció itt egyes szám harmadik személyben történik ugyan, a narráció tárgya azonban az ábrázolt világnak az a részlete, melyet a figura (Ulrich) észlel. A helyenként váltakozó hivatkozás a figura beszédére illetve a

¹⁶³ Genette 1972, p.121.

¹⁶⁴ V.ö. Stanzel 1979.

¹⁶⁵ Genette 1972, p.120. Saját fordítás.

¹⁶⁶ Jahn 1996. A kritika lényege, hogy elveti azt a megközelítést, miszerint a narrátor a hang és a szemszög (point of view) együttese lenne, és ebből kiindulva azt a nézetet, hogy a narrátor magáévá teheti egy figura szemszögét. Ehelyett abból indul ki, hogy a narrátor minden esetben rálátással bír a teljes ábrázolt világra, esetenként azonban fókuszálhat a figura által észlelt világszegmensre. A fokalizáció fogalmának tehát mindig tartalmaznia kell egy narrációs szintet, azaz „a narrator [...] sees that a character sees something”. Jahn 1996, p.261.

narrátor elbeszélésére így nem vezet téves következtetésekhez, amennyiben azt állítjuk, hogy a leírások alapján Ulrichnak a „másik állapotról” adott meghatározása rekonstruálható, mivel a fókuszáló (akármely szintű is) ezekben az esetekben mindig a főhős.

Az apokrif szövegekben a „másik állapotnak” egy ettől eltérő ábrázolása is megjelenik. Bizonyos fejezetekben megmarad a dialógusokban való meghatározási kísérlet, emellett azonban vannak olyan fejezetek, melyek nem beszélgetést ábrázolnak, hanem cselekménysort, melynek szereplői Ulrich és Agathe. Az értelmezések nagy része ezért azokat a beszélgetéseket, melyeknek a „másik állapot” a témája, a cselekménysort ábrázoló fejezetek előkészítéseként fogja fel, melyek „prefigurálják a tulajdonképpeni élményt”.¹⁶⁷ Mivel azonban a tulajdonképpeni élmény leírására a cselekménysort ábrázoló fejezetekben sem kerül sor, mert az elbeszélő a retardáció eszközéhez folyamodva folyamatosan késlelteti a cselekményt, ez a tézis pusztán a hagyaték alapján rekonstruálható szerzői intencióra támaszkodhat, a fikcionális szöveg alapján nem igazolható. Sőt, a beszélgetések elemzése alapján sokkal inkább egy a szerzői szándékkal ellentétes strukturális sajátosság mutatkozik meg, amely a beszélgetéseket immár nem egy a tulajdonképpeni elbeszélést megelőző előformaként értelmezi, hanem éppenséggel a beszélgetésekben konstituált „másik állapot” szerkezetében látja annak okát, hogy a cselekményt elbeszélő rész megírása elmarad.

Mivel a jelen fejezet célkitűzése a „másik állapot” jelentésének meghatározása, ezért az elemzés középpontjában Ulrichnak (illetve esetenként az elbeszélőnek) azok a leíró mondatai fognak állni, melyek alanya a „másik állapot” névvel jelölt fiktív entitás, és amelyek predikátuma a „másik állapothoz” rendel hozzá bizonyos tulajdonságokat. A leíró mondatok predikátumstruktúráját elemezve az állapítható meg, hogy azok alapvetően *három mintát követnek: negációk, paradoxonok vagy hasonlatok*. A szakirodalom figyelme ezek közül szinte kizárólag egyetlen alakzat, mégpedig a hasonlat felé fordul, aminek oka valószínűleg, hogy Musil maga ezzel foglalkozik explicit a hagyatékában, valamint esszéiben¹⁶⁸ kifejezetten ezt nevezi a költői nyelvhasználat legfőbb eszközének a fogalomhasználattal, mint a tudományos diskurzus

¹⁶⁷ Brosthaus adja elsőként ezt az értelmezést tanulmányában. Brosthaus 1965, p.397.

¹⁶⁸ Itt első sorban a „Vázlat a költői megismerésről” című esszéről van szó, de kevésbé szisztematikusan kifejtve több esszében is említi Musil a hasonlat jelentőségét.

meghatározó jellemzőjével szemben.¹⁶⁹ A paradoxonnak a hatvanas években egy önálló tanulmányt szentelt Helga Honold¹⁷⁰, amiben kimerítően felsorolja Musil paradoxonjait és azoknak egy tipológiáját nyújtja, szemantikai szerepével azonban nem foglalkozik. A negáció mindaddig nem volt tárgya egyetlen tanulmánynak sem.¹⁷¹

A jelen tanulmány figyelmének központjában ez utóbbi két predikátumstruktúra áll. A hasonlat kizárása az elemzésből csak részben következik abból, hogy azt a szakirodalom kimerítően tárgyalta; ennél fontosabb oka az, hogy az utóbbiakat tekinti azon szemantikai eszközöknek, melyek jelentéskonstituálás helyett a jelentést visszavonják, amennyiben egy posztulált tulajdonság meglétét tagadják, illetve annak ellenkezőjét is állítják, azaz amik véleményem szerint a szöveg működésének egyik alapelvét képesek leírni. A figyelemnek az ezekre a predikátumstruktúrákra való irányítása természetesen nem jelenti azt, hogy az elemzés kimerül a negációk és paradoxonok értelmezésében – ez a szöveg nagyfokú redukcióját jelentené, hiszen azok a szövegrészek, melyekre ez az elemzés támaszkodhat, csak egy nagyon kis töredékét teszik ki a teljes szövegnek. Relevanciájuk az értelmezés szempontjából inkább az, hogy a figyelmet olyan szövegstratégiákra illetve olyan tematikus elemekre irányítják, melyek a szövegegészben dominánsak, de a szövegben érvényes perspektívák sokféleségéből nehezen „desztillálhatók”.

¹⁶⁹ A hasonlatnak a musili életműben betöltött funkciójáról a legbővebben Fuder írt. V.ö. Fuder 1979.

¹⁷⁰ Honold 1965. Gerd-Theo Tewilt a „másik állapot” nyelviségéről írt tanulmányában szintén megemlíti a paradoxont; emellett az antitézist, a hasonlatot és a körülírást tekinti még a „másik állapotot” leíró szövegek nyelvi eszközeinek. V.ö. Tewilt 1990.

¹⁷¹ Mindhárom nyelvi eszköz használatát megemlíti és röviden szól róluk Goltschnigg. V.ö. Goltschnigg 1974, pp. 147-152. Szintén megemlíti a negációt és a hasonlatot Schärer, aki ezek mellett harmadikként a misztikus beszédmód átvételét nevezi meg, amivel egy meglehetősen rendszertelen összefoglalását adja a „másik állapotot” leíró mondatok jellemzőinek. V.ö. Schärer 1990, pp.122-123.

1. Megfordítás

Megfordítás (inverzió) névvel az elbeszélésnek egyrészt azt a stratégiáját illetem, melynek alapeleme az a predikatív struktúra, mely a „másik állapothoz” nem rendel bizonyos tulajdonságokat, hanem éppen tagadja azokat az alanyra nézve, azaz ahol a predikáció tagadással, negációval jön létre. A negáció alkalmazása fikcionális szövegen belül azért problematikus, mert egy fikcionális szövegben megnevezett fiktív entitás azonosítása csakis a szövegben – cselekményábrázolás, gondolatokat elbeszélő szegmensek stb. által – adott leírások alapján lehetséges. Mivel a tárgyalt szövegekben a cselekményábrázolás elmarad, a jelentés meghatározása csak a gondolatokat dialógus illetve monológ formájában elbeszélő szövegrészekre támaszkodhat. A kérdés az, hogy a negációt kifejező mondatok lehetőséget adnak-e arra, hogy valamilyen operációval jelentést rekonstruáljunk, hogy a tagadást állításba transzformáljuk. Könnyen belátható, hogy a tagadásnak az az intuitív megközelítése, miszerint „Negation formt Inhalte in jeweils entgegengesetzte Inhalte um”¹⁷² nem értelmezhető úgy, hogy például egy tulajdonság meglétének tagadásával egyúttal egy másik (ellentétes jelentésű) tulajdonság meglétét állítanánk.¹⁷³ Joachim Jacobs ugyanígy elveti azt a lehetőséget is, hogy a negációt a komplementaritás fogalmával írja le, mondván, hogy „der Wert des Inhalts [eines Satzes] [umfasst] nicht in jeder Welt das Komplement der Extension [des Begriffs] in der Gesamtmenge der Individuen, sondern im allgemeinen nur eine echte Teilmenge dieses Komplements”.¹⁷⁴ Ezek helyett a megközelítések helyett egy differenciáltabb és több szempontú tipológiát nyújt, amelyből a jelen problémát tekintve a „replaziv” és „nicht replaziv” megkülönböztetés bír magyarázó erővel: visszahelyezőnek nevezünk egy negációt Jacobs értelmezésében akkor, ha az szükségszerűen együtt jár a negált tartalom legalább egy elemének pótlásával.¹⁷⁵ A regény itt elemzett szövegrészei Jacobs terminusával „nem-visszahelyező” negációkat

¹⁷² Jacobs 1991, p.560.

¹⁷³ Amennyiben azt a mondatot mondom, hogy „A szerző nem okos.”, akkor ezzel nem állítom hogy buta volna, pusztán tagadom, hogy rendelkezne az ‘okosság’ tulajdonságával. Ezért nem tartom meggyőzőnek azokat az elemzéseket (pl. Murphy Bernhard-elemzését), amelyek abból indulnak ki, hogy a negáció egy bináris rendszert feltételez, és egész érvelésüket erre építik. V.ö. Murphy 1994.

¹⁷⁴ Jacobs 1991, p.561.

¹⁷⁵ u.o. p.586.

tartalmazznak, amik tehát nem pótolják a tagadott tulajdonságot egy másik állításával, hanem megmaradnak a pusztá tagadás szintjén.

Ugyanez a szemantikai mechanizmusa a paradoxonnak, amennyiben paradox predikáció alatt – meglehetősen tág értelemben – azt a típusú állítványstruktúrát értjük, ahol egymással ellentétes jelentésű attribútumok vannak a „másik állapothoz” rendelve. Roland Hagenbüchle a paradoxonnak a negáció egy altípusaként való meghatározását azzal magyarázza, hogy a paradox első elemét úgy ismétli meg, hogy egyúttal tagadja azt, mint például a „Leben heisst Sterben” mondatban.¹⁷⁶ A paradoxon éppúgy nem rendel egy meghatározott tulajdonságot az alanyhoz, mint a tagadás.

Brian McHale két olyan, ugyanezen az elven alapuló szövegstratégiát rekonstruál a posztmodern szövegekben, melyek destabilizálják az ábrázolt világ ontológiai alapjait és leleplezik a világkonstruálás folyamatát: egyrészt „Events may be narrated and then explicitly recalled or rescinded”, másrészt „two or more [...] mutually-exclusive states or affairs are projected by the same text”.¹⁷⁷ A két stratégia működése megegyezik az általam vizsgált két leírástípus működésével: az egyik esetben egy posztulált jelentés visszavonásáról, a másikban pedig a kizárt harmadik törvényének ignorálásáról van szó, így tehát a világkonstruálás folyamatának leleplezéséről.¹⁷⁸

A paradoxonnak emellett van egy erőteljes appellatív funkciója is, amire csak röviden térek ki, mert a jelen elemzésnek nem ez képezi a tárgyát, ugyanakkor nem lehet tőle teljes mértékben eltekinteni. Erre az appellatív funkcióra, ami a szűkebben értett paradoxonnak¹⁷⁹ az ismeretelméleti funkcióján alapul, a fogalom retorikai elemzése hívják fel a figyelmet.¹⁸⁰ W. V. Quine a „The Ways of Paradox”¹⁸¹ című írásában a hagyományosan paradoxonnak nevezett jelenségeket tovább osztályozva különbséget tesz antinómia és paradoxon között. Paradoxonnak nevezi azt, ami csak az első hallásra tűnik abszurdnak, alaposabban megvizsgálva azonban kiderül, hogy található olyan

¹⁷⁶ Hagenbüchle 1992, p.29.

¹⁷⁷ McHale 1987, p.101.

¹⁷⁸ Mivel McHale a posztmodernitást a világkonstruálás elvei alapján határozta meg, az ő klasszifikálásában Musil regényét posztmodernnek nevezhetnénk. A szöveg számos más tulajdonsága azonban más posztmodernitás-definíciók alapján inkább modernnek lenne tekinthető. Így ennek a típusú osztályozásnak nem látom jelentős ismeretértékét.

¹⁷⁹ A logikában paradoxonnak az olyan következtetést nevezik, ami annak ellenére önellentmondást tartalmaz, hogy a hozzá vezető minden lépés belátható.

¹⁸⁰ V.ö. Geyernek és Hagenbüchlenek a paradoxonról szóló tanulmánykötetét. Geyer; Hagenbüchle 1992.

¹⁸¹ Quine 1976.

érvet, ami az ellentmondást megszünteti; például kiderül valamelyik rejtett premissza, vagy egy fizikai vagy matematikai alaptételnek tekintett prekonceptió abszurditása. A paradoxonnal szemben antinómiának nevezi azt, ami valódi krízist okoz a gondolkodásunkban, ugyanis önellentmondáshoz vezet annak ellenére, hogy a következtetés minden lépése akceptálható. Míg a paradoxon minden esetben feloldható, mert a következtetéshez vezető lépések egyikében megtalálható a hiba, addig az antinómia csak fogalmi örökségünk egy részének feladásával válik beláthatóvá. Paradoxon és antinómia mindazonáltal relatív fogalmak, ahogy Quine írja: „One man’s antinomy can be another man’s veridical paradox, and one man’s veridical paradox can be another man’s platitude”¹⁸², fogalmi rendszerünk fejlettségi fokától függően. A paradoxonok Quine szerint tehát gondolkodási sémáink hiányosságából fakadnak, a megoldás megtalálását pedig a gondolkodásunkban bekövetkező forradalmaknak tudja be. Más szóval a paradoxonok rendszereink határait feszegetik, megoldásuk pedig paradigmaváltást eredményez.

A paradoxonnak a gondolkodás történetében betöltött ezen státusza eredményezi azt az appellatív erejét, ami nem csak a logikai, hanem a retorikai típusú paradoxonok esetében is megmarad: mégpedig hogy az olvasót arra készíti, hogy felülbírálja a világról szóló elképzeléseit, és megkérdőjelezze az általános vélekedést (doxát). Akár logikai, akár retorikai jelenségeket vizsgálunk, a paradoxon mindig úgy hat, mint egy a gondolkodásunkban megmutatózó krízis jele¹⁸³, egyfajta anomália, ami az adott rendszeren belül nem megoldható és ezért új rendszer konstruálására ösztönöz. Funkciója abban áll, hogy a befogadót „rábeszélje” arra, hogy a világról és saját magáról alkotott felfogását, azaz implicit előfeltételezéseit megkérdőjelezze.¹⁸⁴ Mivel úgy tekintjük, mint ami soha nem saját magát, hanem a szubjektív álláspontot teszi kérdéssé (hiszen az ellentmondást látszólagosnak tartjuk), arra érezzük magunkat felszólítva, hogy megváltoztassuk a perspektívánkat és új szemszögből nézzük az adott problémát.¹⁸⁵ A paradoxon ezáltal alkalmas retorikai eszköz arra, hogy a Musil által a

¹⁸² U.o. p.12.

¹⁸³ V.ö. Geyer 1992, p.11.

¹⁸⁴ V.ö. Plett 1992, p.93.

¹⁸⁵ V.ö. Simon 1992, p.47.

regényben kifejtett megismerési ideál, a több szemszögű azaz multiperspektivikus szemlélés praktizálására készítse az olvasót.

„Inverzió” névvel a paradox és tagadó kijelentések alkalmazását jelölöm a regény struktúrájában betöltött funkciójuk tekintetében. Ezek alapján ugyanis a főhős önazonosságának lehetőségeként értelmezett „másik állapot” a mellékszereplők által képviselt világ inverzének, megfordítottjának tekintendő.¹⁸⁶ Az inverzitás – mint szó volt róla – nem ellentétes értékek egymással való szembeállításával jön létre, ami által egy bizonyos szemantikai elemekkel feltöltött univerzum konstituálódik, amely a meglévő egyfajta korrekciójának lenne tekinthető, ahogy azt a szakirodalom eddig feltételezte. Ehelyett a meglévő tulajdonságainak hozzárendelhetőségét vitatja el a „másik állapottól”, azaz pusztán jelentésvisszavonással határozza meg azt.

¹⁸⁶ Ezzel a tézissel összevethető Pekar azon megfigyelése, hogy a testvéreknek a szerelemről szóló (hagyatékbeli) beszélgetése két stádiumban zajlik le: először elhatárolják magukat a társadalmilag legitimált szerelemfelfogástól, majd ezután próbálják meghatározni saját szerelemideájukat. Pekar 1989, p.282. Lásd még ehhez a testvérek beszélgetésének egy rövid részletét: „Dehát mi történik ilyenkor? – kérdezte Agathe. – Ahhoz előbb tisztáznod kell, mi történik megszokott módon, nővértársam! – jelentette ki Ulrich [...]” (II/133).

2. A megfordítás mint kritikai módszer. Nietzsche és Musil

Első lépésben mint módszert vizsgálom meg a megfordítás eszközt anélkül, hogy a szövegben megjelenő konkrét negációk tartalmi elemzésére rátérnék. Ezt Musil regénye és Nietzsche „A morál genealógiájához“ című vitairata közötti speciális transztextuális viszony¹⁸⁷ rekonstruálásával teszem meg.

A jelen esetben egy a szövegek közötti meglehetősen absztrakt és csak részben explicit kapcsolatról van szó.¹⁸⁸ Az elemzés ugyanis egy olyan módszer ismétlésére és transzformációjára irányul, amelyet egyik szerző sem tematizál vagy kommentál explicit módon, amelynek alkalmazását tehát az interpretációnak kell igazolnia. A transztextuális kapcsolat fennállásának tézise így a Musil részéről való elhallgatása miatt interpretációs döntés eredménye, amit azonban a tematikus és strukturális hasonlóságok rekonstruálásával meggyőzően lehet igazolni.

A transztextuális kapcsolat elemzése egyúttal annak a Musil-kutatás számára már eddig is jól ismert tézisnek egy újabb bizonyítékkal való megerősítése, miszerint a musili szövegek szorosan összefonódnak a Nietzsche-szövegekkel.¹⁸⁹ Az elemzés mindezen túl egyrészt metodológiai, másrészt kultúrtörténeti következtetésekhez is el kíván jutni. Egy olyan módszer alkalmazásának a mechanizmusát kívánja ugyanis rekonstruálni, ami minden kritika alapvető módszere, és amit ezáltal kritikai módszerként kell felismernünk. Mivel a kritika másodrészt kultúra- illetve ideológiakritikaként azonosítható, a transztextuális kapcsolat elemzésével Musil egy olyan kultúrkritikai tradíció részeként ismerhető fel, amely Nietzschével vette kezdetét, a századfordulón nagy mértékben felélénkülő Nietzsche-recepció által újabb lendületet vett, és ami meghatározó maradt egészen a huszadik század végéig.

¹⁸⁷ A terminológiában egységesen Genettet követem. Genette 1982.

¹⁸⁸ A transztextuális kapcsolatoknak az absztrakciós- illetve implikációs fokozatai szerinti klasszifikálását Genettől veszem át. Genette 1982.

¹⁸⁹ Számos tanulmány született már Musil és Nietzsche írásainak kapcsolatáról, amelyeket itt nem sorolok fel. Mindazonáltal említésre érdemes Dresler-Brumme monográfiája, aki a Musil által átvett módszerek közül az inverziót is vizsgálja. Tőlem különbözően azonban nem logikai fogalomként értelmezi, hanem a teleológia inverziójának metafizikai tradíciójára hivatkozik, ami szerint “[d]as menschliche Sein steigert sich nicht zum Tätigsein, sondern die Tätigkeit richtet sich auf das ›conservatio sui‹, auf das Innerste des Menschen, der Einheit seiner mit sich, und wird somit synonym mit ›Selbststeigerung‹; [...]. Die alte Kategorie des menschlichen Telos kommt nicht abhanden, sondern wendet sich in neuer Zielorientierung nach innen auf die Subjektivität.” Dresler-Brumme 1993, pp.80-81.

Bár a posztmodern elméletek mellett foglalnak állást, hogy az irodalmi és filozófiai szöveg közötti határ nem húzható meg élesen, mégsem magától értetődő próbálkozás egy irodalmi szöveget egy filozófiai tekintetű hagyomány részeként bemutatni. Bár intuitív módon érzékelhetjük, hogy a vizsgált szövegekben hasonló gondolkodásmód, bizonyos problémákhoz való hasonló viszonyulás nyilvánul meg, azonban ha diszkurzív eszközökkel akarjuk megragadni, hol érhető utol a hasonlóság, könnyen abba a problémába ütközhetünk, hogy nem támaszkodhatunk egy olyan egységes fogalomrendszerre, mely mindkét, különböző kulturális státuszú szöveg leírására alkalmas lenne. A Nietzsche- és a Musil-szöveg egymásra vonatkoztatásának esetében mégsem okoz komolyabb problémát az a tény, hogy az egyik szöveget alapvetően fikcionális szövegnek, a másikat pedig nem fikcionálisnak tekintjük. Mindkét szöveg jellegzetessége ugyanis, hogy a másik műfajra jellemző elemeket hordoz. Musil szövege mint esszé-regény nem áll távolabb a filozófiai esszétől, mint a narratív nagyformától, sőt olyannyira feszegeti a paradigma határait, hogy csak a Wolfgang Kayser által a regény műfajának tulajdonított szinte korlátlan megújulási képesség¹⁹⁰ engedi meg, hogy a szöveget regénynek tekintsük. Azok az esszéisztikus betétek például, melyek nem meghatározható részei az ábrázolt világnak, mert nem egy tér-idő koordinátában elhelyezett eseményt ábrázolnak, és amelyek nem köthetők a fikcionális világ valamely figurájához, akár egy extradiegétikus elbeszélőhöz, mert semmiféle névmás nem utal egy beszélő jelenlétére, amik tehát a narratív szöveg konstituáló komponenseit nélkülözik, sokkal közelebb állnak a filozófiai esszéhez mint az elbeszélő szöveghez. Ugyanakkor Nietzsche-nak az itt elemzett szövege azáltal, hogy egy kezdettel és véggel rendelkező történeti folyamatot ír le, mégpedig egy olyan folyamatot, melyben különböző ágensek cselekszenek, első sorban értelmeznek különböző módokon, egy olyan szövegnek tekinthető, melyet ugyan általában filozófiai szöveggént olvasnak, mely azonban a narratíva releváns összetevőivel rendelkezik. A két szövegnek a fontos szerkezeti elemekben megmutatkozó hasonlósága teszi összevethetővé az általuk alkalmazott szövegstratégiákat, és kifejthetővé azt a tézist, hogy egyazon kultúrtörténeti hagyományhoz tartoznak.

¹⁹⁰ V.ö. Kayser

A megfordítás módszerének legszembetűnőbb alkalmazása Nietzschénél *A morál genealógiájához* című vitairatának első értekezésében követhető nyomon. Ő maga nem nevezi meg a megfordítást módszerként, hanem minden olyan eljárást, melyet a három értekezésben alkalmaz, melyekben a ›jó‹ és ›rossz‹ (gut und schlecht), a ›bűn‹ és a ›rossz lelkiismeret‹ fogalmait, valamint az aszkétikus ideál keletkezését elemzi, egy összefoglaló névvel, a „genealógia“ fogalmával illet. Genealógia alatt egy alapvetően történeti és filológiai módszert ért, ami az értékfogalmak kialakulását kutatja és az értékítéletek keletkezésének feltételeit nyomonza.

A fentiekben tudatosan, Foucault nyomán használtam a keletkezés és kialakulás fogalmait az eredet fogalmával szemben.¹⁹¹ Ő ugyanis egyfajta szisztematikusságot vélt felfedezni Nietzsche szóhasználatában, amelynek okát a történelem és a genealógia közötti konzekvens megkülönböztetésben látta. A történelem ebben az értelmezésben az eredet kutatásával egy metafizikai célt követ, míg a genealógia a különböző értelmezések megjelenését követi nyomon. Foucault itt a genealógiát többek között megfordítások egész soraként jellemzi.¹⁹² Egy ehhez hasonló megkülönböztetést tesz Deleuze, amennyiben Nietzsche immanens kritikáját Kant transzcendentális kritikájával állítja szembe és a genealógia lényegi elemét a transzcendentális elveknek a genetikus és keletkezés-elvekkel való helyettesítésében állapítja meg.¹⁹³

Ezen a tágabb metodológiai kereten belül helyezhető el az a módszer, aminek az alkalmazásával Nietzsche az első értekezésben a ›jó‹ és ›gonosz‹ (gut und böse) fogalmainak jelentését magyarázza. A ›jó‹ és ›rossz‹ eredeti értékellentétének egyfajta eltolódását állapítja meg, és megmutatja az értékfogalmak mai használatának fonák voltát. Ezt az elemzést úgy végzi el, hogy a szavak etimológiai vizsgálata által jelentésüket a mai jelentéshez képest megfordítja és a fordított jelentést nyilvánítja eredetinek. A fogalmak így módon igazolt fonákságát kultúrafüggő jelentésváltozással magyarázza, leleplezi a megfordítás pillanatát és megmutatja az értékfogalmak pervertálásának történeti szituációját.

¹⁹¹ A keletkezés illetve kialakulás a német „Entstehung“ illetve „Herkunft“ szavak fordítása, míg eredetre az „Ursprung“ szót fordította Romhányi Török Gábor. V.ö. Foucault 1971.

¹⁹² Foucault 1971.

¹⁹³ Deleuze 1988.

A megfordítás folyamatának gondolatmenete alapján három stádiuma volt: eredetileg a fogalom ›jó‹ ›nemes‹ és ›előkelő‹ jelentéssel bírt annak rendi értelmében, a szó ›rossz‹ (schlecht) pedig az éppúgy rendi értelemben értett ›egyszerű(-ből) (schlicht) származik. A szavak jelentésének megfordítása szerinte a kereszténységgel következett be, ami első lépésben a fogalmak bensővé tételét¹⁹⁴ vitte véghez, amennyiben a politikai felsőbbrendűséget kifejező fogalmat egy lelki felsőbbrendűséget kifejező fogalommá változtatta; ezután a ›jó‹ ›jószándékú‹, míg a ›rossz‹ ›rosszszándékú‹ jelentett. A második lépésben az eredetileg rosszat, mert közönségest, csőcselékhez tartozót és alacsonyrendűt, az értékek átértékelésével (lelki) jóvá alakította és a jót gonosszá nyilvánította. Ezzel az elemzéssel Nietzsche célja a kereszténység valódi pszichológiájának leleplezése volt, amennyiben szándéka szerint megmutatta, hogy az nem a Szentlélekből, hanem a ressentimentből, az előkelő értékek elleni reakcióként született.¹⁹⁵

A megfordítás módszerének alkalmazása azon az alapvető elméleti feltevésen alapul, hogy az értékfogalmak jelentése nem állandó, hanem változékony, azaz relatív egy adott kultúrához képest, valamint egy olyan szemantikai elméletet implicál, ami a szavak jelentését plurálisnak és dinamikusnak feltételezi. A függvény változója – hogy Musilnak a morális értékeket függvényfogalmakhoz hasonlító képét újra az eredeti kontextusában használjuk¹⁹⁶ – az értelmező, aki a fogalom jelentését egy bizonyos módon rögzíti. A jelentés rekonstruálásához így az értékalkotó meghatározása szükséges, azé, aki a fogalom interpretációját megalkotta. Tehát azt a perspektívát kell rekonstruálni, ami az értékalkotásban érvényre jutott. Ez magyarázza a megfordítás fogalmával összekapcsolódó szem-metaforikát: egy fogalom jelentésének megfordítását a szemlélés szemszögének változása okozza, „az értéktételező pillantásnak” a megfordulása.¹⁹⁷

¹⁹⁴ A „bensővé tétel“ Vásárhelyi Szabó László fordítása, a német eredeti: „Verinnerlichung”. V.ö. Nietzsche 1887.

¹⁹⁵ Nietzsche 1968, 6/3. Ecce homo.

¹⁹⁶ Egy Agathéval folytatott beszélgetésben fejti ki Ulrich a morálról alkotott nézeteit. V.ö. Musil II/115.

¹⁹⁷ Nietzsche 1887, p.14. Érdekes ebből a szempontból, hogy Musil megfordulás-fogalmának is van érzékelésméleti gyökere: a kortárs pszichológus, Erich Maria von Hornbostel kísérletei inspirálták, aki az *Über optische Inversion* című tanulmányában írta le az invertálás folyamatát, ami abban áll, „dass man konvexe Formen als ihre konkave Gegenbilder – und umgekehrt – zu sehen trachtet“. V.ö. Heydebrand 1966, pp.99-103. Ugyanígy forrásai Musil inverzió-fogalmának Ernst Mach kísérletei is, akinek a

Nietzsche figyelme ennek megfelelően az értékalkotó felé fordul és ahogy Deleuze megállapítja, annak motivációjára irányul; Nietzsche kérdése „Ki?” azonos azzal a kérdéssel: „Mit akar?”.¹⁹⁸ Deleuze szerint Nietzsche egy fogalmat, egy meggyőződést vagy egy érzést úgy kezel, mint egy valamit akaró akarat szimptomáját.¹⁹⁹ Egy további lépésben a pszichológiai magyarázatot egy szociológiaival köti össze, és a névadás kompetenciáját hatalmi aktusnak nyilvánítja: a hatalom tulajdonosa birtokolja a elnevezés jogát. A nyelvalkotás eszerint „úri jog”, „magának a nyelvnek az eredete [is] az uralkodó jellemek hatalmának kifejeződése”.²⁰⁰

Ez alapján az összefoglalás alapján a nietzschei módszernek két alapvető jegyét kell kiemelni: egyrészt az elemzés diakronikus aspektusát, azaz hogy a vizsgált értékfogalomnak nem egyetlen időmetszetben való használata áll a kutatás középpontjában, hanem a hangsúly éppen a jelentés időben történő változásán van. Ezáltal vitatja az értékfogalmak abszolút voltát és jelentésük állandóságát és ezzel szemben azok relatív jellegét emeli ki. Az értékadás aktusának hangsúlyozása másodsorban azzal a következménnyel jár, hogy az értékalkotó anonimitása megszűnik, és a figyelem az ő perspektívájára irányul. A megfordítás módszere tehát Nietzsche esetében egy olyan eljárás, ami az értékalkotó hatalom valódi motívumainak leleplezésére irányul, és a fogalmak jelentésének megfordításával az értékfogalmak eredeti és „természetes” jelentését mutatja meg, és ezáltal leleplező megismeréshez és a meglévő kritikájához vezet. A morálkritika ennek megfelelően egy multiperspektivikus ismeretelmélet részének tekinthető.²⁰¹

A megfordítás módszere így Nietzsche-nél két kultúra szembeállítására irányul, vagy helyesebben egy kultúrának egy természetes állapottal való szembeállítására, amennyiben a kultúrának a vitairatban adott definícióját érvényesítjük. Nietzsche ugyanis ott a kultúrát – bár konjunktív módban, ami ebben az esetben iróniát és

névéhez még egy jelentős inverziós jelenség megfigyelése is fűződik: a machi könyv jelensége. V.ö. Brosthaus 1965, p.408.

¹⁹⁸ Deleuze 1988.

¹⁹⁹ Hasonlóan fogalmaz Foucault, aki a modernség gondolkodására jellemző, a nyelv felé történt fordulatot Nietzsche-től számítja: „Nietzsche szerint nem azt kell tudnunk, micsoda önmagában a jó és a gonosz, hanem kiről volt szó, vagy inkább ki beszélt akkor, amikor az illető önmagát jelölendő Agathost mondott és Deilost, hogy a többieket jellemezze. Mert az egész nyelv abban gyűlik össze, aki tartja a diskurzust, sőt aki birtokolja magát a beszédet.” Foucault 1966, pp.341-342.

²⁰⁰ Nietzsche 1887, p.8.

²⁰¹ Ez szintén megjelenik Musilnál mint nietzschei örökség.

szkepszist jelez – mint a természetes állapotok pervertálását, megfordítását és átértelmezését határozza meg, aminek a célja, hogy „az ember nevű fenevad[at] szelíd és civilizált állattá, háziállattá”²⁰² tenyessze ki. Az így felfogott kultúra egy másik metaforáját fejt ki Nietzsche a „Zarathustra” harmadik részének egyik parabolájában: Zarathustra visszatér a házépítő emberek közé, és csodálkozással veszi észre, hogy azok ahelyett, hogy nagyobbakká váltak volna, kisebbek lettek. Megállapítja: „Erény nekik az, ami igénytelenné tesz és kezessé: így csináltak a farkasból kutyát, és így lett maga az ember az ember legjobb háziállata.”²⁰³ Ahogy az idézet is mutatja, a kultúrát ebben az esetben is egyfajta morál megalkotásával hozza összefüggésbe.

A legerőteljesebb jele annak, hogy Musil megfordítás-módszere a nietzschei módszer átvétele illetve transzformációja, az a tény, hogy Musilnál ugyanabban a tematikus kontextusban jelenik meg, mint Nietzschénél: egy olyan szövegben illetve szövegrészben, amelyik a morál problématerületét tárgyalja. A regény második könyvének „Szent beszélgetéseiben” Ulrich kifejti a kortárs morálfelfogásról alkotott elképzeléseit és kidolgozza saját morál-elméletét, amit tömören a már idézett mondatban fogalmaz meg: „a morális értékek nem abszolút nagyságok, hanem függvényfogalmak”.²⁰⁴ A Nietzschére való utalás meglétét a regénynek ebben a fejezetében elhallgatja Musil, a hagyatékban őrzött feljegyzéseiben azonban világossá teszi, hogy a morális értékek relativitásának tézise Nietzschére vezethető vissza.²⁰⁵ Az Anders-fázisnak²⁰⁶, a regény egy korábbi változatának egy feljegyzésében például azt írja Musil főhőséről: „Anders glaubte nicht an eine radikale Verschiedenheit der guten u der bösen Eigenschaften. (nach Nietzsche)”²⁰⁷ A hagyaték kommentárja alátámasztja

²⁰² Nietzsche 1887, p.16.

²⁰³ Nietzsche 2000, p.206.

²⁰⁴ Musil II/115. Tandori fordítását egyetlen szó esetében nem vettem át: a német „Funktionsbegriff” kifejezést ő funkciófogalomnak fordította, míg én a függvényfogalmat tartom megfelelőnek.

²⁰⁵ Musil ebben a vonatkozásban nem említi Ernst Machot, a szakirodalom mégis úgy tartja számon, hogy Mach bizonyos elméletei is szerepet játszottak Musil ismeretelméleti nézetei és közöttük kifejezetten a függvényhasonlat kialakításában. V.ö. Pieper 2002. Pieper Nietzsche és Mach hatását egyenrangúnak tartja a Musil életműben.

²⁰⁶ Az „Anders-fázis” név alatt a szakirodalom a regénynek azokat a korábbi változatait jelöli, melyek főhősét Musil még Andersnek (másik) nevezte.

²⁰⁷ Musil 1992, He 22/32. Ennek a tézisnek egy másik megfogalmazása található a regény 62. fejezetében („A föld is, jelesül azonban Ulrich, hódol az esszéizmus utópiájának“): „Egy-egy cselekvés vagy tulajdonság értéke, sőt, lényegük és természetük is mintha a környező állapotoktól függne, a szolgálendő céloktól, egyszóval a hol ilyen, hol megint egészen más állagú egésztől, amelynek részei, így vélte.” (I/352)

azt a tézist, miszerint az említett regényfejezetek referenciaszövege Nietzsche-nek az az írása, ami a morális értékek relativitásának elméletét a legszisztematikusabban dolgozza ki.

A módszert Musil sem nevezi néven, a megfordítás fogalmának relevanciája mindazonáltal szembeűnő, ha észre vesszük a hagyatékbeli nagy mértékű előfordulását, ahol Musil különösen a késői alkotói periódusaiban intenzíven foglalkozott a fogalommal.²⁰⁸ Jelentéskonstituáló relevanciáját mindazonáltal a regénynek egy prominens helyén való említése mutatja a legjobban, ami által a fogalom fókuszba kerül: az első rész utolsó fejezetének, ami Musil eredeti tervei alapján pontosan a regény közepét képezte volna²⁰⁹, és ami a cselekményt a testvérek találkozásába vezette volna át, „A fordulat” címet adta. A címadás a regénycselekményben tervezett markáns fordulatot implikál és azt az olvasói elvárást ébreszti, miszerint a narráció a cselekményt végállapotába vezeti át és a történet eléri télószát; hogy ez a fordulat valóban megtörténik-e, erre a kérdésre egy későbbi fejezetben térek ki.²¹⁰

Mivel az idegen szövegre való referálás „neben Speicherung und Konservierung seines Sinnpotentials [auch] Zersetzung und Usurpation”²¹¹, Lachmann szerint éppen a transzformációs módok jelzik az intertextuális munka jelentéskonstituáló intencióját. Ennek megfelelően a következőkben azt vizsgálom meg, mennyiben van Musil esetében a módszer alkalmazása transzformációnak alávetve, azaz mennyiben változik a megfordítás fogalmának jelentése Musilnál és milyen típusú transzformáció rekonstruálható.

Ahogy arról már korábban szó volt, Musil a megfordítás módszerét a tagadás által alkalmazza, ami azt jelenti, hogy Ulrichnak a „másik állapotot” leíró mondatai úgy épülnek fel, hogy a „normál állapot” attribútumaiból indul ki és azokat tagadja, illetve hiányukat vagy ellenkezőjüket állítja. Itt olyan meghatározásokra kell gondolni, mint

²⁰⁸ V.ö. például a kert-fejezetekhez vagy a zsenialitás-tematikához írt feljegyzéseket.

²⁰⁹ Eredetileg Musil egy négy részből álló, szimmetrikus felépítést tervezett: a regény két fő részének a „Bizonyos bevezetés” és „Bizonyos befejezés” című fejezetek adtak volna keretet.

²¹⁰ Ralf Bohn tanulmányában az inverziót más jelentésben tárgyalja, mint én: egyrészt temporállogikai alakzatként, másrészt a cselekmény tematikai elemeként kezeli. Első értelmezése Heydebrand interpretációjának egy változata. Második értelmezésének tévességét a dolgozat későbbi fejezeteiben fogom belátni. Bohn foglalkozik az inverzió a filozófia történetében előforduló értelmezéseivel is. Itt megemlíti Nietzsche-t is, azonban nem tulajdonít neki különleges szerepet Musil fogalomhasználatára nézve. Bohn 1988.

²¹¹ Lachmann 1990, p.85.

például a „másik állapotban” a gondolatok és szándékok eltűnnek (II/123), a „másik állapotot” nem a célszerűség és hasznosság (II/133-134) határozza meg, vagy a „másik állapotban” nincs „jó és rossz” (II/134), illetve hogy a „másik állapotban” „a szem mintha sötétet látna, olyan világos minden” (II/119), „vakság[...], amelyben világosan látnak” (II/122) vagy „valami mindennel összeköt és mégsem közelíthetünk semmihez” (II/119), hogy „csupa felfokozottság ez az érzés és mégis csupa veszteség” (II/119) vagy „hiszek tehát és nem hiszek” (II/146). A leírás módszere tehát nem pozitív, hiszen nem azt mondja meg, milyen tulajdonságokat kell a „másik állapothoz” rendelni, hanem negatív, azaz az új világ jelentéssel való feltöltése helyett pusztán a fennálló kritikáját hozza létre.

Musil megfordítás-fogalma a nietzschei módszernek azt az elemét, hogy az az értékalkotó perspektíváját leplezi le, azaz azt a premisszát, hogy az értékalkotás perspektívához kötött, megtartja. A regényvilágban Ulrich alakja jelenti azt a kritikai instanciát, amely az első könyvben megjelenő figurák ideológiai elkötelezettségeit, értékalkotásuk perspektivikusságát leleplezi. Azok fordított voltát azáltal mutatja meg, hogy saját verzióját mint a meglévő ellenpólusát ábrázolja: mindazt, ami a fennálló részét képezi, tagadja. Ezáltal az értékfogalmak interpretációját determináló összes, a regényben reprezentált ideológia legitimitását megkérdőjelezi.²¹²

Musil megfordítás-fogalma Nietzsche módszerének másik központi elemét nem tartalmazza. Nietzsche esetében ugyanis a megfordítás a genealógia alapvetően történeti jellegéből fakadóan egy történeti folyamatot rekonstruál, és a megfordítás momentumának leleplezésével két különböző történelmi korszak kultúráját állítja egymással szembe, és az egyiknek a másikkal szembeni felsőbbiséget kívánja bizonyítani. Módszere tehát alapvetően antitézis-jellegű: két egymással szembeállított állapothoz két ellentétes értéket rendel hozzá. Habermas éppen ebben látja annak jelét, hogy Nietzsche feladja a felvilágosodás projektumát: a negáció Nietzschénél affirmációba fordul át és az eredetmítosznak ahhoz a dimenziójához tér vissza, ami egy

²¹² Musilnak a Nietzsche hatására formálódó morálfelfogását Baltz-Balzberg úgy fogalmazza meg, hogy Musil Nietzsche zsenimoráljának csapdáit észlelve egy ún. „kontrollmorált” dolgozott ki, ami Ulrich figurájában jelenik meg a regényben: „Mit der Idee des korrigierenden Eingreifens in sein eigenes Tun und das der Gesellschaft wird er in die Handlung eingeführt.“ Baltz-Balzberg 1985, p.217. Ehhez hasonlóan látom Ulrich figurájának funkcióját a regényben.

minden más felett álló értékrendszert feltételez: eszerint az eredetibb a tiszteletreméltóbb, előkelőbb és tisztább, azaz a jobb.²¹³

Musilnál ezzel szemben éppen a módszer diakronikus aspektusa vész el; nem egy időbeli kontinuum két szegmensét állítja egymással szembe narratív eszközökkel, amennyiben egy történet egymással ellentétes kapcsolatban álló kezdő- és végállapotát konstruálná meg. Ehelyett *a narrátor megnevező aktusával egy olyan toposzt tételez, melyet az elbeszélés során nem tölt fel jelentéssel, s amit ily módon üres világgént definiálhatunk*. A negáció stratégiájával védekezik a nyelvi reprezentáció elkerülhetetlen ideologikus tartalma ellen, amennyiben „az esztétikai fenomént metafizikai referencia nélkül”²¹⁴ konstruálja, azaz Bohrer kifejezésével egy „redukált utópiát” hoz létre.²¹⁵ Az üres világ konstituálása így Musilnál a puszta kritika eszköze.²¹⁶

²¹³ Habermas 1993, p.152. Ugyanezt a módszert illeti kritikával de Man, mondván, hogy Nietzsche ennyiben nem szabadult meg az általa is támadott bináris rendszerű gondolkodástól. de Man 1999, pp.142-163. és pp.163-183.

²¹⁴ Bohrer 1994, p.135.

²¹⁵ Bohrer 1981.

²¹⁶ V.ö. Habermasnak az ideológiai kritikáról szóló meghatározását: „Die Ideologiekritik ist nicht selbst eine Theorie, die mit einer anderen konkurriert; sie bedient sich nur bestimmter theoretischer Annahmen. Auf diese gestützt, *bestreitet* sie die *Wahrheit* einer verdächtigen Theorie, indem sie deren *Unwahrhaftigkeit enthüllt*.“ Habermas 1993, p.141. [kiemelés az eredetiben].

3. Kritika és misztika

A „másik állapot” leírására jellemző szövegstratégiák Musil szövegét egy másik hagyománnyal is összekötik, ami első pillantásra összeegyeztethetetlennek tűnhet a metafizika-kritikai tradícióval való összekapcsolással, közelebbről megvizsgálva azonban nem hogy inkohereciát okoz a „másik állapot” értelmezésében, hanem erősíti az előzőekben rekonstruált jelentést. Ez a misztikus tradíció, amit ugyanaz a szövegpraxis jellemez, mint a „másik állapotot” leíró szövegeket: a paradox és negatív attribúció, valamint a hasonlatok használata:

„Es ist erstaunlich, wie ähnlich in allen Kulturen das Mystische beschrieben wird. [...] Darum hat alle Mystik eine *Paradoxie* des Ausdrucks, in der, was gesagt schien, sofort zurückgenommen wird. Der Mystiker [...] kann nichts Positives sagen, so häuft er *negative* Bestimmungen. Unter den *Gleichnissen* spielt eine überwiegende Rolle das der Vereinigung, und diese wird gewöhnlich unter erotischen Bildern geschildert.”²¹⁷

De nem csak az azonos szövegstratégiák kapcsolják össze Musil regényét a misztikus szövegekkel, Musil számos helyen vesz át hosszabb szövegrészeket a misztikus irodalomból. Ebben, ahogy Dietmar Goltschnigg²¹⁸ megmutatta, alapvetően Martin Buber „Ekstatische Konfessionen” című gyűjteményére támaszkodott, és ennek alapján idézte első sorban Meister Eckehartot.

A misztikus szövegek nyelvi formájának, amit a „negatív teológia” névvel illetnek, az az alapelve, hogy mivel minden predikátum, egyáltalában a predikatív nyelv alkalmatlan az isteni lényeg, a lényegen túliság megragadására, ezért egyetlen nyelvi lehetőség marad isten megközelítésére, és ez a negatív, apofatikus attribúció.²¹⁹ A negatív teológia a negatív meghatározások által

„egy, a lényeg és a létezés, azaz a jelen véges kategóriáin túli szupralényegiség szabaddá tételén munkál[...], arra emlékeztetendő, hogy a létezés predikátuma

²¹⁷ Jaspers 1971, p.87. Kiemelések tőlem.

²¹⁸ Goltschnigg 1974.

²¹⁹ Derrida 1987, p.10.

azért nem illeti meg Istent, hogy majd neki egy magasabb, felfoghatatlan, ki nem mondható létmóduszt tulajdonítsanak.”²²⁰

Amennyiben a negatív teológia gyakorlata mögött álló feltételezés, hogy létezik egy a fizikai világon túli lényegiség, Musil szövegében is igazolható lenne, problematikussá tenné azt a kultúrtörténeti státuszt, amit az előző fejezetben a Nietzsche-szövegre való utalás elemzésével tulajdonítottam neki. A két transztextuális vonatkozás egymást kizáró lenne, mert míg az egyik egy metafizikai, addig a másik egy metafizika-kritikai hagyomány részeként mutatná be a szöveget.

Az a következtetés azonban, hogy Musil a „másik állapotban” egyfajta „szupralényegiséget” ábrázol, a misztikus szövegekkel való kapcsolat ellenére sem igazolható. Az idegen szövegre való referálás ugyanis ebben az esetben is alapvető transzformáción megy át, méghozzá egy olyan transzformáción, ami a referenciaszövegnek a központi fogalmát érinti. Musil szövegei esetében ugyanis, Goltschnigg szóhasználatában, egy szekularizált misztikáról van szó.²²¹ A misztikusoktól átvett idézetek szerinte egy olyan szelekción és transzformáción mentek keresztül, mely azt mutatja, hogy Musil azt a Buber által megfogalmazott tendenciát követi, ami az 'istenit' megfosztja a teologikus jelentéstől és a transzcendentális misztikát egy én- és világ-misztikává változtatja.²²² Erre hívja fel a figyelmet Ulrich közvetlenül azután, hogy Agathénak bevallja, a „szent élet útjaival” (I/118) ismerkedik: „Ne ne vess – mondta. – Nem vagyok jámbor hívő; a szent utat abból a szempontból vizsgálom, hogy gépkocsival is járható-e” (I/118).

Musil szövegében valóban nem esik szó magasabb létezőről, a „másik állapot” leírásában egyetlen esetben sem lesz isten (bármilyen értelmezésben is) az ábrázolás tárgya. A „másik állapot” ábrázolása az énnel egy olyan tudatállapotát igyekszik megközelíteni, amelyben az alkalmas a tárgyának megfelelő megismerésre. A megismerés tárgya azonban a teológiaiától eltérően nem isten, nem egy transzcendentális létező, hanem maga az én, az énnel kapcsolatban álló világ, az énnel a világban való helye. A „másik állapotnak” a „Szent beszélgetésekben” megfogalmazott célja

²²⁰ Ez Derrida rövid meghatározása a negatív teológiáról, amitől a dekonstrukciót, ami hasonló nyelvi eszközökkel él, határozottan elkülöníti, amennyiben az éppenséggel egy nem-létezőről és lényeggel nem rendelkezőről beszél. Derrida 1972, p.45.

²²¹ V.ö. Goltschnigg 1974, pp.129-134.

²²² A szekularizáció-tézis még Hyamsnál (Hyams 1980) és Tewiltnél (Tewilt 1990) található meg.

körüljárni azt, hogyan élhet az ember megfelelő módon ebben (és nem egy túl-) világban, ahol azonban az, hogy mit értsünk megfelelő alatt, nem tematizálódik:

„[Agathe] Szégyellte is már valamelyest együgyű megjegyzését, melyet bátyjának tett, hogy „önmagával teljesen egyetértve” akarna élni, hiszen hallhatta, milyen bonyolultan alakulnak ezek a dolgok; és mégis türelmetlenül várta, hogy Ulrich gyorsabban jusson valamiféle eredményhez, mert gyakran úgy látta, mindaz, amit bátyja mond, éppen ilyen irányban halad, sőt a vége felé minden alkalommal egyre pontosabban, és csak az utolsó lépéssel, a küszöb előtt torpan vissza, ott hagy fel megannyiszor a vállalkozással.” (II/113)

A transztextuális kapcsolat tehát az afirmáció mellett ebben az esetben is tartalmaz egy explicit elutasítást, amennyiben a referáló szöveg a referenciaszöveg egyik központinak tekintett jelentéselemét nem tekinti önmaga konstitutív elemének.²²³ Ezért a misztikus szövegek kontextusában értelmezve a „másik állapotot”, felmerül a kérdés, hogy az a referenciaszöveg által motivált értelmezés, miszerint a megismerési módnak a negációk és paradoxonok általi megfogalmazásai az 'isteni' nyelvi megközelítéseinek tekinthetők, hogyan módosul az 'Isten' fogalmától való explicit elhatárolódás által.

Musil regénye a referenciaszövegnek azt az elemét, hogy az apofatikus predikáció által egy nyelvileg adekvát módon megragadhatatlan dolgot akar megközelíteni, megtartja. A „Szent beszélgetések”-ben többször történik utalás arra, hogy Ulrich körlülírásai csak kísérletek, a misztikus élmény ábrázolása nem lehetséges: „Ulrich sem volt képes ezeknek az élményeknek a magyarázatára [...] Ezért válaszul mintegy csak közvetített, vizsgálgatta a lehetőségeket” (II/138). Sőt explicit is állást foglal a negatív teológia szövegpraxisa mellett, és elutasítja azt a beszédmódot, ami ezt az állapotot a predikatív nyelvhasználat által ábrázolja:

„Mert ettől a pillanattól fogva természetesen már nem a maguk nehezen leírható tapasztalásairól tudósítanak, melyek nem ismernek főnevet s igét, hanem alanyi-tárgyi mondatokban beszélnek [...] és ezek a leírások most már nem hasonlítanak nagy felfedezésekre, hanem csupán azokra a valamelyest egyforma képekre, amelyekkel a szerelmes költő díszíti tárgyát.” (II/123)

Musil szövegeiben azonban a nyelvileg hozzáférhetetlen nem az isteni lényeg, mint a misztikus szövegekben, Musil a metafizikai létezőt egy emberi lehetőséggel helyettesíti,

²²³ Ezt a kijelentést Ulrich önreflexív állításai alapozzák meg. Lásd a Goltschnigg által hozott idézeteket.

egy olyan tulajdonság-konstellációval, ami a 'másik ember' önazonosságát határozná meg. Az apofatikus attribúcióval nem egy abszolút létezőt, hanem egy relatív lehetőséget közelít meg, a „potenciális embert” (I/353). A predikatív nyelvhasználat által egy ilyen lehetőség ábrázolása szükségszerűen egy „értékvalóságot”²²⁴ tételezne, azaz egy morális értékrend, egy ideológia melletti elkötelezettséget fejezne ki. Ulrich éppen egy ilyen elkötelezettségtől óvakodik, aminek okát egy mind tematikus mind formai szempontból egy a „Szent beszélgetések” ismétlésének illetve variációjának tekinthető fejezetben fejt ki.

Az „Egy moralista nehézségei bizonyos levélíráskor” című fejezet keret-cselekménye egy levélírás. Ulrich Bécsbe való visszatérése, és a párhuzamakció néhány résztvevőjének meglátogatása után a szülővárosukban maradt Agathénak kezd el levelet írni apjuk végrendeletének meghamisítása kapcsán. Innen indulva kezdi el megfogalmazni az általános erkölcsi szemléletének lényegét, és az erkölcsileg teljes élet lehetőségeit. A kétszeresen is töredékes, mert nem leírt, és be sem fejezett gondolatmenet, éppúgy mint az esszék és a „Szent beszélgetések” ahhoz az eredményhez jut, hogy ez a lehetőség nyelvileg nem kifejthető, mert „nem tudás, de nem is képzelődés, ugyanakkor nem is hit, csak épp „az a másik”, ami ezek alól a fogalmak alól kivonja magát” (II/225). Hogy miért mindig ugyanannál a formulánál köt ki Ulrich, hogy miért nem kötelezi el magát semmiféle értékrendszer vagy ideológia mellett, azt azzal magyarázza, hogy „csak afféle félbelátás hitetheti el, hogy az élet erkölcsi értelmezhetetlensége, amely a túlságosan felfokozódott bonyodalmak szintjén bekövetkezik, mérhető az élet által már tartalmazott értelmezési módok bármelyikével is” (II/223). Azok az ideológiák, amik az ember története során megjelentek, szerinte mind csak parciális megoldást jelentettek, mert nem nyúltak ki a lehetőségek dimenziójába, csak „a meglévő erények készletéből hol az egyiket, hol a másikat” (II/223) emelték ki. Az eddigi civilizációk, amik hitet vallottak már „nemzeti erények, keresztény, humanista erények” mellett, nem tudtak sosem megújulni, mert nem voltak képesek „az elveszített feszültség helyébe újat teremteni” (II/224). Ulrichnak ezek a fejtegetései magyarázzák a negatív teológia szövegstratégiájának alkalmazását: mivel mindaz, ami a civilizációk eddigi története során megjelent, terheli azt a nyelvet, amivel

²²⁴ A fogalmat Broch használja egyik esszéjében. Broch 1931, p.157.

az újat ábrázolni lehetne, a negatív meghatározások jelentik az egyetlen lehetőséget az ideológiamentes reprezentációra.

A „Szent beszélgetések”, amik Agathe azon kívánságával kezdődtek, „hogya Ulrich gyorsabban jusson valamiféle eredményhez” (II/113), Agathénak azzal a csalódott megállapításával érnek véget, hogy Ulrich „óvatosan visszavon mindent, amire ragadtatja magát” (II/146-147). Az „Egy moralista nehézségei bizonyos levélíráskor” című fejezet azzal kezdődik, hogy Ulrich elhatározza, levelet ír Agathénak, a levelet azonban végül nem küldi el hűgának, hanem „apró darabokra tépi” (II/227). A regény második könyvének mindkét, a moralitás problémáját tematizáló fejezete (illetve fejezetcsoportja) a visszavonás gesztusával fejeződik be, és ílymódon töredékes marad: hangsúlyozottan nem jut el a felvetett kérdés lezárásához, nem fogalmaz meg valami újat, pusztán elhatárolódik a meglévőtől. Hogy a kritikának ez a módja a regénynek milyen további szintjein jelenik meg, azt vizsgálja a dolgozat következő fejezete.

V. Morálkritika és reprezentációkritika a „másik állapotban”

Az előző fejezetben a „másik állapotot” leíró nyelvi stratégiákat a kritikai beszédmód eszközeként határoztam meg, a „másik állapotot” pedig egy olyan konstellációként, aminek a regény szerkezetében betöltött funkciója az első könyvben ábrázolt világ kritikai ellenpontozása. A jelen fejezetben azt kívánom megmutatni, hogyan értelmezhető egy adott jelenség két különböző, egymással hierarchikus viszonyban álló narratív szinten. A „másik állapot” konstrukciós elveit egyrészt mint a fiktív cselekvő cselekvési elvét, másrészt egy magasabb szinten mint narrációs elvet értelmezem. A két szintű interpretációval a morálkritika és a reprezentációkritika összefonódását rekonstruálom.²²⁵

1. A cselekvés delegitimációja

Az eddig pusztán formai szempontból elemzett negációt a következő lépésben tartalmi szempontból is szemügyre veszem, és azt vizsgálom, hogy milyen tulajdonságokból kiindulva és azokat tagadva konstituálódik a szövegben a „másik állapot”. Az érvelés azt a tézist kívánja alátámasztani, hogy *a „másik állapotnak” a negáció eszközét alkalmazó körülírásai dominánsan a <cselekvés> szó szemantikai hálójának egyes elemeit tematizálják, és azokat vonják meg a „másik állapottól”*; a „másik állapot” lényeges eleme tehát a cselekvés lehetőségének tagadása az ábrázolt világban.²²⁶

Az elemzés ebben a lépésben a cselekvés tagadását úgy értelmezi, mint a főhős „cselekvésének” elvét. Ennek megfelelően etikai következtetésekhez kíván eljutni. Minthogy a regény esetében nem egy cselekvéstípus modellálásáról, hanem a cselekvés

²²⁵ Ennek lehetőségére utal Zima: „Zugleich mit der Subjektivität des Helden Ulrich wird bei Musil der Roman als solcher fragwürdig: sowohl auf der Ebene des „énoncé“ (des „erzählten Ich“) als auch auf der Ebene der „énonciation“ (des „erzählenden Ich“).“ Zima 1985, p.196. Zima mindazonáltal itt is, mint más szövegeiben, a regény minden jelenségét az „én“ konstruáltságára vezeti vissza, míg én a cselekvés lehetőségeiben látom a további jelenségek okát.

²²⁶ Tézisem, bár egészen más probléma irányába tereli a gondolatmenetet, mégis hasonlóságot mutat a szakirodalomban több helyen is megjelenő értelmezéssel, miszerint a „másik állapot” az ész Másikát (das Andere der Vernunft) jelenti és ezáltal egy racionalitáskritika részét képezi. V.ö. Böhme 1986, Honold 1995 vagy Hajduk 2000.

mint olyan tagadásáról van szó, a „másik állapot” ábrázolásában egy morálkritika manifesztálódását látom.

A tézis alátámasztásául szolgáló elemzés elméleti alapját Paul Ricoeurnek a – „komolyan és játékosan” – mimézis I-nek nevezett elmélete adja, mely a „hármás mimézis” nevű komplex elmélet alapját képezi. Az elmélet abból kiindulva, hogy a cselekmény cselekvés utánzása, a mimézis első lépcsőfokának a cselekvés azonosítását tekinti; ennek az előzetes kompetenciának az explicitté tételét pedig a cselekvésszemantikában látja. Az elemzés első lépésben a tágabb elméleti keretből kiszakítva, és így mód az elmélettel valamelyest visszaélve pusztán ezt a cselekvésszemantikát kívánja hasznosítani.²²⁷

Ricoeur tanulmányában a cselekvés jellemvonásainak három típusát veszi sorra: strukturális vonásait, szimbolikus erőforrásait és időbeli jellegét.

A ›cselekvés‹ fogalmi hálójának elemzésével Ricoeur nem kívánja a szemantikai jegyek teljes körű felsorolását nyújtani, csak azokat emeli ki, amelyek a cselekvést megkülönböztetik a fizikai mozgástól. Eszerint a cselekvés fogalma implicálja egyrészt a *célokat*, melyek irányt szabnak annak a számára, akitől a cselekvés függ. A cselekvések ezen kívül *motívumokra* utalnak, melyek megmagyarázzák, hogy miért tesz vagy tett valaki egy bizonyos dolgot, valamint a cselekvéseknek vannak cselekvő alanyai, *ágensei*. A cselekvés ezen túl mindig másokkal való cselekvés: *interaktív*. Végül említi a cselekvés *kimenetelét*, ami lehet a cselekvő sorsának jobbra vagy rosszabbra fordulása. Ebben a strukturális hálóban a döntőnek Ricoeur mégis azt tartja, hogy a fogalomegyüttes minden tagja kölcsönös jelentés-összefüggésben áll egymással. „Ha valaki uralkodik az egész fogalmi háló és minden egyes fogalom, mint az együttes tagja felett, ez olyan kompetencia birtoklását jelenti, amelyet gyakorlati megértésnek nevezhetünk.”²²⁸

Ulrich a „másik állapotot” leíró mondataiban éppen azoknak a tulajdonságoknak a meglétét tagadja, melyek a cselekvést egy cselekvő tudatos, célratörő és motivált tetteként definiálják: többször is hangsúlyozza, hogy ebben az állapotban minden

²²⁷ Ricoeur a cselekvésszemantika elemző leírását úgy adja, hogy azt semmilyen háttérelmélethez illetve -szemlélethez nem köti, ami a jelentés kontextusát képeznél, és ílymódot azt meghatározná; gondolatmenetét azzal indítja, hogy az „általában vett cselekvés” szemantikai meghatározását kívánja adni. Ricoeur 1999, p.258. Ennek problematikusságára a VII. fejezetben („Jellem és cselekmény”) térek ki.

²²⁸ u.o. p.260.

motívum, minden cél megszűnik és az embert nem a célszerűség irányítja („a gondolatok és szándékok” eltűnnek (II/122), „egy sor célszerű, hasznos képzet [...], melyet hirtelen elvesztettél” (II/133-134)). Ezen túl vitatja azt is, hogy a „másik állapot” egy cselekvő alanyt feltételezne, mikor például azt írja: „elveszítjük magunkat” (II/133). A regény egy korábbi fejezetében Agathenak magyarázva azt emeli ki, hogy az állapot elérése akkor lehetséges, hogy ha azt nem cselekvően akarjuk: „az ember nem jól fekszik²²⁹; és állandóan arra gondol, pozitúrát változtat. Elhatározza egyszer, kétszer, sokszor, de nem tesz semmit; végül feladja: és lám csak, már fordult is egyet! Tulajdonképpen azt kellene mondanunk, megfordították.”²³⁰ (II/100).

A gyakorlati megértés második összetevőjét Ricoeur a cselekvés szimbolikus forrásaiban látja. A szimbólum fogalmát antropológiai és szociológiai értelmezésekre támaszkodva határozza meg és a hangsúlyt a jelentés *nyilvános* jellegére helyezi. Ezzel jelzi, hogy a szimbolizmust nem mint pszichológiai műveletet értelmezi, hanem mint „a cselekvésben benne foglalt jelentés[t], amelyet a társadalmi játéktér többi szereplője éppen a cselekvésből fejt meg.”²³¹ Egy szimbolikus rendszer így leíró kontextust nyújt az egyes cselekvések számára, azaz egy cselekvést egy meghatározott szimbolikus konvenció függvényében értelmezhetünk.

Egy ilyen viszonyrendszerbe való beágyazottságot, mely a cselekvésben bennefoglalt jelentést, értelmezésének feltételeit adná, vitatja Ulrich, amennyiben azt állítja: „Igen, abban a pillanatban, amikor a lényegtelen életből kicsusszanunk, minden új kapcsolatba kerül egymással [...]. Szinte azt mondhatnám: nincs is ott már semmiféle kapcsolat.” (II/134). Ezzel kétségbe vonja egy a cselekvés jelentését szabályozó olyan rendszer meglétét, mely irányadó lehetne a társadalmi játék cselekvői számára. A cselekvés értelmezéséhez szükséges kontextus hiányának állítása vezetett a szakirodalomban ahhoz az általános értékítélethez, mely a „másik állapotot” arra hivatkozva, hogy az

²²⁹ A mondat ilyen fordítását a szövegekörnyezet valóban lehetővé teszi, mégis szerencsésebbnek tartom az eredetihez kicsit hübb fordítást: az ember elégedetlen helyzetével („Man ist unzufrieden mit seiner Lage.”), mivel ez egy absztraktabb értelmezési lehetőségre hívja fel a figyelmet. A szövegekörnyezetből természetesen kiderül, hogy Ulrich itt egy példázattal él, a fekvés így nem szó szerint értelmezendő.

²³⁰ A magyar nyelv adottságaiból következik, hogy az utolsó idézett mondatban a véleményem szerint lényeges szenvedő szerkezet a fordításban elvész (az eredeti: „man ist umgedreht worden”). A fenti mondatban ugyanis nem arról van szó, hogy az embert mások fordították meg, a szenvedő szerkezet azt hangsúlyozza, hogy a cselekvő személye nem fontos, illetve hogy nem a cselekvő, hanem maga az esemény a lényeges.

²³¹ u.o. p.264.

privát jellegű jelenség, illetve hogy a szociális szférával való összefüggést teljes mértékben nélkülözi, mint irreális és megvalósíthatatlan megoldást elveti. Ahogy Manfred Frank is megjegyzi, ezeknél az értelmezéseknél egy *category mistake*-ről van szó²³², ami könnyen igazolható, amennyiben belátjuk, hogy a negáció eszközével a narrátor nem olyan entitást konstituál, ami értékét tekintve megítélhető lenne, hiszen nem ismerjük tulajdonságait, hanem pusztán kritikát gyakorol.²³³

A cselekvés harmadik jellemzőjeként Ricoeur az *időbeliséget* nevezi meg. Ezen belül a jelen tanulmány szempontjából az első – és Ricoeur által kevésbé fontosnak tartott – magától értetődő korreláció érdekes, ami a cselekvés fogalmi hálójának egyes tagjai és valamely időbeli dimenzió között fennáll. Példának említi itt, hogy mindenféle terv a jövőre vonatkozik, vagy hogy a motiváció és a múltból örökölt tapasztalat jelenben való mozgósításának képessége között közeli rokonság van. Az időbeliség tárgyalásában megmutatkozó hangsúlyeltolódás Ricoeur elmélete és a jelen tanulmány között abból adódik, hogy Ricoeur a hármas mimézis elméletét abból a végső célból dolgozta ki, hogy az idő és az elbeszélés közötti viszonyt meghatározza, míg a jelen tanulmány a mimézis I és a mimézis II illetve III közötti genetikus és logikai kapcsolatra épít és a cselekvés azonosításának problémáját kívánja poétikai és etikai problémákkal összekapcsolni.

A cselekvés Ricoeur által harmadikként említett jelentéselemét, az időbeli jelleget is megvonja Ulrich a „másik állapottól”: a „másik állapotot” az idő folyamatából kiemelt, pillanatnyi jelenségként írja le, melynek rögzítése lehetetlen (II/138). Azaz nem a történeti idő egy szegmenseként ábrázolja, hanem olyan misztikus pillanatként, mely egy „másik” idődimenzióban gondolható csak el. Az álló víz metaforája („nyugalmi állapot, amelyben soha semmi sem változik; állóvíz” (I/784)), az „idő folyama” (I/627) metaforával szembeállítva a „másik állapot” atemporális jellegét emeli ki, a leírás pedig: „Úsztok, mint hal a vízben, madár a levegőben, de nincsen part és nincsen ág, és nincs más, csak ez az úzás.” (II/119) megvonja tőle a ’bármiféle határral rendelkezni’ jelentést és a ’végtelen’ jelentést rendeli hozzá, ami önmagában egy puszta negáció.

²³² Frank 1983, p.349.

²³³ Frank argumentációja más logikát követ: „Ulrichs feriale Existenz [...] seine quasi-mythische Antizipation eines sozialen Zustandes [...], sein Abrücken vom moralischen Tätigsein: all das spielt ja nicht im Kontext des Realen, sondern im Poetischen: es sind semantische Indices in einem Text, literarische Isotopien.“ Frank 1983, p.349.

Ulrich a cselekvés kritikáját mindazonáltal nem csak a negációkban adja, a cselekvéssel szembeni szkepszisét sommázva és explicit formában is kifejezésre juttatja: etikájában a „jószág” attribútumát teljes mértékben elválasztja a cselekvésmódtól: jónak lenni nem ugyanaz mint jót cselekedni, mert az, „aki jó elvek alapján jót cselekszik: nyílt titok, hogy eközben milyen émelyítő lehet” (II/115). Ulrich elve így az, hogy „egy jó ember a legkevésbé sem javít a világon, semmit sem ér el rajta, csak elkülönül tőle!” (II/136).²³⁴ A cselekvés elutasítása, illetve annak problematizálása központi témája a regény egy kisebb fejezetcsoportjának, a 82-84. fejezeteknek, melyek középső tagjával a szakirodalom is bővebben foglalkozik, többek között amiatt, mert a fejezetcím („Az és mégsem az – avagy: Miért nem lehet egyszerűen csak kitalálni a történelmet”) a regény egyik részének (Második rész – Az és mégsem az) a címét ismétli. Az elemzések mindazonáltal véleményem szerint félreértik, illetve történelemfilozófiai tézisek kifejtésére redukálják a fejezet jelentését, aminek egyik oka maga a fejezetcím („Miért nem lehet egyszerűen csak kitalálni a történelmet”), másik pedig a fejezet szövegkörnyezetének, azaz a megelőző és a következő fejezeteknek a figyelmen kívül hagyása.²³⁵ Bár tény és való, hogy a 83. fejezetben Ulrich alapvetően a világtörténelemről gondolkodik, elmékedései azonban abból a problémából indulnak ki, mely a Clarisse-szal az előző (82.) fejezetben folytatott beszélgetésben merül fel: Clarisse számon kéri Ulrichon, miért nem szervez a jubileum évére egy Nietzsche-évet, majd Ulrich vonakodására vádlóan passzívnek nevezi őt. Ulrich ezt a vádat akarja visszautasítani, és elméletét a passzív passzivizmus és az aktív passzivizmus közötti különbségről Clarisse-nak elmagyarázni, mikor nekikezd: „Most tehát elmesélem neked, miért nem csinálok semmit” (I/504). A magyarázat helyett azonban csak hallgat, majd miután Walter megszakítja együttlétüket, hazaindul. A következő (83.) fejezet beszéli el hazaújtját, mely így kezdődik: „Tulajdonképpen mit is mondhatott volna Clarisse-nak Ulrich?” (I/504), majd a válaszon gondolkodva a világtörténelem kérdéseinél köt ki. A szakirodalomban elterjedt értelmezés tehát, mely a fejezetet

²³⁴ Schärer is megállapítja, hogy a „másik állapot” kizárja a célirányos cselekvést, ő azonban ezt a jellemzőt a „másik állapot” megvalósíthatatlanságának egyik okaként kezeli. Schärer 1990, p.129.

²³⁵ A legújabb ilyen irányú értelmezés Haslmayr, aki a fejezetet arra a kérdésre adott válaszként értelmezi, hogy „Mi a történelem?”. Haslmayr 1997, pp.81-84. Véleményem szerint a fejezet valójában Ulrichnak a „Miért nem csinálok semmit?” kérdésére adott válasz része – értelmezése mindazonáltal csak a megelőző és a következő fejezetek figyelembevételével lehetséges.

történelemfilozófiai fejtegetésként tartja számon, olyan szempontból redukció, hogy bár Ulrich elmékedései valóban közvetlenül a világtörténelem körül forognak, közvetetten azonban a világtörténelem, azaz a kollektív történetünk kontextusában értelmezendő cselekvés lehetőségeit vizsgálják, amire Ulrich képzeletbeli beszélőtársának, Fischel igazgatónak a figyelmét is felhívja: „Történelmet mondok, de ha emlékezne még, az életünket gondolom.” (I/511).

A történelemfilozófiai fejtegetések pedig éppen a történelem értelmetlenségét, logikátlanságát, akauzális jellegét emelik ki – egyrészt tematikusan, mint például az Ulrich szájába adott, „A német ember mint szimptóma” című esszéből beemelt gondolatmenetben, mely a történelem folyását nem a biliárdgolyó kiszámítható, hanem a felhők kiszámíthatatlan mozgásával hasonlítja össze, másrészt szimbolikusan a kérdésre adott válaszok számozásával, amelyek látszólagos logikáját a minduntalan közbeszúrt elkalandozások folyamatosan megszakítják.²³⁶ Ugyanilyen analóg viszonyban áll a történelem jellemzése az Ulrich által megtett úttal: villamossal indul haza, közben azonban meggondolja magát, és gyalog folytatja útját. Bár igyekszik gondolkodás közben kirakatok és emberi arcok segítségével tájékozódva nem elkalandozni és a legrövidebb utat szem előtt tartani, mégis eltéved, így egy pillanatra meg kell állnia, hogy lássa, hol is van (I/510). Elmékedéseinek az vet véget, hogy váratlanul otthon találja magát. Ő is tehát sokkal inkább a felhőknek a gondolataiban tematizált véletlenszerű útját járja, mint a biliárdgolyóét, azaz az események kontingenciáját illusztrálja a kauzális és teleologikus felfogással szemben.²³⁷

Az ily mód motiválatlannak, cél és végpont nélkülinek, véletlenszerűnek és ágenst nélkülözőnek („A történelem azonban javarészt szerzők nélkül keletkezik” (I/509)) ábrázolt történelem éppen azokat a jegyeket nélkülözi, mint amik a cselekvés szemantikai hálóját teszik ki; így bár Ulrich itt nem ad választ az előző fejezetben feltett kérdésre, a kollektív és az egyéni cselekvés analóg viszonya implikálja a következtetést: az adott kontextuson belül értelmetlen bármiféle cselekvés. Az ideológiai háttér és a

²³⁶ A válaszkísérletek számozásának módszere és a történelmet meghatározni igyekvő válaszkísérletekben kifejtett nézeteknek az analogikus viszonyára Haslmayr hívja fel a figyelmet. Ld. u.o.

²³⁷ A jelenetet már idéztem a dolgozat I. fejezetében, ahol ugyanennek a gondolatmenetnek az esszében leírt változatából indultam ki és ennek megfelelően az esszében felvetett problémával, azaz Musil történelemszemléletével összefüggésben tárgyaltam. Az elemzés jól példázta, hogy egy szövegrésznek egy új kontextusba való helyezése annak új jelentést kölcsönöz: a regényben a szinte változtatás nélkül idézett mondatok az emberi cselekvés lehetőségeinek kontextusában olvasandók.

cselekvés közötti korreláció téziséét fogalmazza meg ennél explicitebb formában Ulrich egy szintén hazafelé tartó útján Goethét idézve:

„[...] Goethe a művészetéről szólva azt írta valahol: „Az ember nem tanító lény; az ember él, cselekszik és hat! – Tisztelettudóan megvonta a vállát. – Legfeljebb úgy, ahogy egy színész feledkezhet meg színpaláról-sminkről, amikor azt hiszi: valóban cselekszik; így feledheti manapság az ember a tan-hátteret, amelytől minden tevékenysége függ!” (I/911).

Hogy a „Német ember mint szimptóma” című esszében kifejtett elmélet alap gondolata, miszerint az ember alakját, tulajdonságait és cselekvési lehetőségeit teljes mértékben meghatározza a társadalmi-történelmi kontextus, a fikcionális szövegben is megjelenik, a fent elemzett két fejezet is alátámasztja: az emberi cselekvés lehetőségeiről szóló eszmefuttatásba beágyazott gondolatmenet a történelemről, mint az emberi történet kollektív formájáról a kettő logikai kapcsolatára, mégpedig analóg viszonyára hívja fel a figyelmet. A „Miért nem csinálok semmit?” kérdésnek a történelemről szóló fejezet előtti megválaszolhatatlansága és az azt követő fejezetben való megválaszolása pedig azt emeli ki, hogy a válasz csak ennek ismeretében lehetséges, azaz, hogy a cselekvés lehetetlenségét éppen a történelem, a kollektív történetünk mibenléte magyarázza.

A cselekvés lehetőségeiről szóló három fejezet felépítése egy további szempontból, a figurakonstelláció szempontjából is releváns: a 82. fejezet Ulrichnak a Clarisse-nál tett látogatását írja le, a 83. fejezet a Clarisse-tól való hazaújtát, majd a 84. fejezet elején Ulrich visszatér Clarisse-hoz, ahol azonban Clarisse-t már Walterrel, férjével együtt találja otthon. A történelemről szóló monologikus fejtegetéseket tehát két Clarisse-nál folytatott beszélgetés fogja közre, melyek mindegyikében a cselekvés lehetőségeiről, valamint gondolkodás és cselekvés viszonyáról elmélkednek a szereplők.

A figurakonstellációból adódóan Ulrich aktív passzvizmusa tehát két másik cselekvéstípussal konfrontálódik: az abszolút aktivizmussal, melyet Clarisse modellál, és a passzvizmusnak azzal a formájával, mely a társadalom által képviselt ideológia kritika nélküli elfogadásából adódik; ezt Walter modellálja.

Clarisse a 82. fejezetben Nietzsche-re hivatkozva²³⁸ mindvégig a cselekvés abszolút értéke mellett foglal állást („ha [a gondolatot] jelentősnek tartjuk, rajta, valósítsuk meg” (I/499), vagy „ha valamit elgondolunk, hadd valósíthassuk is meg!” (I/501), vagy „Ha biztosat akarunk tudni, olyan ez, mintha biztosra akarnánk menni, vagyis: gyávaság. Valahol bele kell fogni a dolgokba, nemcsak beszélni róluk!” (I/503)). Ezzel az általa elfogadhatatlan aktivizmussal szemben („a jó gondolatok azonban éppúgy nem [megvalósíthatók], mint a zene!” (I/499)) próbálja megfogalmazni Ulrich a saját aktív passzivizmusát, melyre azonban csak a 84. fejezetben, a történelemről szóló fejtegetések után és Walter jelenlétében kerül sor. Walter a beszélgetésben mindvégig a valóság akceptálása mellett érvel, elutasítja Ulrichnak azt a gondolatát, hogy „világtörténelem helyett eszmetörténelmet kell élni” (I/513), és megvalósíthatatlannak nyilvánítja azt (I/515). Walter funkciója tehát, hogy a passzivitás perspektívájából mutassa be Ulrich elméletét. Walter figurája azért alkalmas az adott jelenetben a vitázó szerepére, mert alakját éppen az ’elfogadó’ és ’alkalmazkodó’ tulajdonságok írják le, melyek a regény cselekményének kezdetétől fogva jellemzik. Ezeket a tulajdonságokat a narrátornak a figurát a regény világába először bevezető, kivonatos²³⁹ elbeszélése rendeli hozzá; itt tudósít röviden Walter történetéről, mely a művésztől a polgári létbe való átmenet sémáját valósítja meg: Walter eredetileg festő és zenész volt, később azonban a házasság érdekében hivatalnoki állást foglalt el, ami után „nézetei is feltűnően változni kezdtek” (I/68).²⁴⁰ Walter mint a művészi helyett egy kispolgári életmodellt választó figura alkalmas arra, hogy Ulrich nézeteit egy a Clarisse-étől különböző oldalról támadja, azaz hogy Ulrich saját elméletét erről az oldalról is alátámaszthassa.

Különös megoldása Musilnak, hogy az aktív passzivizmus lényegének tézisszerű megfogalmazását nem Ulrich, hanem Walter és Clarisse szájába adja. Miután Ulrich kifejti, mit jelentene az, hogy világtörténelem helyett eszmetörténelmet élünk, Walter

²³⁸ Clarisse alakjának egyik konstitutív eleme a Nietzsche-analógia. Élete nietzschei elvek alapján szervezett, szavai gyakran Nietzsche-idézetekből tevődnek össze, a regény tervezett befejezésében pedig Nietzsche példájára megőrült volna. Clarisse parodisztikus alakja jól illusztrálja azt, hogy Musilnak a naplókban megnyilvánuló fiatalkori lelkesedését Nietzsche iránt a későbbiekben a kritikus szemlélet váltotta fel.

²³⁹ A „kivonatos elbeszélés” (sommaire) Genette terminusa. A terminus Sephegy Boldizsár fordítása. V.ö. Genette 1996.

²⁴⁰ Ezzel Walter mintegy ellenképét formálja Ulrich figurájának, aki polgári foglalkozását feladva és az életből egy év szabadságot kivéve egy fordított utat reprezentál.

azzal a céllal, hogy megcáfolja az elképzelés kivitelezhetőségét, illetve annak abszurd voltára mutasson rá, megfordítja a gondolatmenetet, és megvizsgálja a tézisnek a következményeit arra az esetre, mikor nem létezik eszme, ami szerint cselekedhetne az ember. Walter téves következtetésére Clarisse mutat rá, ő mondja ki a helyes végkövetkeztetést és kapcsolja össze azt az aktív passzivizmussal:

„ha valaki csak a te javaslatod szerint építené fel az életét, [...] mindazt helyeselnie kellene, amit egy szép eszme kivált benne; sőt mindent, aminek egyáltalán lehetősége van rá, hogy efféle szép eszme körébe foglaltassék. [...] ha nem jutna eszébe eszme, döntés se jutna eszébe, és élete komoly hányadában egyszerűen ki lenne szolgáltatva ösztöneinek, hangulatainak, a leghétköznapiabb szenvedélyeknek, egyszóval ama legszemélytelenebb elemnek, amelyből ember csak állhat, és, hogy így mondjam, amíg a felső vezetés obstrukciója tart, állhatatosan az történe vele, ami az eszébe jut?!

- Nem! Meg kellene tagadnia mindenfajta tevékenységet! – felelte Ulrich helyett Clarisse. – Ez az aktív passzivizmus, amire adott körülmények között képesnek kell lennünk!” (I/519-520)

A gondolatmenet Clarisse gyűrű-metaforájával zárul, ami egy röviden kifejtett képben mintegy sommázza a három fejezet tanulságát az ideológia és a cselekvés, a társadalom és az ember alakjának összefonódásáról:

„Amíg hallgattalak titeket, az volt az érzésem, ha felvágatnának minket, egész életünk olyan lenne talán, mint egy gyűrű; csak úgy körülvenne valamit. [...] Úgy értem, a közepe üres, és mégis úgy fest, mintha csak az lenne fontos neki.” (I/521)

A gyűrű, ami belül üres és anyaga csak ezt a pusztát őrzi körül, az emberi alaktalanság elméletét idézi²⁴¹, mi szerint az ember lényegében egy alaktalan lény, nem rendelkezik szubsztanciával, a jelenség szintjén megmutatkozó jellegzetességei csak ráragadt formák, melyeket kívülről, az őt körülvevő társadalomtól kapott. Ezzel a képpel nyeri el összefüggését az aktív passzivizmus és az alaktalanság elmélete, aminek közös eleme az ideológia; e nélkül a társadalom alaktalan, az ember pedig tetteinek legitimációja híján passzívvá kell hogy váljon, s egyetlen lehetősége, hogy „mint egy fogoly[,] várja az alkalmat, hogy kitörhessen” (I/502)

²⁴¹ Értelmezésem eltér a szakirodalomban megjelenő értelmezésektől, amik a gyűrű-metaforát a körkörös időszemlélet képeként értelmezik. Ld.: Haslmayr 1997.

Hogy a cselekvésnek milyen lehetőségei vannak az adott szituációban (a 'szituáció' itt musili terminusként értendő), arra a 84. fejezet kezdete ad példákat: miután Ulrich történelemfilozófiai fejtegetéseinek végén útja céljához, azaz haza érkezik, otthonában nagy halom levél várja, melyek nagy része Leinsdorf gróftól érkezett, és a párhuzamalkció tevékenységét illusztrálja. Az alaktalan társadalomban megvalósítható cselekvésmodellt reprezentálják a levelekben leírt intézkedések, melyek jellemzője, hogy a cselekvő nem egy személy, hanem egy intézmény²⁴², és hogy a cselekvés bár motivált és valamilyen céllal viszik véghez, mégsem jut eredményre egyik esetben sem. Az egyetlen, a regény tervezett befejezésében eredményre vezető tevékenységről mindjárt az első levél számol be: „Egy gyáripáros szokatlan magas díjat tűzött ki a polgári ifjúság katonai nevelése terén elért legjelesebb teljesítményre” (I/512). A tevékenység eredménye a cselekmény tervezett végén megvalósuló háború, ami az eszmét (Idee) nélkülöző tett paradigmaticus példája.

A háborúnak mint eszme nélküli tettek az ábrázolása jelenik meg a harmadik rész („Az Ezeréves Birodalom felé”) tizedik fejezetében („A Svéd-sánc-kirándulás további eseményei. A „következő lépés” erkölcsé”) is. Ulrich itt a „következő lépés” erkölcsének lényegét fejtegeti Agathénak, aki egy lélegzetvételnyi szünetben azt mondja: „De ha valamilyen formában azt kívánnád tőlem, hogy teljesítménnyel rukkoljak elő, akkor inkább ne legyen erkölcsöm” (II/105). Ez a szövegekörnyezetbe kevésbé illeszkedő mondat szolgáltat ürügyet Ulrichnak arra, hogy egy új oldalról közelítve elemezze az alaktalan társadalomban véghezvitt tett értékét. Ulrich rövid gondolatmenete egy egyszerű szószemantikát implikál: a 'tett' szót két szemantikai elemre bontja, melyek gondolatmenete alapján szükségszerű elemei a fogalomnak: a tetterő (Tatkraft) és a tett értelme (Tatsinn) komponensekre.²⁴³ A regény figurakonstellációjának tekintetében ez egy kétpólusú felépítésben jelenik meg: az adott szituációban lehetséges két cselekvéstípus egyrészt a puszta (azaz a tett értelmét

²⁴² Ez a szövegrész jól illusztrálja Magrisnak azt a tézisét, miszerint a Monarchia társadalmának egyik jellemzője a bürokrácia. Magris 1988.

²⁴³ A „tetterő” Tándori Dezső fordítása, a „tett értelme” kifejezés ebben a formában nem jelenik meg a fordításban a mondat szintaktikai felépítésének változása miatt. A két szó Musilnál, annak ellenére, hogy a regényben csak az itt bemutatott egy bekezdésben jelenik meg, fontos, mondhatni, terminus értékű, a két fogalommal sokat dolgozik ugyanis a hagyaték jegyzeteiben. A jegyzeteket mindazonáltal nem vonom be a jelen értelmezésbe, illetve csak utalok rájuk, egyrészt a harmadik fejezetben kifejtett okok miatt, másrészt, mert a jegyzetek meglehetősen konfúzak és az autorizált szövegbe nem mindig kerültek be az ott felvetett meghatározások.

nélkülöző) tetterővel jellemezhető, melyet a párhuzamakció figurái modelleznek, míg az ezzel szembenálló és ettől elkülönülő Ulrichot testvérével együtt a tetterő hiánya, illetve szándékos megtagadása és a tett értelmének keresése jellemzi: „Mert tulajdonképpen nem tetteket kellene követelnünk egymástól, hanem megteremteni előbb a tettek feltételeit” (II/105).²⁴⁴ Ulrich ebben az összefüggésben is egyértelműen utal a háborúnak értelmet nélkülöző tetteként való értelmezésére: „Nem csodálkoznék, ha a végén egymásnak esnének” (II/105).

A „másik állapot” és a háború viszonyának ezt az értelmezését látszólag meglehetősen megingatja az a tény, hogy Musilnak a testvérpár együttlétét értelmező kommentárjai között olyat is találhatunk, ami azt a regény egy újabb olyan cselekményszálának mutatja be, mely a háborúhoz vezet. Hogy mégis fenntartom ezt a tézist, annak az az oka, hogy Musil saját kommentárjait, terveit és öninterpretációját nem tekintem szükségszerűen igazolhatónak a megvalósult fikcionális szövegben. Annál is inkább, mert magukban a kommentároknak sem rekonstruálható a szerzőnek egy egységes elképzelése a kérdéssel kapcsolatban; a testvér-cselekmény koncepciója a keletkezés kiterjedt ideje alatt nagy mértékben megváltozott, ami a szakirodalom egy részében azt a nézetet eredményezte, hogy Musil ekkor már nem is a háborúval zárta volna a regényt. Mivel a késői alkotói korszakában Musil már nem nyilatkozik erről az elképzeléséről, az utolsó években keletkezett szövegeknek az egészen belül betöltött helyéről nem tudhatunk biztosat.²⁴⁵ Éppen ezért módszertanilag indokolt, hogy csak a fikcionális szövegre támaszkodjon az értelmezés és Musilnak az ilyen bizonytalan státuszú önkomentárjait figyelmen kívül hagyja.

Bár a narratív technikát illetően nem kapcsolódik a fejezethez, a tematikus kapcsolódás miatt mégis meg kell említeni a regénynek egy másik figuráját, amely a morál problémakörét egy újabb oldalról közelíti meg: Moosbrugger egyik releváns tulajdonsága, hogy egy a regény világában megoldatlan bírósági ügyet példáz. A figura funkciója ebben az értelmezésben, hogy a törvényekben manifesztálódó morális ítéletek merevségét, bizonyos konkrét helyzetekre való alkalmazhatatlanságát mutassa meg.

²⁴⁴ V.ö. Frank 1983.

²⁴⁵ Manfred Frank nyomtatékosan szembeszáll azzal a tézissel, miszerint a „másik állapot” is egy a háborúhoz vezető cselekményelem lenne, és feltételezését számos szövegrésszel támasztja alá. Frank 1983.

Moosbrugger alakjában figuraszinten jelenik meg Musil azon elgondolása, hogy a morális értékek függvényfogalmak.

Visszatérve Karl Heinz Bohrer fogalomhasználatára, bár elsődleges következtetését, miszerint a „másik állapot” „metafizikai referencia” nélkül való, igazolta az elemzés, az erre épülő másodlagos következtetéssel vitába száll. A „másik állapotnak” üres világgént való meghatározása ugyanis nem jelenti szükségszerűen azt, hogy az ellentmondás és redukció nélkül értelmezhető pusztán az esztétikai elmélet kontextusában, azaz az esztétikai befogadás pillanatszerű élményeként.²⁴⁶ Mivel a „másik állapot” jelentésének konstitutív eleme a megfordítottság, így annak ellenére, hogy a szó nem töltődik fel jelentéssel, nem kínálja a világnak egy „jobb”, „értékesebb”, „igazabb” változatát, azaz semmilyen metafizikai „érték” melletti elkötelezettség nem rekonstruálható, a regény szerkezetéből adódóan mégis aktivizál az esztétikain túl egy etikai kontextust is.²⁴⁷ Az etikai kontextusba helyezés mindazonáltal nem jelenti egy „új morál” rekonstruálhatóságának lehetőségét, a „másik állapot” nem tekinthető egy „új morál” modellállapotának. Funkciója ehelyett a fennálló kritikájának reprezentálása. *A „másik állapotot” ezért az első lépésben etikai kontextusban értelmezem és morálkritikai reprezentációként fogom fel.*

²⁴⁶ V.ö. Bohrer 1994.

²⁴⁷ Bohrer egy későbbi írásában maga is mintegy korábbi téziseit felülbírálvá hasonló megállapításra jut. V.ö. Bohrer 2000, p.1157.

Narratológiai destrukció

Jean-Francois Lyotard a posztmodern művészetek egyik sajátosságát funkciójuk és ebből adódóan eszközeik alapvető megváltozásában látja, amit úgy fogalmaz meg, hogy a posztmodern művészetek az „ábrázolhatatlan” felé fordultak.²⁴⁸ Míg szerinte a művészetek feladata a modern korig a metafizikai és politikai azonosulás megalapozása volt, addig ez a funkció a posztmodern korban elavulttá válik. Ez arra készíti a művészetet (Lyotard gondolatmenetében a festészetet), hogy feltegye magának azt a kérdést, hogy mi is a festészet, azaz olyan filozófiai tevékenységgé válik, mely a művészet gyakorlásának alapkérdéseit fogalmazza meg. A festő az ábrázolás szabályait keresi és a szakma gyakorlásához tartozó előfeltételezésekre kérdez rá.²⁴⁹ Munkájának lényege Lyotard szerint abban áll, hogy a vizuális dolgok vélt adottságait oly módon fordítsa meg, ami láthatóvá teszi, hogy a látótér láthatatlant takar.²⁵⁰

Az absztrakt festészet elkötelezettje mindazonáltal az ábrázolhatatlant nem a festmény szüzséjében reprezentálja valamiféle elveszett eredetként vagy célként mint elképzelt univerzum, hanem magában a művészi munka anyagában.²⁵¹ „A kifejezhetetlen tehát nem egy másik világban lakozik, hanem abban, hogy megtörténik, hogy valami történik. [...] Hogy itt és most ez a kép van, és nem semmi.”²⁵²

A fenti összefoglalás két fontos tézist tartalmaz, ami Musil regényére is érvényes: egyrészt a művészet feladatának megváltozásáról és az új funkció mibenlétéről állít valamit, másrészt az új feladat megvalósításának módjáról beszél.

A jelen fejezetben azt az állítást kívánom alátámasztani, hogy Musil azáltal, hogy cselekvés szemantikai hálójának elemeit kérdőjelezi meg a megfordítás módszerével, éppen a Lyotard által tárgyalt filozófiai kérdést, hogy mi is a regény? teszi fel és a politikai és metafizikai azonosulás megalapozása helyett magának *a regényírásnak az előfeltételeit kérdőjelezi meg a regényben*. Ahogy az avantgard festők a szín,

²⁴⁸ Az ábrázolhatatlan fogalma mára a kevésbé argumentatív írásokban való meghatározása és a túlságosan heterogén kontextusokban való használata miatt behatárolhatatlan jelentésű lett, amit Lyotard maga is kifogásol. V.ö. Pries 1989. Jó példa erre a Nibbrig által kiadott tanulmánykötet: Nibbrig 1994. Ezért a jelen dolgozat csak azokat a jelentéselemeket emeli be az argumentációba, melyeket a szövegben kifejt; a fogalom számos egyéb interpretációjától eltekint.

²⁴⁹ Lyotard 1989 p.210.

²⁵⁰ u.o. p.216.

²⁵¹ u.o. p.219.

²⁵² u.o. p.165. Saját fordítás.

perspektíva, keret, forma, alapozás lehetőségeit kérdőjelezzik meg²⁵³, úgy a regényíró számára ezt az előfeltételt a cselekvés rekonstruálható fogalma jelenti, amennyiben *a cselekvés-utánzás, azaz a történet-konstruálás előfeltételének a cselekvés azonosíthatóságát tekintjük*. Musil mindezt nem egy „elképzelt univerzum“ ábrázolásával, egy jelentéssel feltöltött világ konstituálásával teszi, ahogy a második tézis kimondja, hanem *magában a műalkotás anyagában, azaz ebben az esetben a narratív forma előfeltételének megkérdőjelezésével*.

Ennek a tézisnek az alátámasztására alkalmas kiindulópont Ricoeur hármasszimulacsió elmélete. Az elmélet egyik alaptétele, hogy a cselekvésutánzás előfeltétele a praktikus értelemben vett cselekvés azonosításának kompetenciája. A cselekvés lehetőségének tagadása így egy következő narratív szinten a narrációra, azaz egy történet elbeszélésének lehetőségeire vonatkoztatva értelmezhető. Mivel Musil esetében nem arról a típusú önreflexióról van szó, mikor a narráció explicit módon tematizálja önmagát (bár erre a típusra is akad a szövegben példa), hanem tulajdonképpen a »cselekvés« szó két különböző elméleti kontextusban való különböző értelmezhetőségéről, egyrészt a morálisan megítélhető praktikus cselekvésről, másrészt a mimetikusan felfogott cselekményről, szükséges egy olyan elmélet, mely a kettő kapcsolódási pontjait explicálja. Ezt teszi Ricoeur hármasszimulacsió elmélete.

A mimézis analízisében annak három mozzanatát rekonstruálva a mimézis II-nek tulajdonítja azt az átmeneti pozíciót, ami a mimézis I-ből a mimézis III-ba vezet, azaz ami „konfiguratív erejénél fogva utánná alakít[j]ja át az előtötöt“.²⁵⁴ A mimézis I jelöli ebben a folyamatban azt az előzetes megértést, mely az általában vett cselekvés azonosítását jelenti, és amit Ricoeur a történetkonstruálás előfeltételének tekint. „Ebből a költő és olvasó számára közös előzetes megértésből emelkedik ki a cselekményszöveg (mise en intrigue) és vele a textuális és irodalmi mimetika.“²⁵⁵

A mimézis I elméletének alkalmazása az előző fejezetben tehát nem pusztán azt a következtetést engedi meg, hogy Musil regényének világában a főhős szemszögéből

²⁵³ „die Voraussetzungen [des Malens] w[e]rden eine nach der anderen auf die Probe und in Frage gestellt: Lokalfarbe, Linearperspektive, Wiedergabequalität der Farbtöne, Rahmung, Formate, Grundierung, Medium, Werkzeug, Ausstellungsort und viele andere Voraussetzungen wurden von den verschiedenen Avantgarden anschaulich hinterfragt.“ Lyotard 1989, p.216.

²⁵⁴ Ricoeur 1983, p.256.

²⁵⁵ u.o. p.274.

nem rekonstruálható egy egységes cselekvés-fogalom. Az elemzés önmagában véve sokkal inkább visszaélés Ricoeur elméletével, hiszen Ricoeur azt egy a jelen dolgozatétól eltérő megismerési érdek által motiválva dolgozta ki (idő és elbeszélés korrelatív viszonyának igazolása céljából), valamint annak alkalmazási területe is eltérő volt. Míg Ricoeur a cselekvés azonosítását az író és olvasó előzetes megértéseként tárgyalja, és ezzel éppen a hermeneutika egyik alaptételét támasztja alá, miszerint az értelmezés nem hagyhatja figyelmen kívül a szöveg előttjét és utánját, addig az előző fejezet elemzése a cselekvés azonosítását (illetve éppen azonosíthatóságának megkérdőjelezését) a fiktív világon belüli, a szöveg szerveződését meghatározó jelenségként kezelte és ezzel látszólag Ricoeur alaptéziseit ignorálta.

Mіндеzen visszaélések ellenére az elemzés alkalmas arra, hogy azt továbbvezetve olyan értelmezéshez jussunk el, ami illeszkedik a Ricoeuri elmélet tágabb háttérébe és úgy magyarázza a musili szöveg sajátosságait. Azzal ugyanis, hogy sikerült megmutatni, hogy a regény főhősének perspektívájából az ábrázolt univerzumban nem azonosítható egy olyan cselekvés, mely a főhős szempontjából „megvalósításra” érdemes lenne, egy más ontológiai szinten ugyan, de a mimézis I névvel jelölt kompetencia meglétének hiányát sikerült igazolni. A Ricoeur által feltételezett logikai kapcsolat mimézis I és mimézis II között pedig arra mutat rá, hogy a cselekvés azonosíthatósága nélkül nem lehetséges a cselekményábrázolás sem, és így magyarázza a szakirodalom immár közhellyé vált, mindazonáltal kielégítően még nem magyarázott tézisének a regény „cselekmény-nélküliségéről”. Az adott világban bármiféle cselekvés megvalósításának a főhős által megkérdőjelezett értelme korrelációban áll az elbeszélés szempontjából értelmetlennek látszó cselekvés-utánzással. A praktikus értelemben vett cselekvés és a mimetikusan értett cselekmény kapcsolata ugyanis ezen az ontológiai szinten abban áll, hogy a cselekvő figura az utánzásnak, vagy más szóval az ábrázolásnak a tárgyát képezi; amennyiben tehát a figura nem-cselekvőként van megkonstruálva, a narráció eredeti tárgya elvész, ami különböző „alternatív” narratív stratégiák alkalmazásához vezet.

Musil tehát azáltal, hogy Ulrich belső monológjaiban, dialógusaiban, illetve a narrátor által elbeszélte gondolataiban bármiféle cselekvés kivitelezésének értelmetlenségét tematizálja, a cselekményábrázolás és ezzel a történetmesélés előfeltételének a meglétét kérdőjelezi meg, azaz a szerző előzetes cselekvésfogalmát problematizálja. Mindezt oly

radikális módon, és az elbeszélő szöveg tulajdonságait oly mértékben aláásva, hogy a cselekményábrázolást szinte teljes mértékben helyettesíti a gondolatok elbeszélésével. Azaz a cselekvés problematikusságát nem egy olyan cselekvés utánzásával ábrázolja, amihez tulajdonságainál fogva negatív érték rendelhető, mint ahogy az például Beckettnek a tipikusan cselekvést elutasító elbeszélései esetében megfigyelhető: a „More Pricks Than Kicks” főhősének központi cselekvése, a vacsorakészítés banalitásánál fogva „undermines the seriousness of the figurative freight [...]. Beckett mocks the imputation of significance to everyday actions [...]”.²⁵⁶ Ez a típusú ábrázolás, ahogy Harry Vandervlist megfogalmazza, a történetnek egy kettős mozgásirányt ad (double movement of the stories): „they both present and withdraw”.²⁵⁷

Musil esetében ez a kettős mozgás nem figyelhető meg; a narrátor azokban az esetekben is, ahol valamely cselekvést jellemez (mint például a már tárgyalt 84. fejezetben a párhuzamakció „akcióit”), azt nem annak ábrázolásával teszi, amennyiben ábrázolás alatt a cselekvő személy cselekvésének elbeszélését, Genette kifejezésével események elbeszélését²⁵⁸ értjük, hanem transzformálja azt valamilyen fiktív diszkurzív formába, és ahogy a 84. fejezetben például levelek által, úgy egyéb szituációkban is szavak elbeszélésével teszi. Az események elbeszélését tehát szinte teljes mértékben helyettesíti a szavak és gondolatok elbeszélése.

A regényben az elbeszéléskritika explicit önreflexív elemek által is megjelenik. Némely kompozicionális jellegzetességre maga a narrátor is reflektál, és mintegy a narráció elméletét megalkotva, kifejti a szerkesztési művelet mibenlétét és annak egyfajta filozófiáját adja. Ennek az eljárásmodnak az egyik legszignifikánsabb példája a szakirodalom által sokat idézett „Hazatérés” című (122.) fejezet, amelyben a narrátor Ulrichnak az elbeszélői rend mibenlétéről szóló gondolatait beszéli el. A fejezet a 83. fejezethez hasonlóan Ulrichnak egy hazafelé tartó útját írja le. Az út ebben az esetben is az időbeliség és történetiség metaforájaként értelmezhető, itt azonban nem az élet és a történelem, hanem az élet és az elbeszélés analóg viszonyát tematizálja: „[...] ennek az életnek [...] nem más a törvénye, mint az elbeszélő rendé!” (I/910)

²⁵⁶ Vandervlist 1994, p.149.

²⁵⁷ u.o. p.151.

²⁵⁸ V.ö. Genette 1972. Genette az elbeszélés módját elemezve különbözteti meg események és szavak elbeszélését.

Élet és elbeszélés képzelt és valós szerveződési rendjét két egymással ellenkező jelentésű metaforával írja le az elbeszélő: az „elbeszélés fonala” (I/910) metafora a hagyományos, kezdettel és véggel rendelkező, események időbeli sorrendjét ábrázoló elbeszélést jelöli; ezzel az elbeszélésmóddal áll szemben a „végtelenül bonyolult szövésű felület” (I/911) metaforával leírt elbeszélésmód, ami mindazt a tulajdonságot nélkülözi, ami a hagyományos elbeszélés jellemzője: „nem követ fonalat” és hiányzik belőle a „primitív epikus elem” (I/911). Az élettel adekvát elbeszélés az esszéisztikussággal ekvivalens ábrázolási (és egyúttal megismerési) mód: nem egy egyszerű, „egydimenziós” „sorrend” (I/910), mely „az értelem perspektivikus megrövidülését” (I/911) eredményezi, hanem multiperspektivikus szemlélet- és ábrázolásmód.²⁵⁹

²⁵⁹ Ugyanígy ábrázolásmód és élet közös tulajdonsága az esszéisztikusság: „Körülbelül ahogy egy esszé veszi szemügyre tárgyát, szakaszosan, különböző oldalai felől, anélkül, hogy teljességében megragadná – mert a teljességükben megragadott dolgok egyszeriben elvesztik kiterjedésüket, és fogalommá olvadnak – : ezt a módszert tartotta Ulrich a világ és a saját élete leghelyesebb szemléltetésének s kezelhetésének” (I/352). Lásd még: Servranckx 1992.

VI. A töredékesség problémája

A regény töredékességének ténye egy a mai napig mindig újra aktuálissá váló vitát eredményezett a Musil-irodalomban. A vita akörül a kérdés körül forog, hogy a befejezetlenség magyarázható-e a szerző hirtelen bekövetkezett halálával, azaz tekinthető-e véletlennek, illetve hogy ezzel ellentétben a befejezetlenségben a regény strukturális sajátosságainak manifesztálódását kell-e látni. Másképpen fogalmazva a vita arról szól, hogy a fragmentáris jelleg hiányt jelent-e az értelmezés tekintetében, vagy a szöveg egyéb szerkezeti tulajdonságainak a következménye és ílymód erősíti a jelentést. Musil esetében a fragmentum kérdésében egy kettős szerzői intenció rekonstruálható a fikcionális szövegen kívül, azaz az esszéekben és feljegyzésekben. Egyrészt ugyanis az esszéizmus programja mint a racionalitáskritika egy formája hordoz olyan elemeket, melyek a befejezetlenség poétikáját implikálják, hiszen az esszé, mely csak körbejárja, de teljességében nem ragadja meg tárgyát²⁶⁰, illetve „nem ad totális megoldást, csak egy sor partikulárisat”²⁶¹, éppen az értelemegész megragadhatóságát vitatja. Az esszéizmus programja azonban, ami pedig a regényszerkesztésnek is az egyik alapelve, Musilnál sosem kapcsolódik össze azzal a törekvéssel, hogy regényét formailag is fragmentumnak koncipiálja – a formai lezáratlanság az ő esetében nem a szerzői intencióból adódik. A hagyaték feljegyzései éppen arról tanúskodnak, hogy Musil mindvégig regényegészben gondolkodott, sőt hangsúlyt fektetett a narratív nagyforma beteljesítésére.

Mindennek alapján elemzésem nem oly módon kíván a szakirodalomban zajló vitában állást foglalni, hogy az egyik álláspont mellett teszi le voksát, hanem azt akarja megmutatni, hogy a fikcionális szövegben is utolérhető ez a kettős koncepció. A regény bizonyos szerkezeti elemei ugyanis egy szintagmatikus struktúrát implikálnak, mely magában hordozza egy végállapot, „beteljesülés”²⁶² szükségszerűségét. Más strukturális sajátosságok ezzel szemben a lezáratlanságot determinálják. Ennek a kettősségnek a követésével érvelek amellet, hogy *a regény heterogén szerkezettel bír.*

²⁶⁰ V.ö. Musil I/352.

²⁶¹ Musil 2000, Esszék, p.319.

²⁶² A fogalmat Kermode értelmében használom. Kermode 1967, pp. 3-31.

1. Fikcionalitás és teljesség

A fragmentum elméletének történetében Kulcsár-Szabó Ernő egy olyan szemléletváltozást rekonstruált, melynek lényege, hogy a töredékesség értelmezésének súlypontja az objektumként értett töredékről a töredékes beszédre, a nyelviségre tevődött; az önmagában zárt, autonóm műalkotás elképzelését az olvasóval dialógusban levő szöveg képe váltotta fel.²⁶³ A műalkotás keletkezés és befogadás folyamatában betöltött státuszának átértelmezésével a szövegről az olvasásra helyeződött a hangsúly. Az olvasás alapvetően temporális jellege hermeneutikai megközelítésben egy végtelen megértési folyamatot implikál, dekonstrukciós megközelítésben pedig az egyes megértési aktust is destabilizálja, amennyiben a jel szemantikai identitását tagadja.²⁶⁴ Az olvasás természete felől nézve az értelmezés így sosem „teljesül be”, sosem zárul le, a „befejezett műalkotás”²⁶⁵ képzete vitathatóvá válik. A mű befejezetlenségének hermeneutikai és dekonstrukciós megközelítése Kulcsár-Szabó szerint a formai töredékesség kérdését is új megvilágításba helyezte; az autonóm esztétikai tárgy érvényességének megszűnésével a logikai-strukturális ellentétek bináris rendszere, mely a töredéket csak a totalitással szembeállítva kezelte, legitimitását veszítette.²⁶⁶ De nem az olvasás szingularitása²⁶⁷ felőli megközelítés az egyetlen perspektíva, mely a totális-fragmentáris oppozíció fenntarthatóságát megingatja. Azoknak az elméleteknek is, melyek a szöveg felépítését helyezik az értelmezés előterébe, számot kell adni a fikcionális szövegek illetve a fiktív objektumok azon tulajdonságáról, hogy azok „üres helyeket”²⁶⁸ tartalmaznak, illetve hogy a valós objektumokkal szemben nem teljeseek, mert nem adott, hiszen a szövegben nem tematizált minden tulajdonságuk. Töredék és egész egymással való szembeállítása a szövegszerveződés szintjén tekintve épp oly kevésbé egyértelmű, mint az olvasás felől nézve. A fikcionális szövegeknek a természetükből adódó töredékességét a különféle elméletek különbözőképpen kezelik. Mivel a jelen dolgozat egy formailag töredékes szöveg, azaz egy fragmentáris objektum

²⁶³ Kulcsár-Szabó 2001.

²⁶⁴ V.ö. Hárs 2001.

²⁶⁵ V.ö. Kulcsár-Szabó Ernő tanulmányának címét. Kulcsár-Szabó 1996, p.67.

²⁶⁶ Mégis ez a szemléletmód jellemző például Dällenbach és Nibbrig fragmentumról szóló kötetének bevezetőjére: ők az „egész” fogalmát nem problematizálják. V.ö. Dällenbach/Nibbrig 1984, pp.14-15.

²⁶⁷ V.ö. Hárs Endre szingularitás-koncepcióját. Hárs 2001, pp.9-57.

²⁶⁸ V.ö. Iser 1976.

nem teljességének, valamint ezzel összekapcsolva egy jelentésvonással konstituált fiktív objektumnak a kérdésével kíván foglalkozni, a fiktív entitások nem-teljességnek egy olyan elméleten belüli kezelési módját tudja hasznosítani, mely ugyan nem hagyja reflektálatlanul az olvasás jelentéskonstituáló folyamatát, arról azonban a szövegre, mint az olvasás folyamatának tárgyi alapjára, valamint a narrációra, mint a világkonstituálás aktusára helyezi a hangsúlyt. Ennek keretében lehetséges az egésznek egy olyan fogalmát kidolgozni, mely aztán alapul szolgálhat arra, hogy a fragmentum kérdése visszahelyezhető legyen a befejezett vs. nem befejezett bináris rendszerbe, hiszen Musil regénye ebből a rendszerből kiindulva kezelhető a leghatékonyabban. Az érdeklődés így visszahelyeződik az objektumként értett töredékre, az értelmezés azonban nem ignorálja a fragmentáris megismerés és ezáltal a fragmentáris beszéd problémáját sem, hanem a kettő összekapcsolódását vizsgálja és a kapcsolódásnak egy mindeddig talán kevésbé vizsgált pontját, a töredékes fiktív tárgy konstituálását tárgyalja.

A fikcionális szövegek nem-teljességének elképzelése abból az ingardeni megfigyelésből indul ki, hogy a reprezentált objektumok nincsenek minden aspektusukban meghatározva.²⁶⁹ A „fikcionális világok” elméletének²⁷⁰ terminológiájával megfogalmazva ez azt jelenti, hogy a fiktív entitások szemantikai szempontból nem teljesek, mivel tulajdonságaik és viszonyaik nem minden részletükben ismerhetők meg. Ez a tulajdonságuk a fiktív entitások két másik problémájával kapcsolódik össze: egyrészt a létezés problémájával, azaz hogy hogyan tudnak nem létező entitások nevei referálni, másrészt az individualitás problémájával, azaz hogy hogyan lehet jól egyénített entitásokat konstruálni úgy, ha a dolgokat csak néhány tulajdonságukkal jellemezzük.²⁷¹

A probléma megoldását a referencia új elmélete jelentette, mely a Frege-Russel-féle leíráselmélettel szemben abból indult ki, hogy egy névvel abban az esetben is sikeresen

²⁶⁹ Ingarden .

²⁷⁰ Mivel a lehetséges világok elmélete létezik a logikában is, ami nyilvánvalóan más kérdéseket kíván az elmélet keretein belül megoldani, mint a poétikai elmélet, Ronen a terminológiai megkülönböztetést javasolja: az irodalomtudományban alkalmazott elméletet a „fikcionális világok” elméletének nevezi. Ronen 1994, p.8.

²⁷¹ V.ö. Ronen 1994, pp.108-144.

tudunk referálni, ha nem ismerjük a hozzá kapcsolódó leírásokat.²⁷² Ebből a meglátásból kiindulva dolgozta ki Kripke²⁷³ – és vele egy időben Putnam – a név kauzális elméletét²⁷⁴, melynek előnye, hogy a referálás aktusát függetlenítette a leírás ismeretétől, és ezáltal a nyelv referáló funkcióját elválasztotta a dolog ismeretének episztemológiai feltételeitől. A referenciát egy olyan diszkurzív folyamatnak tekinti, mely nem függ a dolgok nyelven kívüli esszenciájától, csak a szemiotikai konvencióktól.²⁷⁵

Az új elmélet haszna a fikcionális szövegek értelmezésére nézve az, hogy függetlenül a név referenciájának ontológiai státuszától, nem rögzíti azt leírások egy adott halmazához²⁷⁶, azaz nem tulajdonít neki egyetlen meghatározott jelentést, hanem a jelentést dinamizálja abban az értelemben, hogy azt minden esetben azokból a leírásokból származtatja, melyek egy partikuláris világon belül kapcsolódnak hozzá. Ílymód az elmélet a dekonstrukciós megközelítéshez hasonlóan tagadja a jel szemantikai azonosságát, ezt a tézist azonban nem a temporalitás posztulátumára, hanem a jelhasználat változó kontextusára alapozza.

A névhez tartozó leírások csak azokat a tulajdonságokat tartalmazzák, melyeket abban a specifikus kontextusban esszenciálisnak, relevánsnak tartunk, melyben a nevet használjuk. A tulajdonságok esszencialitása tehát minden esetben interpretációfüggő.²⁷⁷

A létezés és individualitás kérdésére, mint a nem-teljességgel a legszorosabban összekapcsolódó problémákra, ebből az elméletből kiindulva a következőképpen adható válasz. *A létezés* immár nem logikai, hanem *a narráció aktusával összefüggő retorikai kérdés*: egy dolog akkor elégíti ki a létezés feltételét, ha a szöveg egyértelműen megalapozza az adott dolgot az elbeszél világban. Erre a megalapozásra pedig egyetlen nyelvi eszköz, mégpedig a referáló kifejezés használata alkalmas. Amennyiben a

²⁷² Ezt Donnellan mutatta meg először. Donnellan 1966.

²⁷³ Kripke 1972.

²⁷⁴ Ennek lényege, hogy a név nem leírások által, hanem egy oksági lánc révén kapcsolódik referenciájához. Feltételez egy olyan keresztelőt vagy explicit névadó aktust, amellyel a nevet a viselőjének adományozzuk. Ebben az aktusban a dolgot megnevezhetjük utalással vagy leírással (vagy esetleg más módon is), majd ezt a nevet a nyelvhasználók közössége tagról-tagra továbbadja. Az eredeti azonosítás, miután elvégezte a névadás feladatát, a továbbiakban nem játszik szerepet a név referenciájának meghatározásában. V.ö. Farkas – Kelemen 2002.

²⁷⁵ Ronen 1994, p.45.

²⁷⁶ Leírások egy „kötegérő” beszél Searle Frege elméletét módosítva. Searle 1969.

²⁷⁷ V.ö. Pavel 1986, pp.31-42.

narrátor illet, azaz tulajdonnevet vagy határozott leírást használ, létre hozza a referenciát. A létezés feltétele tehát a megnevezés aktusa által biztosított.²⁷⁸

A pusztán létezés megalapozása azonban nem elegendő ahhoz, hogy egy „kész” dologról, individuumból beszélhessünk. Ezen túl szükséges az adott dolog meghatározása is, azaz a válasz arra a kérdésre, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkezik, hogyan azonosítható az illető dolog. Ennek két módja a direkt és az indirekt attribúció²⁷⁹, melyben a narrátor explicit vagy implicit módon jellemzi az ábrázolt entitást. Míg tehát a létezés megalapozása egy aktushoz köthető, addig a név jelentéssel való feltöltése egy olyan folyamat, mely a szöveg végével zárul le: ekkorra válik teljessé, jelentéssel feltöltötté a dolgot jelölő referáló kifejezés. Ronen megfogalmazásában: „the textual definitization rhetorically overcomes logical incompleteness”.²⁸⁰

Egy fiktív dolog meghatározásának ez a módja azt implicálja, hogy bár egy fiktív entitás természetszerűen nem határozható meg minden aspektusában, ez a meghatározatlanság azonban nem jelent töredékességet, hiányt, mivel a narráció explicit lezárulásával a világalkotás folyamata is lezárul, ami azt jelenti, hogy az ábrázolt objektumoknak nincs több, az adott fikcionális világban releváns tulajdonsága. Ílymód az olvasó jelentéskonstituáló tevékenysége arra a feltételezésre épülhet, hogy az adott fikcionális világban ábrázolt dolog a szerző intenciója szerint annak teljességében meghatározott. A „teljesség” ebben az értelmezésben tehát egy *relatív teljességet* jelent: egy bizonyos perspektívából tekintve a dolog minden tulajdonsága adott. Az első megközelítésben hiányként felfogott nem-teljesség ebben az értelmezésben éppenséggel az ismeretérték hordozójává válik: a dolgok jellemzésének részlegessége a szerzői szelekció szövegbeli manifesztációja és ezáltal az ő „világlátásának”, „világverziójának” a kifejeződése. Amennyiben tehát egy fiktív dolog kielégíti a létezés és az individualitás feltételeit, azaz a narrátor referáló kifejezéssel nevezi meg és hozzárendeli az őt azonosító tulajdonságokat, azt „egésznek” tekintjük.

Lényeges ebben a teljesség fogalomban, hogy nem foglalja magában az olvasó képzetalkításának stratégiáit, azaz nem arra a passzív tudattevékenységre vonatkozik, hogy a megnevezett dolgokat az aktuális világból szerzett tapasztalataink vagy a

²⁷⁸ V.ö. Margolin 1990, pp.850-851.

²⁷⁹ A leírás ezen két módját Margolin különbözteti meg. Margolin 1990, p.852.

²⁸⁰ Ronen 1994, p.142.

szövegszerveződés alapján kiegészítjük.²⁸¹ A teljesség szó ebben az esetben azt az *értelmezői attitűdöt írja le, ami a narráció lezárulásával az ábrázolt dolgokat az adott fikcionális világhoz viszonyítva teljességében meghatározottnak tekinti.*

²⁸¹ Margolin megkísérli ennek integrálását is: „nomic and taxonomic regularity” által látja ezt magyarázhatónak. Margolin 1990, p.848. Bizonyos műfajok esetében, mint például a science fiction, azonban nem alkalmazhatóak ezek a szabályok. A magyarázat így csak a szövegek egy korlátozott részére érvényes. Iser hasonló jelenségeket magyaráz az olvasás fenomenológiájának elemzésével az ún. Gestalttheorie alapján. Iser 1976, pp.193-203. Az ő gondolatmenete azonban nem annyira a rész-egész viszonyának problémáját tudja megvilágítani, mint inkább a szöveg és olvasó potenciális viszonyának szövegbeli helyét meghatározni.

2. Fragmentum és meghatározatlan azonosság

Musil regénye annyiban mondható heterogén szerkezetűnek, hogy bizonyos strukturális sajátosságok a végállapot szükségszerűségét implikálják, míg a regény más tulajdonságai mintegy magukban hordozzák a töredékesség elkerülhetetlenségét. Ez utóbbira példa az esszéizmusnak mind a regényben, mind Musil egyéb szövegeiben kifejtett programja, mely a regényírás elveként természetszerűen egyfajta fragmentum-elméletként is értelmezhető. Az esszéizmusnak a töredékességgel való összefüggését a szakirodalom meglehetősen kimerítően tárgyalta²⁸², így a jelen fejezet célkitűzése a töredékesség szükségszerűségének egy más aspektusból való megközelítése. Elemzésemben a „másik állapotot” leíró stratégiákat veszem alapul, és ezeknek a töredékességgel való kapcsolatát vizsgálom.

Az előző fejezetben meghatározott relatív egész fogalmának a kritériuma az volt, hogy a narrátor egyértelműen alapozza meg a szóban forgó dolgot tulajdonnév vagy határozott leírás használatával, és a narráció során olyan tulajdonságokat rendeljen hozzá, melyek azt egyértelműen azonosítják. Vannak azonban a jellemzésnek olyan módjai is, melyek nem alkalmasak egy dolog egyértelmű meghatározására, és annak azonosságát meghatározatlanul hagyják. Uri Margolin kitér a jellemzésnek ezekre a módjaira is, mert azokat a posztmodern szövegek tipikus jellemzési stratégiáinak tartja – olyan stratégiáknak, melyek az ábrázolt figura individualitását destabilizálják. Margolin két ilyen stratégiát említ: „the explicit ascription of any individuating features to an individuum may be cancelled if inconsistent or if introduced and then withdrawn”.²⁸³

A Margolin által említett két jellemzési stratégia megegyezik azzal a két leírástípussal, melyeket a „másik állapot” ábrázolási módjaiként határoztam meg a IV. fejezetben. Egy dolog paradoxonnal és negációval történő meghatározása ugyanis az első esetben azt jelenti, hogy egymásnak ellentmondó attribútumokat rendelünk a megnevezett

²⁸² Pieper megkülönböztet induktív és performatív esszéizmust a regényben, az első Ulrich pozícióját jelöli, a második a regény szerkesztési elvét. Mindkettővel összeköti a regény töredékességének tényét. Pieper 2002, p.27-28. Esszéizmus és fragmentaritás logikai összefüggését emeli ki Schärf is. Schärf 2000, p.44. Ezeken kívül is még számos tanulmány foglalkozott töredékesség és esszéizmus kapcsolatával, melyek felsorolásának azonban itt nincs értelme. Néhány példa még az újabbakból: Cellbrot 1988, Deutsch 1993, Marini 2002.

²⁸³ Margolin 1990, p.853. Ugyanezt tartja a posztmodern szöveg individuumkonstituáló stratégiájának McHale. McHale 1987.

dologhoz, a második esetben pedig azt, hogy egy bizonyos tulajdonságot megvonunk tőle. Mindkét predikációtípus alkalmazása azzal a következménnyel jár, hogy a dolog explicit jellemzése sikertelen marad, és bár a narrációban történő megnevezés által az adott dolog a létezés feltételének eleget tesz, tulajdonságok egyértelmű hozzárendelése nélkül annak mibenléte meghatározatlan marad. *A „másik állapot” így meghatározatlan azonosságú entitásként definiálható.*

A narratív szöveg egy individuumának vagy toposzának *meghatározatlansága a paradigmaticus szinten töredékességet okoz*, mivel az azonosság megalapozása helyett annak explicit destruálásáról van szó. A kérdés, hogy a paradigmaticus szinten jelentkező töredékesség kihat-e, illetve mennyiben hat ki a szintagmatikus szinten definiálható teljességre. A kérdés megválaszolásakor két szempontot kell figyelembe venni: egyrészt, hogy az adott individuum vagy toposz hol helyezkedik el a regényegészen belül, azaz mi a szintagmán belüli pozíciója, másrészt, hogy a meghatározatlan jellemzés milyen attribútumok hozzárendelésével illetve megvonásával következik be.

Bár a „másik állapotnak” a regényszintagmán belüli pozícióját nem ismerhetjük a regénykeletkezés sajátosságaiból következően, az mégis bizonyossággal állítható, hogy az egészen belül bármely esetben kitüntetett pozíciója lett volna, legyen ez akár a regény közepe Musilnak a korai tervei alapján vagy a regény télosza a Musil-kutatás bizonyos elméletei alapján.²⁸⁴ A „másik állapot” mindenképp a cselekmény egy releváns állapota²⁸⁵ lett volna, egy olyan attribútum-konstelláció, melyből vagy szükségszerűen következett volna a cselekmény végére tervezett háború, vagy ami szükségszerű ellenpontja lett volna a „kikristályosodott” társadalomban lehetséges létmódnak. De alkalmas-e egy meghatározatlan individuum vagy toposz arra, hogy szintagmatikus viszonyba rendeződjön a cselekmény többi elemével?

A második szempont is kétségeket támaszt a kérdés pozitív megválaszolásának lehetőségével szemben. A narráció ugyanis, mint az előző fejezet elemzése megmutatta, olyan attribútumokat von el a „másik állapottól”, melyek a cselekvés szó szemantikai

²⁸⁴ V.ö. Kaiser-Wilkins 1962. és Dinklage 1970.

²⁸⁵ Az „állapot” szót itt narratológiai terminusként használom Csúri Károly után: „A cselekmény-állapot konstruált komplex tényállás, mely attribútumokkal jellemzett figurákból épül fel.” Csúri 1985, p.93.

hálóját teszik ki. Ezzel a narratív szövegnek éppen azt a pontját érinti, mely definíciószerűen a műfaj alapjait jelenti.²⁸⁶

Mi tehát a kapcsolat a fragmentáris jelleg és egy dolog szemantikai meghatározatlansága között abban az esetben, ha az éppen a műfaj előfeltételének szemantikai azonosságát kérdőjelezi meg?

Ricoeur úgy határozza meg a mimézis I-ről a mimézis II-re való átmenetet, hogy az a paradigmikus szintről a szintagmatikus szintre való áttérés. Ezen a szinten a cselekményszövés „egybeszerkeszt olyan különmemű tényezőket, mint cselekvő alanyok, célok, eszközök, interakciók, körülmények, váratlan következmények, stb.”²⁸⁷

A cselekményábrázolás szemantikai jegyek azonosítása mellett tehát szintaktikai jegyek felismerésének képességét is feltételezi, hiszen ezáltal nyernek a csupán virtuális jelentéssel bíró fogalmak „tényleges jelentést [...] annak a szekvenciális sornak a révén, amelyen belül a cselekmény (intrige) összefűzi a cselekvőket (agents), tetteiket és szenvedéseiket. [...] A cselekményszövés (mise en intrigue) szabályai és a cselekvésfogalmak között fennálló kettős kapcsolat ebben az értelemben alkot egyszerre előfeltételezés- és transzformáció-összefüggést.”²⁸⁸ A konfiguráció által „az elbeszélés szintagmatikus rendben tünteti föl az összes olyan tényezőt, mely alkalmas arra, hogy szerepeljen a cselekvés szemantikája által megállapított paradigmikus rendben”.²⁸⁹

Musil elbeszélése azonban a cselekvés szó szemantikai hálójának egyes összetevőit problematizálja, és ezzel már a mimézis I szintjén, azaz a paradigmikus szinten megkérdőjelezi a legitim cselekvés azonosíthatóságát. Mivel ezáltal explicit megkérdőjeleződik egy olyan paradigma lehetősége, mely a konfiguráció aktusának alapját képezhetné, a szintagmatikus szintre való áttérés logikai előfeltétele nem adott. A regény *paradigmatikus struktúrájú* marad és eseményeknek a valószínűség és szükségszerűség szabályai által való kauzális összekapcsolása helyett *gondolatmenetek asszociatív egymásmellettségét alkotja*. Ezen gondolatmenetek által teszi a regény saját fabulájának témájává fabulájának elbeszélhetetlenségét.

²⁸⁶ V.ö. Marini is. Marini 2002, pp.11-16.

²⁸⁷ Ricoeur 1983, p.276.

²⁸⁸ U.o. p.262.

²⁸⁹ U.o. p.277.

Az egyes események történeté váló integrálásának másik előfeltételét abban látja Ricoeur, hogy azok különféleségéből a konfiguráció aktusa egy temporális totalitás egységét alkotja meg. Mivel azonban Musil szövege nem eseményeket kapcsol össze, melyek alapvetően időbeliek, hanem gondolatokat, amik nem rendelkeznek szükségszerűen temporális beágyazottsággal, sokkal inkább bizonyos (szinkron) logikai kapcsolat illetve alternativitás állhat fenn közöttük, a szöveg a minimumra csökkenti az időbeli dimenzió megjelenítését.

A narrátor mindazonáltal mégis alkalmaz olyan eszközöket, melyek az olvasóban azt a benyomást keltik, hogy lineáris időben elhelyezett „történetet” olvas, és ez nem pusztán a cím alatt feltüntetett műfaji megjelölésnek tudható be, hanem a regény szerkesztettségének is. Az egyes, szavakat és gondolatokat elbeszélő fejezetek ugyanis úgy vannak egymással összekötve, hogy az összekapcsolás módja időbeliséget, linearitást, egymásutániséget imitál, mintha ezek a gondolatok úgy következnenek egymás után, mint ahogy a hagyományos elbeszélő szövegben az események követik egymást. A narratív egymásutániség azonban pusztán az elbeszélő által keltett illúzió, hiszen ahogy Ulrich Karthaus kimutatta, az elbeszélő által adott időmeghatározások, mint például másnap, néhány órával később, stb. alapján nem rekonstruálható egy egységes temporális struktúra, az időmegjelölések esetlegesek és gyakran egymásnak ellentmondanak.²⁹⁰ Az időbeliséget imitáló felszíni struktúra így egy atemporális mélystruktúrát takar.

Az elbeszélő azonban nem csak a „hamis” időmeghatározások eszközével éri el a narratív egymásutániség illúzióját. A regényben van egy olyan folyamatosan ismétlődő cselekvés, ami paradigmátikus az időbeliséget fejezi ki: Ulrich a fejezetek elején vagy végén, tehát gondolatmeneteinek kifejtése előtt vagy után elmegy valahova: meglátogat valakit, vagy a vendégségből hazaindul.²⁹¹ Az állandó mozgásban levés illúzióját néhol egyszerűen csak az kelti, hogy Ulrich arra gondol, hogy el kéne mennie valahova, illetve hogy mégsem megy valahova, mint ahogy a 39. fejezet („A tulajdonságok nélküli ember ember nélküli tulajdonságokból áll”) elmélkedéseit az előző, Clarisse és Walter egy estjét bemutató fejezettel például az az egyetlen mondat köti össze, hogy

²⁹⁰ V.ö. Karthaus 1965.

²⁹¹ Lotman szerint az út mint lineáris tér ábrázolása alkalmas a temporális kategória modellezéséhez. Lotman 1968, p.122. A regény egy jellemző narratív stratégiája, hogy Ulrichot úton haladva ábrázolja.

„Csakhogy Ulrich ezen az estén nem állított be végül” (I/206). A folyamatos valós, illetve esetenként csak elgondolt mozgás a temporalitás és ezáltal a történetmesélés illúzióját kelti.

A regénystruktúra paradigmaticusságának tézise a szakirodalomban nem egyedülálló, mindazonáltal vitatott. Zima (elsőként) az áttekintő jellegű tanulmány elvárásainak megfelelően a regény lényeges jellemzői között megemlíti ezt is, anélkül azonban, hogy érvelését kifejtjené.²⁹² Mivel a tézis megfogalmazása kettős értelmű, hiszen állítást tesz egyrészt a regény struktúrájáról, másrészt a szerző szándékáról és a kettőt egymással kauzális viszonyba hozza²⁹³, tézise a szerzői intencióra vonatkozó rész felől könnyen támadható lesz. Fanta éppen ezen a ponton vitatkozik Zimával, és a regény keletkezéstörténetére hivatkozva a regénystruktúra szintagmatikussága mellett érvel, mondván, hogy a keletkezés története alatt Musil mindig végponttal rendelkező szintagmatikus struktúrákban gondolkodott.²⁹⁴ Link-Heer a két perspektívát szintén egyesítve ezzel szemben azt mutatja meg, hogy a regény fejezetei egyfajta statikusságot mutatnak. Ennek oka, hogy Musil sokkal nagyobb figyelmet szentelt az egyes fejezetek lekerekítésére és gondolati tökéletesítésére, mint azoknak a regény összefüggésében való elhelyezésére.²⁹⁵ Érvelése kétirányú: egyrészt a publikációtörténetre hivatkozik és bizonyos fejezetek önálló publikálását illetve többszöri publikálásuk alatt elszenvedett jelentésváltozását tekinti autonomitásuk bizonyítékának, másrészt a fejezetcímek és fejezetek felépítésére alapozza állítását.²⁹⁶ Végkövetkeztetése, hogy a fejezetek illetve fejezet-komplexumok autonomitása olyan mértékű, hogy azok majdhogynem konkurrens viszonyban állnak egymással és a regényegésszé való összefűzésnek ellenállnak.²⁹⁷

Amennyiben a regényt paradigmaticus felépítésű szövegnek tekintjük, megszűnik az értelme annak, hogy bármiféle egészről beszéljünk. Hiszen a paradigma definíciószerűen nyitott struktúra, mely végtelen sok elemet tartalmaz, melyek

²⁹² Zima 1994, pp.438-439.

²⁹³ Állítása szerint Musil a regényt nyílt, parataktikus struktúrájának tervezte. U.o.

²⁹⁴ Fanta 2000, pp.27-34. Musil írásai között mindazonáltal olyan utalásokat is lehet találni, melyek azt tanúsítják, hogy Musil maga is tisztában volt a fejezetek összefűzhetetlenségének problémájával. Ilyen például egy Link-Heer által idézett korábbi fejezetváltozat: „voll Bedeutung in sich, aber doch ungeheuer sinnlos im ganzen” Musil 1978, p.2032.

²⁹⁵ Link-Heer 1999.

²⁹⁶ Előbbire a „Kákánia” című fejezet, utóbbira a „Leona, avagy: távlateltolódás” című fejezet jó példa.

²⁹⁷ Link-Heer 1999, p.122.

elrendezése irreleváns, így nincs értelme a paradigmán belül végpontról beszélni. A regényszerkezetben megmutatott paradigmaticus töredékesség, amit Musil a regény egy releváns cselekményállapotának meghatározatlanságával hoz létre, a regény esetében így a szintagmatikus teljesség létrejöttét is megakadályozza és a befejezetlenséget determinálja. A töredékesség ebből az aspektusból nézve szükségszerűnek mutatkozik, mivel a regény bizonyos strukturális sajátosságaiból következik. Ez egyúttal azt jelenti, hogy ebből a szempontból a töredékesség a regény jelentésének részét képezi, azaz hozzájárul a racionális cselekvés és ezáltal a reprezentáció legitimitásának problematizálásához. A paradigmaticus töredékesség tehát tekinthető az átfogó morálkritika és reprezentációkritika részének.²⁹⁸

²⁹⁸ Klawitter a romantikus fragmentum esetében állapítja meg a töredékesség és reprezentációkritika összefüggését. Kulcsár-Szabó gondolatmenetéhez hasonlóan a fragmentáris objektumról a fragmentáris beszédre, a reprezentációról az önreflexivitásra való hangsúlyeltolódást mutatja ki. Klawitter 2000.

3. Peripeteia: a „fordulat” mint cselekményelem

Az „inverzió” (a regényben „Umkehrung”, a magyar fordításban „fordulat”²⁹⁹) szónak több különböző értelmezése lehetséges, melyekre a dolgozat korábbi részeiben utaltam. Az előző fejezet elemzése az észleléselemélet által motivált fogalomból indult ki, és ezáltal a „multiperspektivitás” problémakörében elhelyezve tárgyalta azt. Eszerint az inverzió fogalmának használata a regényben arra a megismerési lehetőségre utal, hogy a megváltoztathatatlanak és egyértelműen adottnak tűnő valóság egy megváltozott, „fordított” perspektívából tekintve a megszokottól eltérő képet mutat. Az inverzió ebben az értelmezésben konstrukciós elve a „másik állapotnak”: a „normálhoz” képest fordított perspektívájú érzékelés a világnak egy fordított képét adja.

Az inverzió fogalmának azonban van egy másik értelmezési lehetősége is a regényben. Ennek az értelmezésnek az alapját egyetlen helyen való használata adja: a regény első könyvének utolsó fejezete a „Fordulat” („Umkehrung”) címet viseli. Míg a szöveg egyéb helyein pusztán a „másik állapot” konstrukciós elveként értelmezhető, addig ezen a ponton cselekményelemként is, mégpedig egy olyan elemeként, ami Arisztotelész szerint minden jól sikerült³⁰⁰ mese része: peripeteiaként. A peripeteia, vagy váratlan fordulat Arisztotelész definíciója, azaz a klasszikus paradigma szabályai szerint a mesének az a része, ami által a cselekedetek az ellenkezőre váltanak, mégpedig a valószínűség vagy a szükségszerűség szerint.³⁰¹ Annak a mesének tehát, amely váratlan fordulatot tartalmaz, a definíciónak megfelelően szintagmatikus szerkezetűnek kell lenni, mert egy cselekményállapotból egy másikba vezeti át a történetet úgy, hogy a két cselekményállapot között kauzális viszonyt hoz létre. A fordulat „beigérése” így az olvasóban a műfaj szabályai alapján azt az elvárást ébreszti, hogy a cselekményben alapvető változás megy végbe, a fordulat egy új cselekményállapot kialakulását jelzi.

„A tulajdonságok nélküli ember” esetében azonban az olvasónak csalódnia kell: annak ellenére, hogy az elbeszélés folytatódik, a várt fordulat sem a kanonizált, sem az apokrif

²⁹⁹ Az eredeti „Umkehrung” szó sajnos nem fordítható úgy magyarra, hogy megőrizze mindkét, a regényben aktualizált jelentését: ’megfordítás’-ra fordítva csak az észleléseleméleti jelentést őrzi meg, ’fordulat’-ra fordítva pedig csak mint cselekményelem, ’peripeteia’ értelmezhető.

³⁰⁰ Arisztotelész megkülönbözteti az egyszerű és a bonyolult mesét; a bonyolult tartalmaz két olyan részt, amit az egyszerű nem: váratlan fordulatot és felismerést. Arisztotelész 1997, p.49. A legszebb tragédiának pedig bonyolultnak és nem egyszerűnek kell lenni. U.o., p.53.

³⁰¹ U.o., p.49.

szövegekben nem következnek be. A fordulat elmaradásáért a kanonizált szövegben első sorban olyan narratív stratégiák felelősek, mint a „másik állapot” ábrázolásának már elemzett módjai, a negációk és paradoxonok által történő jellemzés. Ezek a leírások a „másik állapotnak” a regény későbbi részeiben történő ábrázolását is determinálják: bár Musil az apokrif szövegekben megpróbálja a cselekményt a dialógusokból és monológokból kivezetni, az elméleti fejtegetésekről lemondani³⁰², a regényt cselekményesebbé tenni, és a fordulatot ezáltal létrehozni, ez a törekvése azonban, ahogy a hagyaték részét képező fejezetek mutatják, meghiúsul. A jelen fejezet azt kívánja megmutatni, hogy mely narratív stratégiák működtetése által marad el a fordulat ábrázolása azokban a fejezetekben, amik már nem beszélgetéseket, hanem eseményeket ábrázolnak. Az elemzés módszere az olvasói elvárások és szövegbeli megvalósulásuk konfrontálása lesz: az első könyv utolsó két fejezetének strukturálisan kiemelt részeit arra a kérdésre vonatkozóan vizsgálom meg, hogy a történet milyen irányú továbbvezetési lehetőségeit engedik meg, majd hogy ezek közül a lehetőségek közül melyeket aktualizálja a regény története. A „strukturálisan kiemelt” fogalom alatt azt értem, hogy az adott helyek a regényszerkezetnek olyan részeit képezik, melyek elágazási lehetőségeket tartalmaznak. Mivel potenciálisan minden rész elágazási lehetőséget jelent, az adott elméleti keret határozza meg, hogy ezek közül melyek relevánsak. A jelen értelmezésben azt tekintem meghatározónak, ami az Ulrich aktivitása és passzivitása közötti oszcillálást tematizálja. Ezáltal a regénynek azokat a szerkezeti elemeit kívánom kiemelni, amelyek a kettő közötti váltással implikálják egy szintagmatikus struktúra létrejöttét és a cselekmény lezárásának szükségszerűségét.

A 123. fejezetben ábrázolt fordulatnak egyfajta előkészítését adja már az előző fejezet vége, amiben Ulrich hazafelé igyekezve az élet és az elbeszélés perspektivikus rendjéről gondolkodik. A hazaúton egy prostituált akad útjába, amiről Ulrichnak Moosbrugger jut eszébe, és a két szituáció hasonlósága: mindketten otthonuk felé sétáltak a sötét utcán, mikor egy utcalány megszólította őket. A szituáció Moosbrugger kételkedéstől mentes tettét idézi Ulrich emlékezetébe és konfrontálja saját tétlenségével:

³⁰² Musil több jegyzete is tanúskodik erről a törekvéséről. Pl. „Ich muß auf jede Theorie verzichten.“ Musil 5/4/108.

„Nyilvánvalóan olyan sokáig élte ezt a minden belső egység nélküli életet, hogy még egy elmebeteg is irigyelt kényszerképzetéért, szerepébe vetett hitéért! [...] mint valami káprázatot, úgy érezte át egy olyan cselekvésnek a képét, amelyben a fokozhatatlan felindulásból fakadó mozdulat és a mozdulatlan megragadottság leírhatatlan közös-állapotban válik eggyé és ez az állapot nem tűri kedv és kényszer, értelem és szükségszerűség, végső aktivitás és üdvözült befogadás megkülönböztetését. [...] És Ulrich érezte, hogy végre vagy el kell kezdenie valamiféle elérhető célért élni, mint a többiek teszik, vagy komolyra fordítania ezeket a „lehetetlenségeket”; s mert lakása közelében járt már, az utolsó kis utcán a különös érzéssel sietett végig, hogy valami egészen közeli esemény várja. Lelkesítő, tette serkentő, egyszersmind tartalmatlan s így megint csak furcsán szabad érzés volt ez.” (I/914-915)

A következő fejezetben ábrázolt fordulathoz ezzel az analógiával történő előkészítése azt az elvárást ébreszti az olvasóban, hogy Ulrich a második részben felhagyja eddigi passzivitásával és cselekvővé válik. A cselekvés gondolatával azonban a Moosbruggerrel való analógia által a 'bűnösség' attribútuma kapcsolódik össze, ami tovább erősödik azáltal, hogy Ulrich utcájába érve üresnek vélt lakásának ablakából fényt lát kiszűrődni, ami azt a gyanút kelti benne, hogy haza érve betörőket fog a házban találni. A 'bűnösség' attribútuma további összefüggéseket hoz létre a figurák között azáltal, hogy a betörőnek vélt látogatóról a lakásba érve kiderül, hogy Clarisse az, a regénynek az a figurája, akinek a cselekedeteit a regény második felében Moosbrugger kiszabadításának gondolata motiválja. A Clarisse és Ulrich közötti szerepcsere, azaz hogy Clarisse várja Ulrichot annak lakásában, kettejük bűnössége között is kapcsolatot teremt. A 'bűnösség' így a cselekménynek ebben a szegmensében három figurához rendelhető és közöttük mintegy viszonyhálót hoz létre: Moosbruggerhez, Ulrichhoz és Clarisse-hoz.

A bűnösség motívuma, a Moosbrugger és Ulrich valamint mindkettejük és Clarisse közötti analógia³⁰³ jól mutatja, hogy ezek a szövegrészek Musilnak még abba a tervébe illeszkednek, mely szerint „Alle Linien münden in den Krieg”.³⁰⁴ Eszerint a cselekmény minden szála, így a második részben ábrázolt „másik állapot” is, melyet ebben a tervben Ulrich és Agathe az incesztuson, azaz a társadalom által bűnösnek ítélt cselekvésen keresztül érnek el, egy tévesnek mutakozó cselekvési lehetőség és mint ilyen a

³⁰³ Fanta szerint Musil Moosbrugger alakját eleinte Ulrich (illetve akkor még Achilles majd Anders) alter egojaként koncipiálja. Fanta 2000, pp. 139-150.

³⁰⁴ Musil 2/8/61. A feljegyzés 1930-32-ből származik.

háborúhoz vezet. Ebben a koncepcióban értelmezhető Ulrichnak a fejezet végén megnyilvánuló tettvégya, melyet Moosbrugger ihlet.

A „Hazatérés” című fejezet szövege mindezek alapján azt implikálja, hogy a fordulat a ’tétlenség’-ből a ’bűnös tett’-be való átmenetet hozza létre. Musil azonban azzal az öt nagy mértékben jellemző gesztussal, mely leggyakrabban a konjunktív használatában nyilvánul meg³⁰⁵, állítását mindjárt vissza is vonja, és még ugyanabban a mondatban, ahol Ulrich tettvégyáról ír, a tett mibenlétét bizonytalanságban hagyja: „Lelkesítő, tette serkentő, egyszersmind *tartalmatlan* s így megint csak furcsán szabad érzés volt ez” (I/915).³⁰⁶ A beígért cselekvésnek így ebben a cselekményszegmensben egyetlen további jellemzőjére sem derül fény, aminek strukturálisan két funkciója lehet: késleltetheti a fordulatot, hogy a cselekvés mibenléte csak a cselekménynek egy későbbi részében váljon ismertté, vagy része lehet annak a narrációs stratégiának, ami a cselekvés azonosságának megteremtését „kerüli el”.

A következő, „A fordulat” címet viselő fejezetben egy olyan esemény történik, ami által megteremtődnek a cselekményben várt fordulat feltételei: Ulrich táviratot kap, melyben apja haláláról értesítik, így Ulrichnak a szülővárosába kell utaznia, hogy a temetést intézze. Ez az esemény hozza a történetben az első helyszínváltozást: Ulrich elhagyja Bécsset. Mivel Bécs a társadalmilag determinált tér metaforája a regényben, ez egyrészt azt jelenti, hogy Ulrich a helyváltoztatás által megszabadul a társadalmi kötöttségektől („Fellazulás volt ez, mintha kioldozódott volna egy összekötő szalag” (I/929)), másrészt időbeli változásként is értelmezhető, amennyiben a szülővárosba való visszatérést az eredethez való visszatérésként interpretáljuk.³⁰⁷ Az utazás, ugyanúgy mint az elbeszélésekben, az állapotváltozás indikátora. Ulrich életből kivett egy éves szabadságának ezzel az atyai levelek adják meg a keretet: ahogy apja levele jelentette a párhuzamakcióban való részvétel kezdetét, úgy az apa levele („a távirat [...] apja előzetes megfogalmazásában s meghagyása szerint” (I/917)) jelenti a párhuzamakció színterének elhagyását, és kelti az olvasóban azt az elvárást, hogy ezzel Ulrich élettörténete is fordulatot vesz.

³⁰⁵ A konjunktív használatának értelmezéséhez lásd: Schöne 1966.

³⁰⁶ Kiemelés tőlem.

³⁰⁷ Ezt tette Bohn, és ennek szellemében az inverziót temporállogikai alakzatként kezelte, ami egy időbeli megfordulást, visszafordulást eredményez. Bohn 1988, p.14.

„A fordulat” című fejezet ezután mindvégig olyan elemeket tartalmaz, melyek a peripeteia „ígéretként” értelmezhetők. A fejezet első része egyfajta „előkészítés”, amelyben Clarisse a katalizátor szerepét tölti be: beszélgetésükben Ulrichnak azt az elképzelését eleveníti fel, hogy „azon az állapoton, amelyben élünk, hasadások vannak, s ezeken át, mondhatni, valami képtelen állapot tekinget felénk” (I/923). Azaz az ekkor még nevén nem nevezett „másik állapot” lehetőségére emlékezteti Ulrichot, és azt állítja, hogy Ulrich képes lenne annak elérésére, csak nem tesz érte semmit. Mint egy „lélekvezető” maga irányítja Ulrichot a cél, a „másik állapot” felé és ösztönzi a cselekvésre: „És neked megvolna hozzá az erőd, de nem akarod; nem tudom, miért nem akarod, de én majd megrángatlak!” (I/924). Clarisse „lélekvezető” szerepét a cselekménynek az a momentuma is kiemeli, hogy a megváltozott tudatállapotot Ulrichban az a „túlradó fény” (I/929) idézi elő, amit még Clarisse hagyott maga után a lakásban:

„A szobákban mindenütt égtek még a lámpák – Clarisse gyújtott világosságot, míg egyedül volt, az egész lakásban –, és e túlradó fény ide-oda áramlott a falak és a dolgok között, csaknem eleven Valamivel töltötte meg körülöttük a teret.” (I/929)

Clarisse katalizátor funkciója tehát abban nyilvánul meg, hogy az Ulrich által már többször felidézett „másik állapotot” a cselekmény ezen szegmensében Ulrich cselekvésének céljává teszi. Ezáltal az előző fejezet végén mérlegelt alternatívák közül Ulrichot afelé mozdítja, hogy az „valamiféle elérhető célért” (I/915) kezdjen el élni. Ulrich a fejezet végén úgy jelenik meg, mint egy lehetséges új történetet szereplője: „er nahm sich vor, dieser Geschichte, wenn es sein müsste, mit aller Exaktheit zu begegnen”.³⁰⁸ *A cselekmény ebben a fázisban így egy télosz felé való irányultságot jelez, ami egy végponttal rendelkező zárt történet szerkezeti jellemzője.*

A „másik állapot” mint Ulrich cselekvésének célja teremti meg az „Umkehrung” két funkciójának kapcsolatát ebben a fejezetben. Egyrészt a cselekményben bekövetkező

³⁰⁸ Musil 1987, p.665. Az eredeti mondat véleményem szerint két kijelentést tartalmaz: egyrészt, hogy Ulrich készen áll az új történetbe való belépésre (ez kevésbé hangsúlyos, mondható a mondat preszuppozíciójának is), másrészt, hogy ezt exakt módon kívánja megtenni. A magyar fordítás csak a második kijelentést adja vissza, az első elvész; emiatt idéztem ebben az esetben a német eredetit. Tandori Dezső fordítása így hangzik: „Ulrich elhatározta, hogy ha kell, hát a legpontosabban megvizsgálja majd ezt a históriát” (I/930).

fordulatot jelzi, azt a változást, hogy Ulrich a cselekvésnek az első részben keresett célját Clarisse közreműködésével megtalálja. A szintagmatikus struktúrában betöltött szerepén kívül itt már megjelenik a „másik állapot” paradigmatis struktúráját érintő, tartalmi funkciója is, melyet Ulrich a fejezet második részében, Clarisse távozása után fogalmaz meg. Eszerint a megtalált cél egy az eddigihez képest fordított észlelést és ebből következően egy a világhoz való megfordított kapcsolatot jelent: „Más magatartás ez; másmilyen leszek, s ezáltal az is másmilyen, ami kapcsolatban áll velem.” (I/929). A fordulat így teljes mértékben megfelel az arisztotelészi peripeteia definíciójának (azaz a klasszikus paradigma kívánalmainak), hogy az a cselekedeteket az ellenkezőre váltja.

A fejezet végén egy önidézés erősíti azt az elvárást, hogy Ulrich története fordulatot vesz: Ulrich gondolatban felidézi a regény egy korábbi részében elbeszélte fiatalkori történetet az őrnagynéval. A 32. fejezetben elbeszélte „Elfelejtett, nagy fontosságú eset az őrnagynéval” a cselekmény kezdőpontja elé datálható, azaz Genette terminusával „extern analepszist” képez, mivel a bázisbeszélésen kívül eső eseményt idéz fel.³⁰⁹ Az emlékezés funkciója mindkét esetben az, hogy Ulrichnak egy olyan tulajdonság potenciális meglétét tulajdonítsa, ami a bázisbeszélésen belül bemutatott jellemével nem összeegyeztethető: a ’valamely célért való feltétlen odaadás’ tulajdonságát. Ez a cél ebben az esetben egy idősebb férjes asszony szerelme, ami annak távollétében³¹⁰ ugyanazokat az érzéseket váltja ki Ulrichból, amiket a „másik állapot” névvel illetünk: „közegében semmi sem okok, célok, testi vágyak szerint mozgott-haladt, hanem egyre megújuló körökben terjeszkedett, akárha végtelen sugár hull egy vízmedencébe” (I/173). Hogy Ulrich ezt a történetet éppen az elutazása előtt eleveníti fel, arra utal, hogy a cselekmény során történő első helyszínváltozás egy olyan állapotváltozással fog együtt járni, ami a felidézett történettel analóg konstellációt hoz létre.

A második részben érkezik az elbeszélés ahhoz a szegmenshez, ahol Ulrich Agathéval folytatott beszélgetéseiben próbálja meghatározni a „másik állapot” mibenlétét. Ahogy az előző fejezetben kifejtettem, tézisem szerint ezeknek a meghatározásoknak a természete determinálja a cselekmény „másik állapotba” való eljuttatásának

³⁰⁹ Genette 1994, p.32.

³¹⁰ A szerelem beteljesülése a távollétben a musili szövegek visszatérő toposza. Tipikusan ezzel a toposszal él a „A szerelem beteljesülése” és a „Grigia” című elbeszélés.

lehetetlenségét. Hogy hogyan hiúsul meg a „másik állapot” ábrázolása a regény apokrif fejezeteiben, ezt mutatja meg a „Csodás élmények sora indul” című fejezet elemzése.

A „Csodás élmények sora indul” annak a fejezetkomplexumnak a részét képezi, amellyel Musil a második rész 1933-ban kiadott 38 fejezetét kívánta folytatni. A fejezetkomplexumot 1937/38-ban nyomdába adta, a kefelevonaton azonban tovább dolgozott, majd visszavonta. A húsz fejezetet így „Druckfahnen-Kapitel”, azaz kefelevonat-fejezetek néven tartja számon a Musil-kutatás. A komplexum első néhány fejezetén Musil a későbbiek során már nem változtatott, a továbbiakon viszont életének elkövetkező tíz évében folyamatosan dolgozott. A „Csodás élmények sora indul” az egyike azon fejezeteknek, melyekhez Musil 1938-as leadásuk után már nem nyúlt hozzá.

A fejezet elemzésének jelentőségét két dolog adja meg. Egyrészt kimutatható egy olyan elbeszéléstechnika alkalmazása, mely a kefelevonat-fejezeteket alapvetően jellemzi és ami a „másik állapot” ábrázolásának elkerülését szolgálja: a cselekmény retardálása. Másrészt, bár a fejezet a feljegyzések alapján még annak a felépítéstervnek a részét képezné, miszerint a „másik állapothoz” az incesztuson át vezet az út, és ami ílymód Ulrichnak egy téves, a háborúhoz vezető próbálkozása, az elbeszélés mégis tartalmaz olyan elemeket, melyek egy ettől különböző koncepciót villantanak fel, és a „másik állapotnak” egy olyan jelentését implikálják, ami nem engedi meg annak a testi szerelem általi ábrázolását. A fejezetnek ez a két sajátossága természetesen összefügg egymással. Tézisem szerint *a retardáció alkalmazásának oka a kommentár-szövegekben még nem kifejtett, de az apokrif szöveg bizonyos részeiben már megmutatkozó koncepcióváltás.*

Mínthogy Ulrich még a második rész kanonizált fejezeteiben visszatért szülővárosából Bécsbe, és azt nem is hagyta el, a kefelevonat-fejezetek színhelye mindvégig Bécs, azon belül pedig Ulrich háza. A Bécsbe való visszatérés azonban nem jelenti azt, hogy a cselekmény itt újra társadalmi kontextusba ágyazott lenne. Ulrich háza ugyanis két részterületre osztható, a nyilvános és a privát szférára: házának utca felőli oldala a társadalmi tér, míg a kert felőli része és a kert a privát teret jelenti. Az ún. „holdsugarak-

komplexum”³¹¹ színhelye pedig mindvégig a kert, a privát, szociális kontextustól független szféra. Hermetikus jellegét a kertet körülvevő rács emeli ki, mely a két cselekvésmód közötti különbséget érzékelteti. A kertrács jelentőségére Musil feljegyzéseiben is található utalás: „Gartengitter hat auch sozial symbolische Bedeutung als Trennung der zwei Verhaltensweisen”.³¹²

A fejezet felépítését alapvetően a retardáció határozza meg, amit az első mondatban kifejtett paradoxon már előrevetít: „tulajdonképpen úgy történt az egész, hogy semmi se történt” (III/58). A fejezet első része egy olyan Ulrich és Agathe között lezajló eseményt jelenít meg, amit Musil a „másik állapotot” jellemző tulajdonságokkal ír le (pl. „[Agathe] minden földi nyugtalanságtól távolodni érezte magát, [...] elszakította a kényszer utolsó selyemszálát is” (III/60)) amit azonban itt mintegy előrevetítve az incesztus bekövetkezését a testi érintkezés vált ki a testvérekből:

„Látta [Ulrich] a húga fejét, a nyakát, a vállát, s ezt a majdnem teljesen mezítelen hátat; [...] lábujjhegyen közelebb lopózott, meglepte az előrehajló nőalakot, és szelíd vadsággal beleharapott [...], karjával körbefonva hűgát. Majd fogaival ugyanilyen óvatosan elengedte áldozatát; jobb keze most Agathe térdét ölelte át, s baljával magához szorítva testét, megfeszülő lábizmaira támaszkodva a magasba emelte.” (III/59).

A rövid jelenetet az elbeszélő úgy interpretálja, mint amit a testvérek egyfajta beteljesülésként éltek meg, tehát ami a „másik állapot” megvalósulását jelenthetné, ha teljesen indokolatlanul, az esemény ábrázolásának egyetlen momentumából sem következő nem vonná vissza ezt az interpretációt a konjunktív használatával: „glaubten sie doch zu wissen, dass sie sich soeben unversehens einen Augenblick inmitten dieses gemeinsamen Zustands befunden hätten”.³¹³ A visszavonás okáról a folytatás ad felvilágosítást, miszerint ennek az eseménynek pusztán előkészítő funkciója van: a testvérek közötti incesztus ábrázolását készíti elő, amire a későbbiekben kerül sor. A

³¹¹ Így nevezi a kutatás a „Csodás élmények sora indul” című fejezet folytatását képező, az utolsó években keletkezett azon szövegeket, melyek helyszíne a kert, szereplői pedig Ulrich és Agathe.

³¹² Musil 1992, 2/3/43. A feljegyzést 1934-re datálja Fanta. Fanta 2000, p.470.

³¹³ Musil 1987, p.1083. A jelen esetben azért idéztem a német eredetét, mert a magyar nyelv csak áttételesen tudja visszaadni a konjunktív jelentését. Tandori ezt úgy oldotta meg, hogy a „feltételezték” igét használta és ezzel jól visszaadta a mondat tartalmának bizonytalan voltát: „úgy vélték, nem csalódnak, ha feltételezik: az imént egy pillanatra váratlanul ott jártak annak a közös állapotnak a közepén” (III/60).

konjunktív használata ebben az esetben tehát a retardáció eszköze, ami az esemény ábrázolásából nem következően, kissé esetlenül, pusztán a 'megvalósultság' attribútumát elvitatva késlelteti a cselekmény csúcspontját, hogy egy a globális terv szolgálatában álló momentumot integrálni tudjon a történetbe.

A fejezet következő olyan eleme, ami késleltetést idéz elő a cselekményben, azonban éppen ennek a globális terv szolgálatában álló momentumnak a problematikusságát tematizálja. A jelenetet a konjunktív használata után is tovább fokozva Musil végül eljuttatja azt egy újabb csúcsponthoz, mely immár magában foglalja a testi egyesülés lehetőségét is: „és ahogy pillantásuk találkozott, semmi sem volt biztosabb, mint hogy a döntés megtörtént, ettől kezdve nem érdekli őket semmilyen tilalom” (III/61). Az ezt követő mondat azonban újra a beígért megvalósulás visszavonása: „És mégis másképp fordult a dolog” (III/61). Ez a visszavonás azonban nem marad magyarázatlanul az elbeszélés további részében. Az eredeti tervek szerves részét képező incesztus ebben a fejezetben ugyanis már nem a „másik állapot” elérésének szükségszerű előkészítéseként jelenik meg, hanem sokkal inkább annak akadályaként, mely nem lehet a megelőző stádium, hiszen természeténél fogva különbözik a más széfhöz tartozó, „tökéletesebb” (III/61) egyesüléstől:

„Hozzákezdtek volna, de a test bármiféle moccanása lehetetlenné vált számukra, és leírhatatlan intést éreztek, melynek semmi köze nem volt az erkölcsstílmakhoz. Mintha a tökéletesebb, bár csak árnyzerű egyesülés világából, melyet mindeddig afféle rajongó-csapongó hasonlatként élveztek, magasabb rendű parancs érintette volna meg őket, magasabb sejtés, kíváncsiság vagy elővigyázatosság lehelet-futama.” (III/61-62.)

Hogy a testi szerelem beteljesülése nem jelentheti a „másik állapot” szimbólumát, azaz hogy a testi szerelem nem vezethet a „másik állapotba”, az is mutatja, hogy a második késleltetés és a koncepcióváltozás felvillantása után az elbeszélés ott folytatódik, ahol a „Szent beszélgetések” kezdődtek és azt semmilyen olyan tematikus momentummal nem gazdagítja, ami a beteljesülés irányába mutatna. A testvérek egy beszélgetésbe kezdenek, amit az elbeszélő folytat, és ami ugyanúgy, mint a „Szent beszélgetések”, a

„másik állapot” diszkurzív megragadására irányul. A körülírás nyelvi eszközei se változnak, Musil marad a negációk, paradoxonok és hasonlatok alkalmazásánál.

Az egyetlen új elem, ami a beszélgetésben megjelenik, és ami központi szerepet is kap, a „hold” metaforája. Ennek azonban a cselekmény előrehaladásában nincs funkciója. Szerepe sokkal inkább az, hogy az egyesülésélmény ábrázolásának Musil által többször is felvetett „elhasználtságát”, banalitását a beszélgetésekben tematizálja³¹⁴ és annak egy a hagyományos képet megújító metaforával új stiláris erőt kölcsönözzön. A „holdas rajongás” (III/63), „holdfényromantika” (III/64) és „szentimentális [...] holdbűvölet” (III/66) kifejezésekkel valamint a kispolgárinak (III/65) titulált „Pierrot Lunaire” vagy „Kacagj Bajazzo” (III/65) figurák felidézésével lealacsonyított élményábrázolást úgy próbálja megszabadítani Musil az ’ézelmesség’ konnotációjától, hogy a további eseményeket éjszaka helyett nappalra helyezi. Erre utal a következő fejezet címe: „Holdsugarak napvilágnál”. A hold-metafora így válik a másik megismerésmód azon jelentéselemének is a kifejezőjévé, hogy az racionális és irracionális jellemzőket ötvöző megismerési forma.³¹⁵

A szereplőknek az előttük álló eseményhez való viszonya a térmetaforikában is megnyilvánul. A „Csodás élmények sora indul” című fejezet cselekményének a helyszíne Ulrich szobája, egy alapvetően zárt tér, ablaka azonban a kvázi-egyesülés ideje alatt nyitva van, és szabad kilátást hagy a holdra. Az eseménynek a késleltetések és visszavonások által való elhalasztása után Agathe „heves mozdulattal behúzta a függönyt” (III/66), a jelenet pedig azzal zárul, hogy Agathe elhagyja a szobát és bezárja az ajtót.

Az ajtó bezárulásával a történet ugyanarra a pontra jut vissza, ahonnan elindult, a cselekményábrázolás nem kerül közelebb a „másik állapot” megjelenítéséhez. Heribert Brosthaus nézetével ellentétben az elbeszélés nem spirális³¹⁶, hanem sokkal inkább körkörös mozgást mutat, ami nem vezet ki a „másik állapotnak” a beszélgetések által történő ábrázolásából.

³¹⁴ Ulrich egy mondatára például így válaszol Agathe: „az ilyen holdas beszélgetéseket mindenestül elhasználta már a világ” (III/62).

³¹⁵ Musil erre a jelentéselemre számos szóképletet dolgozott ki, melyek közül a Musil-kutatás által leggyakrabban használt a „Holdsugarak napvilágnál” című fejezetben is említett „taghelle Mystik” (III/69).

³¹⁶ Brosthaus 1966, p.394.

Hogy a szöveg itt bemutatott felépítése, az események folyamatos késleltetése és az olvasói elvárások be nem teljesítése nem csak az itt elemzett fejezetre jellemző, nem véletlenszerű, nem átmeneti alkotói válságból, a még meg nem talált ábrázolási mód hiányából fakad³¹⁷, azt jól mutatja az a tény, hogy a Musil által nyolc évvel később írt illetve újraírt fejezetek hasonló konstrukciós elvek alapján épülnek fel, ahogy Reinhard Pietsch az „Egy nyári nap lélegzetei” című fejezet elemzésével megmutatta.³¹⁸ Pietsch a Musil által alkalmazott magyarázó rendszerek körkörösségét, a kérdésfeltevéshez való szükségszerű visszatérést mutatja ki, és ezáltal a regény cselekményének elvi lezárhatatlansága mellett foglal állást.

A fenti elemzés ezzel szemben nem csak az elvi lezárhatatlanság mellett érvelt, hanem a befejezésre irányuló szerkezeti elemeket is kiemelte. A regény heterogén szerkezetét éppen abban látta megnyilvánulni, hogy bizonyos strukturális elemek a regény lezárhatatlanságát implikálják, míg más elemek ennek ellentmondva egy végállapot ígérését hordozzák magukban. Az ellentmondásos szerkezetet az egymásnak ellentmondó koncepciók megnyilvánulásával magyarázza: Musil nem egyetlen terv alapján dolgozott a mintegy huszonöt év során, hanem koncepcióját folyamatosan változtatta, illetve olyan egyes részproblémákat érintő egyidejűleg létező koncepciókat akart integrálni a regényben, melyek szükségszerűen ellentmondáshoz, és így egyetlen teleológián belül megoldhatatlan kérdésekhez vezettek. Így kívánt egyetlen történet által reprezentálni egyfajta racionalitáskritikát és ugyanakkor egy célirányosan kereső magatartást. Ezáltal egyszerre kellett volna érvényesülni a regényen belül annak az elvnek, hogy az ábrázolt toposz által determinált alternatív „állapot” a racionális cselekvést önmagából kizárja, és annak, hogy a főhős nem-cselekvő kezdeti állapota egy peripeteiával az ellenkezőjére fordul. A heterogén szerkezet létrejöttének tehát a koncepcionális sokféleség az oka, az a kevésbé megszokott jelenség, hogy a szöveg

³¹⁷ Ezt a magyarázatot Kaiser és Wilkins képviselték. Kaiser/Wilkins 1962.

³¹⁸ Pietsch 1988.

teleologikusságáért³¹⁹ felelős szándékosan ható legfelsőbb ok³²⁰ önellentmondást tartalmaz.

³¹⁹ Martínez szerint az irodalmi szövegek a motiváció által integrálják az ábrázolt eseményeket egy történetegésszé. Ő három féle motivációt különböztet meg: kompozíciós, kauzális és finális motivációt. Martínez 1996, pp.9-36. Az „egész”-ségért azonban csak az ún. „kompozíciós motiváció” (kompositorische Motivation) a felelős, hiszen, mint ahogy Martínez is megjegyzi, a kauzális motiváció csak a történet szintjén megjelenő ok-okozati viszonyt jelenti, ami elmaradhat a szövegben (ahogy modern szövegekben valóban gyakran hiányzik is), a történet ezáltal azonban nem veszíti el teleologikus struktúráját.

³²⁰ V.ö. Bernáth fikcionalitás-koncepcióját: eszerint a fikcionális szöveg szerzője egyfajta „istenként” működik az elbeszél világ vonatkozásában, aki „a céljainak megfelelő rendek közül a legtökéletesebbet választja”. Ez az intenció magyarázza, hogy a fikcionális szöveg zárt egészként értelmezhető. Bernáth 1990, p.107.

VII. Cselekmény és jellem

Az elemzés mindeddig háttérbe szorította a főhős alakjának és a 'tulajdonságok nélküliség' fogalmának értelmezését és a főhősnek a cselekvéshez való viszonyát állította az interpretáció központjába, illetve ebből kiindulva magyarázta a regény szerkezeti sajátosságait. A jelen fejezet azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mi a jelentősége ennek a szakirodalomban nem jellemző érvelési útnak, azaz hogy mi a relevanciája a cselekvés illetve cselekmény jellemhez viszonyított előnyben részesítésének. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a döntés következmények nélkül való, hiszen az elbeszélő szövegben cselekmény és figura oly mértékben össze vannak fonódva, hogy a figurára vonatkozó nézetek könnyen a cselekményre vonatkozóba transzformálhatók és fordítva, így a prioritás kérdésében való döntés a regényszerkezeti kérdések magyarázatában lényegi eltérést nem eredményez.³²¹ Éppen ezért a jelen fejezet a kérdést nem úgy fogalmazza meg, hogy cselekmény és jellem mint poétikai kategóriák közül melyik élvez prioritást a másikkal szemben. Az argumentációban való elsőbbséget nem egy fontossági megkülönböztetéssel magyarázza, hanem abban a jellem mint etikai kategória egyfajta szemléletére reflektál. A cselekmény regényértelmezésben való elsőbbségének így nem egy átfogó poétikai elmélet áll a háttérben, hanem egy az adott szövegben érvényesnek tekintett etikai szemlélet. A jelen fejezet ezt az etikai szemléletet kívánja kifejteni, azaz a Musil regényében megnyilvánuló jellem-fogalomnak mint etikai kategóriának az elemzését adni. Ennek alapján kapcsolja össze az ábrázolt kronotoposznak és a főhősnek a dolgozat korábbi részeiben még egymástól függetlenül tárgyalt tulajdonságait, és magyarázza a 'tulajdonságok nélküliség' fogalmát.

³²¹ Ricoeur a narratológia történetének néhány állomását nyomon követve mutatta be cselekmény és szereplő korrelációjának különböző megalapozásait. Ricoeur 1999, p.377-382.

1. A figurakonstruálás elvei

Stephen Halliwell³²² az arisztotelészi Poétika egyik legkevésbé megértett gondolatának a hatodik fejezetben leszögezett preferenciát tartja, ahol Arisztotelész a tragédia alkotóelemeiről beszélve megállapítja, hogy annak³²³ legalapvetőbb eleme nem a cselekvő, a főhős, hanem maga a cselekvés: „A tragédia ugyanis nem emberek, hanem cselekvések, azaz élet utánzása [...]. Nem azért cselekszenek tehát, hogy jellemeket utánozzanak, hanem a jellemeket a cselekvések végett foglalják magukba.”³²⁴

Halliwell ennek magyarázatát abban látja, hogy Arisztotelész költészetelméletét kifejezetten a saját, átfogóbb erkölcsfilozófiájához köti. Normatív előírásai azt kívánják meg a költésztől, hogy az embereket cselekvőként és ne passzív befogadóként ábrázolja, mert „a jellem igazi helye a cselekvésben van, és ott valósulhat meg”³²⁵. A jellem nem létezhet tartósan a gyakorlati tevékenységtől függetlenül, egy speciálisan a cselekvésre vonatkozó erkölcsi tényező, és nem egy olyan átfogó fogalom, mely az individuum modern elképzelésének lenne megfeleltethető. Arisztotelész a költészet feladatának nem az egyén tudatának vagy lelkének ábrázolását tartja, sőt John Jones szerint kifejezetten az érdeklődés befelé fordulása elleni állásfoglalás mutatkozik meg gondolatmenetében.³²⁶ Ennek megfelelően azt az elvárást támasztja a jellemzéssel szemben, hogy a cselekvőnek a cselekvéssel kapcsolatos tudatos választását fogalmazza meg.

Mivel véleményem szerint Musil regényében is prioritást élvez a cselekvés a figurához képest, ami éppúgy mint Arisztotelész esetében nem azt jelenti, hogy a karakter kevésbé lenne fontos³²⁷, mint a cselekmény, pusztán a jellem mibenlétével kapcsolatos előfeltételezést implikál, hasonló következtetési utat érdemes bejárni, mint amit Halliwell Arisztotelész jellemfogalmának kifejtésekor járt be. A cselekvés prioritásának tézise ugyanis két ellentétes jellemfogalom megkülönböztetéséhez vezeti Halliwellt: a

³²² Halliwell 2002, pp.56-82.

³²³ Arisztotelész mindezt a tragédiára vonatkoztatva fejti ki. Mivel azonban szerinte az eposz ugyanazokból az alkotóelemekből áll mint a tragédia, azzal a különbséggel, hogy a tragédia két olyan elemet is tartalmaz, amiket az elbeszélő szöveg nem: a látványt és az éneket, így a tragédia első négy eleméről megfogalmazott tézisek az epikus szövegre is érvényesek. Ld. erről Bernáth 1998, pp.151-152.

³²⁴ Arisztotelész 1997, p.37.

³²⁵ U.o., p.66.

³²⁶ Jones 1962, p.33.

³²⁷ U.o., p.31.

pszichológiai és az etikai jellemfogalmat különíti el.³²⁸ Az európai irodalmakban a romantika óta elterjedt pszichológiai jellemfogalom egy erősen individualista személyiségfelfogást implicál, mely a belső lelki élet összetett háttérét feltételezi és egy olyan tudatot, mely nem áll szükségszerűen összhangban a cselekvéssel. Ezzel szemben az etikai jellemfogalom a karakter és a cselekvés közötti szoros kapcsolatból indul ki, és „az egyes személyek viselkedését nem annyira individualitásuk alapján, mint inkább objektív és mindenkire érvényes normákhoz viszonyítva értelmezi”.³²⁹

„A tulajdonságok nélküli ember” *jellemfogalma ezen klasszifikálás alapján etikainak nevezhető*. Míg Musil korai műveiben a századforduló fokozott pszichológiai érdeklődésének hatására inkább a pszichológiai jellemfogalom dominál, mint például Törless vagy az „Egyesülések” című novelláskötet nőalakjainak esetében, addig a később keletkezett regény főhősét már nem összetett lelki élete, hanem a cselekvéshez való viszonya alapján határozza meg a szerző.³³⁰ A megváltozott antropológiai koncepció így Musil életművén belül struktúraváltozáshoz vezetett, melynek egyik központi eleme a szubjektum státuszának és így a figurakonstruálás bizonyos elveinek a megváltozása.

A regény jellemfogalmának meghatározása azonban ezzel a megállapítással még nem teljes. A cselekvésnek az objektív, mindenkire érvényes normákhoz viszonyított értékelése ugyanis Musilnál nem annyira általánosan értelmezendő, mint azt Halliwell Arisztotelész esetében megállapítja. A regény világában a cselekvés nem hordoz abszolút értéket; a cselekvés és a jellem összefonódása itt, mint „A német ember mint szimptóma” című esszében is, kiegészül a toposszal. A cselekvés tér-időbeli koordinátái, a „szituáció” és az azt jellemző szimbólumrendszer alapvetően meghatározza a cselekvés lehetőségeit és determinálja az egyén azonosságát. A cselekményben, eltérően az arisztotelészi kívánalmaktól, nem a cselekvők jelentik a legfontosabb kauzális erőt. Egy hozzájuk képest külsődleges tényező határozza meg cselekvéseik értékét: a cselekvés társadalmi-kulturális kontextusa. A cselekvésnek és

³²⁸ Halliwell 2002, p.79.

³²⁹ U.o. Ugyanebben a momentumban látja Bachmann-Medick az arisztotelészi és a 18. századi populáris filozófia cselekvés-fogalmának különbségét: Arisztotelész felfogásában a lelki alkat, az érzelmek, igények, benyomások és érdekek nem konstitutív alkotórészei a cselekvésnek. V.ö. Bachmann-Medick 1989, p.59.

³³⁰ Ezért nem értek egyet Hajduk tézisével, miszerint a „másik állapotnak” a regénybeli ábrázolásmódja az „Egyesülések” című kötet novelláinak ábrázolásmódját viszi tovább. V.ö. Hajduk 2000, p.58.

jellemnek a toposszal való kauzális viszonya így az ember létének egy meghatározott szerkezeti elemét, a társadalmi-kulturális beágyazottságát emeli ki. A regény szerkezetében– mint arról már szó volt – a cselekvés kulturális relativitásának elgondolása manifesztálódik.

Cselekvés és jellem etikai és antropológiai kontextusban való értelmezésekor érdemes visszatérni Ricoeur cselekvés-fogalmára is, melyet a mimézis I elmélet alkalmazásakor hallgatólagosan elfogadtunk. Ricoeur itt a cselekvésnek egy olyan fogalmát veszi alapul, mely tartalmazza az indítékokat, okokat és célokat is, valamint egy olyan szimbolikus rendszert, mely kontextust nyújt az egyes cselekvések értelmezéséhez. Az első sorban MacIntyre-re visszavezethető cselekvés-fogalom azonban közel sem problémamentes. MacIntyre erkölcsfilozófiai tanulmányában az analitikus filozófia, első sorban Quine, valamint az egzisztencializmus, első sorban Sartre fogalmaival polemizálva fejti ki saját nézetét az én és cselekvésének megítélhetőségéről.³³¹ Mivel a jelen dolgozat perspektívájából ez utóbbi vita bír jelentőséggel, itt csak erre térek ki.

MacIntyre Sartre nézetének azt a momentumát kritizálja, melyben Sartre az erkölcsi cselekvést – többek között – úgy határozza meg, hogy a cselekvő bármely jellemvonást, melyet birtokolhatna, „tisztán univerzális és elvont, minden társadalmi partikularitástól elszakadt szempontból”³³² kell hogy megítélje. Az erkölcsi cselekvés helyét ugyanis szerinte nem a társadalmi szerepekben és gyakorlatban, hanem az énben kell keresnünk. Ezzel szemben alkotja meg MacIntyre „az emberi élet egysége” fogalmát³³³, melyet az „én-mivolt narratív elképzelésére”³³⁴ alapoz. Eszerint egy olyan a születéstől a halálig tartó történet szubjektumaiként kell magunkat elgondolni, melynek egysége adja önazonosságunkat, határozza meg, hogy kik vagyunk. MacIntyre szerint azonban – az egzisztencialisták nézetével ellentétben – élettörténetünk mindig beágyazódik azoknak a közösségeknek a történetébe, amelyektől identitásunkat kapjuk. Az én cselekvésének erkölcsi megítélését tehát arra az antropológiai koncepcióra kell építeni, miszerint az én sosem gondolható el anélkül a társadalmi környezet nélkül, mely cselekvéseinek kontextusát képezi.

³³¹ MacIntyre 1999.

³³² U.o. p. 52.

³³³ U.o. pp.274-303.

³³⁴ U.o. p.291.

Ricoeur cselekvésfogalmának alkalmazásával tehát a cselekvésnek semmiképp sem egy „általában vett” fogalma szolgált az elemzés alapjául, mint ahogy ő megjegyezte.³³⁵ Cselekvésfogalma egy etikai vonzatokkal bíró antropológiai koncepciót előfeltételez, mely szerint a cselekvés csak társadalmi kontextusának figyelembe vételével ítéltethető meg. Éppen ezáltal is volt alkalmas kiindulópont Musil regényének elemzésére.

Véleményem szerint az ezen „emberkép” által motivált regényszerkezeti sajátosságok (a toposz prioritása cselekmény és jellem felett és az ábrázolt cselekvésnek a toposz tulajdonságaival való korrelációja) azok a jellegzetességei Musil regényének, melyekben megragadható az életművön belüli struktúraváltozás. A korai elbeszélések figuraábrázolásának háttérében egy olyan jellemfelfogás áll, mely szerint az ember azonosságát nem cselekedetei határozzák meg, sőt cselekedetei téves társadalmi megítélésnek vannak kitéve; az ember sokkal inkább az, ami cselekedeteiben nem mutatkozik meg: érzései, lehetőségei, vágyai. Ennek megfelelően a figuraábrázolásban a szociális környezet teljes mértékben irreleváns³³⁶ és a figurát egyedül lelki élete jellemzi, azonosságát az emlékezés által konstituált temporálisan meghatározott és a képzelet által konstituált modálisan meghatározott világok adják.³³⁷ Sőt egyes szövegeknek, mint például az „Egyesülések” című kötet elbeszéléseinek vagy a „Grigia” című novellának a tematikája kifejezetten hangsúlyozza a cselekedet és lelki élet közötti diszkrépanciát, amennyiben a társadalom által elítélt házasságtörést teszi az önonazonosság beteljesülésének szimbólumává. A regény szerkezete ezzel szemben, annak ellenére, hogy az elbeszélésekhez hasonló tematikus momentumok jelennek meg a „másik állapot” ábrázolásának korai verzióiban³³⁸, egy alapvetően különböző emberképet implicál. Azáltal, hogy a figuraábrázolást a cselekmény kontinuitásában minden mást megelőző toposzábrázolásra alapozza, az azonosság relatív voltát hangsúlyozza és az egyén jellemét és cselekedeteit a társadalmi-kulturális kontextus

³³⁵ Ricoeur 1999, p.258.

³³⁶ Egy tágabban értelmezett – realizmus és korai modernitás közötti – irodalomtörténeti struktúraváltozás leírásában említi Marianne Wunsch Musil korai novelláit, mint annak példáit, hogy a századforduló prózájában a figuraábrázolásban jellemzően nem kap szerepet a szociális kontextus. Wunsch 1991. A szociális szférának a korai novellákból való hiányát állapítja meg Fred Lönker is. Lönker 2002, p.130.

³³⁷ A temporálisan és modálisan meghatározott világszövegmensek hálójának azonosság-konstituáló funkciójáról lásd Horváth 1998.

³³⁸ Így a házasságtörés helyébe itt az incesztus lép, ami az elemzett szempontból ugyanolyan típusú, azaz társadalmilag elítélt cselekedet.

által determinálnak ábrázolja. Az ebben a jellemábrázolásban megjelenő struktúráváltozásban mutatkozik meg a megváltozott antropológiai koncepció.

A regény ugyanezen szerkezeti sajátosságaiban ragadható meg véleményem szerint „A tulajdonságok nélküli ember” más nemzeti irodalmak korabeli regényeitől való alapvető strukturális eltérése, és talán azt is mondhatjuk, osztrák jellegzetessége. A harmincas évek második felében keletkezett angol és francia egzisztencialista regények³³⁹, melyeket az irodalomtörténet „A tulajdonságok nélküli emberhez” hasonlóan az „individuum szétesését” tematizáló epika körében tart számon, bár szintén az én identitásának az értékválság által okozott elvesztését és ezáltal a cselekvés értelmetlenségét illetve irrelevanciáját³⁴⁰ problematizálják, a cselekmény szerkezetében azonban nem kap szerepet a Musil regényében meghatározó jelentőséggel bíró „szituáció”, azaz egy adott tér-idő koordináta és a hozzá kötődő szimbólumrendszer. Így például a „Közönyben” a térábrázolás nem hangsúlyos, a főhős által reprezentált cselekvésmodell nincs bizonyos típusú toposzhoz kapcsolva, a főhős cselekedeteit nem determinálja a cselekvés topikus kontextusa. Cselekedeteit éppenséggel a kontextustól független animális jellege motiválja, amint azt maga ki is mondja: „testi szükségleteim nemegyszer megzavarják az érzelmeimet”³⁴¹ és ezáltal kerül konfliktusba a társadalmi elvárásokkal. Az azonosságvesztés problémája így nem kerül összefüggésbe egy adott társadalmi-kulturális renddel, hanem az ember létének kontextustól független problémájaként jelenik meg.³⁴²

Bár a szakirodalom Musil művében is felfedezni vélte az egzisztencializmus bizonyos jegyeit³⁴³, a regény szerkezete mégis alapvetően különbözik az egzisztencialista

³³⁹ Itt a korai egzisztencialista regényekre kell gondolni, mint a „Közöny”-re, amit Camus 1940-ben fejezett be vagy „Az undor”-ra, ami 1931-36 között keletkezett. A később írt regényekben egyre hangsúlyosabbá válik a társadalmi elkötelezettség. V.ö. Magyar 1986. Ugyanide tartozik például Beckett 1938-as „Murphy” című regénye, vagy a korábban keletkezett, de be nem fejezett és ezért novellakötetben kiadott „More Pricks than Kicks”.

³⁴⁰ A cselekvés irrelevanciáját, vagy saját fogalmával az indifferenciát (Indifferenz) tartja Zima az egzisztencialista regény megkülönböztető jellemzőjének. V.ö. Zima 1983.

³⁴¹ Camus 2001, p.53-54.

³⁴² Erre a következtetésre jut Magyar Miklós is, amennyiben a „Közöny” abszurd világképének fő motivációját nem abban látja, hogy a társadalom igazságtalan, hanem hogy a halál elkerülhetetlen, így létünk hiába való. V.ö. Magyar 1986, p.58.

³⁴³ A hasonlóság megállapítása nem is alaptalan, mert például a 39., „A tulajdonságok nélküli ember ember nélküli tulajdonságokból áll” című fejezetben kifejtett gondolatmenet, miszerint a cselekvések függetlenek az egyéntől és egy felette álló rendszerösszefüggést képeznek, valóban rokonságot mutat

regényétől annyiban, hogy az én válsága nála nem, illetve hangsúlyosan nem az emberi lét általában vett struktúrájából adódik, hanem kifejezetten bizonyos típusú (konkrétan a szubsztancianélküli és „merev”) toposzhoz kötődik. Az ember ebben az antropológiai rendszerben nem gondolható el általában véve, nem függetleníthető attól a társadalmi-kulturális környezettől, melyben él, hanem az határozza meg cselekvési lehetőségeit és cselekedeteinek erkölcsi megítélhetőségét. Jó példa erre a „Kákánia” című fejezet, ahol Musil csak miután Kákánia társadalmának szerveződését bemutatta („Alkotmánya szerint liberális volt az ország, de klerikális szellemben kormányozták. Klerikális szellemű volt a kormányzat, de szabadelvű az élet. A törvény előtt minden polgár egyenlőnek számított, de nem mindenki számított polgárnak” (I/42), stb.), tér rá az egyénnek a saját cselekedeteitől való elidegenedésének gondolatára („Ebben az országban [...] mindig mást csináltak, mint amit gondoltak [...] (I/43)). A konkrét példát egy tágabb elméleti keretbe helyezve utasítja vissza aztán azt a nézetet, mely szerint mindennek okát az osztrák jellem mibenlétében kéne keresni, és röviden parafrázálja az alaktalanságnak az esszében kifejtett elméletét: „Mert bármely ország lakóinak legalább kilencféle karaktere van [...]; az állampolgár egyesíti magában valamennyit, azok viszont feloldják őt, aki tulajdonképpen nem más így, mint e sok kis csermely vájta, vízgyűjtő teknő” (I/43).

azzal a sarre-i gondolattal, hogy az én elkülönült és elidegenedett társadalmi szerepeitől. Ezt azonban Musil kifejezetten a „Kákánia-szituációhoz” köti.

2. Elbeszélt azonosság. A figurakonstruálás módja

Az előző fejezet meghatározása szerint az etikai jellemfogalom úgy értelmezendő, hogy a szereplő a cselekvéshez való viszonyában van meghatározva és nem „belső élete”, azaz érzései és vágyai alapján. Első pillantásra talán meghökkentőnek tűnhet az a nézet, miszerint Musil regényének figurái is a cselekvéshez való viszonyukban lennének meghatározva, hiszen a regény alapvető cselekménynélkülisége, a figurák (úgy Ulrich, mint a mellékszereplők) passzivitása szembeeső, és a szakirodalom által is többször kihangsúlyozott jellegzetessége a regénynek. A figurák jellemzően nem cselekvőként, hanem gondolkodóként vagy beszélgetőként jelennek meg, ami látszólag ellentmond annak az elképzelésnek, hogy a regény figurakonstruálási módját az etikai jellemfogalomból adódó alapelvek határoznák meg. A jelen értelmezés mégis emellett a fent képviselt elképzelés mellett kíván argumentálni néhány kiválasztott figura ábrázolási módjának elemzésével.

A szakirodalom a párhuzamáció cselekményszálában megjelenő figurákat jellemzően úgy értelmezi, mint akiken keresztül a regény tablót nyújt a kor társadalmáról, akik tehát valamely ideológiát reprezentálnak.³⁴⁴ A mellékszereplők individualitásának formáját ugyanis az határozza meg, hogy bizonyos ideológiák hordozói és csakis azok, funkciójuk, hogy olyan viszonyítási alapot képezzenek, melynek kontextusában a főhős alakja értelmezhető. A különböző ideológiákat azonban az elbeszélés nem a figurák cselekvéseinek ábrázolása által reprezentálja. Az elbeszélés alapvetően nem cselekedeteket ábrázol, hanem a cselekvések előzetes értelmezését; azt a minden mást kizáró központi ideát, ami a figura cselekvésének motivációját jelenti.

A cselekvés ábrázolásáról való lemondás és ehelyett szavak és gondolatok elbeszélése így nem cáfolja az etikai jellemfogalom érvényesülésének tézisét a regényben. A szavak és gondolatok elbeszélése ugyanis nem a figurák „belső életét”, gondolataikat és érzéseiket tematizálja, hanem éppen azt, amit Arisztotelész a jellemábrázolástól elvár: a cselekvő tudatos választását cselekedetének tekintetében. Így ha nem is cselekedeteikben, de a cselekvéshez való viszonyukban vannak ábrázolva a szereplők; alakjukban passzivitásuk ellenére a cselekvés prioritásának tézise manifesztálódik.

³⁴⁴ Ez az értelmezésmód több helyen is megtalálható, legkifejtettebben Howaldnál. Howald 1984.

A figurák ezen ábrázolásmódja, hasonlóan Ulrich cselekvéshez való viszonyának ábrázolásához, összefüggésben áll a regény paradigmatis felépítésével és töredékességével. A társadalmi cselekvés reprezentációjában ugyanis az egyes események nem a narratív egymásra következésük, hanem a más narratív egységekhez való hasonlóságuk illetve különbözőségük alapján telítődnek jelentéssel.³⁴⁵ Az egyes cselekvésmódok mögött álló ideológiák egymással összehasonlítva, és különösen a főhős cselekvéshez való viszonyának perspektívájából válnak megítélhetővé. Az események ábrázolásában nem releváns az időrendiség, elbeszélésükben nem a kronologikus, hanem a tematikus kategóriák szerinti elrendezés kap szerepet. Másképp fogalmazva ez a típusú elbeszélés „paradigmatikus kapcsolatokba rendezi az eseményeket, s nem pedig szintagmatikus, diakronikus kapcsolataik alapján idézi fel azokat”.³⁴⁶ Ezért tekinthetők Paul Atkinson szerint az etnográfiai munkák szükségszerűen fragmentáris narratívának.

A regény paradigmatis felépítése egyúttal meghatározza a figurák identitásának temporális sajátosságát. A szereplők a kanonizált szövegben jellemzően nem változnak, nem fejlődnek se pozitív, se negatív irányba, a temporalitás szempontjából *statikus identitás*³⁴⁷ jellemzi őket. A statikus identitás tézise mind a főhősre, mind a mellékszereplőkre érvényes. A figurakonstruálás a mellékszereplők és a főhős esetében annak ellenére, hogy a két esetben egymással ellentétes jellegű identitás konstituálódik, azonos narratív eljárások alkalmazásával valósul meg. A figurák ugyanis általában úgy kerülnek bevezetésre a regényvilágba, hogy a megnevezésük után egy rövid jelenetben az őket leginkább meghatározó cselekvést ábrázolja a szöveg, ami által és amit röviden kommentálva az elbeszélés egy releváns tulajdonságukat kiemeli. Ebben a statikus jelenetábrázolásban a figurának az a tulajdonsága van kiemelve, ami a cselekmény kezdőállapotában jellemzi, amilyenek tehát az olvasó a regényvilágba való bevezetésekor megismerheti. Ennek a tulajdonságnak a hozzárendelése azonban még

³⁴⁵ V.ö. Atkinson elemzését a társadalmi cselekvés etnográfiában történő reprezentálásáról. Atkinson 1990.

³⁴⁶ U.o., p.146.

³⁴⁷ A statikus identitás tézise csak azzal a megszorítással fogadható el, hogy az a kanonizált szövegbeli ábrázolásra érvényes. Mivel a figurák attribútumainak változtatási verziói a jegyzetekben találhatók, bizonytalan, hogy ezek közül Musil mit vett volna be a regény végleges szövegébe. Különösen problémás a mellékszereplők sorsa, hiszen Musil nagy részükkel az utolsó tíz évben már szinte egyáltalán nem foglalkozott.

nem azonosítja a figurát. A jelenetábrázolás sokkal inkább úgy értelmezhető, mint egy rövid felvezetés ahhoz a történethez, ami alkalmas arra, hogy megalapozza a figura identitását. „Mert mi emberek: a történeteink vagyunk [...]. Valaki ember az, aki... – hogy pontosan kicsoda is, azt mindig csak történetek mondják el”.³⁴⁸ Így mikor Musil felteszi a regény egy alakjával kapcsolatban azt a kérdést: ki is volt ő valójában, válaszként a cselekmény kezdőpontjáig tartó élettörténetét meséli el. Ezek a történetek így a bázisbeszélést időben minden esetben megelőzik és ennek megfelelően mindig a „kivonatos elbeszélés”³⁴⁹ módjában, azaz röviden összefoglalva mondják el a szereplőnek a történet kezdetének idejéig terjedő élettörténetét és rendelik ezáltal hozzá az őt azonosító tulajdonságokat. Az ezekben az élettörténetekben megalapozott identitás az elbeszélés további részében nem változik, a szereplő megőrzi az itt hozzárendelt tulajdonságokat. A jellemváltozás helyett az elbeszélés fókuszába az kerül, hogy az adott azonossággal rendelkező hős hogyan reflektál a társadalom által kínált cselekvési alternatívákra.

Walter, Ulrich fiatalkori barátja például a 14., „Ifjúkori barátok” című részben kerül bevezetésre a regényvilágba, ahol először egy rövid jelenetábrázolás által mint művészt mutatja be az elbeszélés. Clarisse-szal, feleségével zongoráznak, olyan elmélyülten, hogy nem vesznek tudomást a hozzájuk érkező Ulrichról. A jelenetábrázolásban, fő funkciójának megfelelően, Ulrich kritikai instanciaként szerepel: az elbeszélés az ő értékelését tematizálja, azt írja le, milyennek látja Ulrich ifjúkori barátját. Ulrich a Walterről megfogalmazott gondolatait a zongora-jelenetet követő, Clarisse-szal folytatott beszélgetésben fejt ki, mintegy előre értelmezve azt a történetet, amit a narrátor a Clarisse – Ulrich párbeszéd után beszél el: „Nincs külön példája az eleve elrendelésnek, mintha egy tehetséges fiatalember szokványos öregemberré szűkíti be önmagát; méghozzá sorscsapás nélkül, pusztán az elkerülhetetlen zsugorodás következtében” (I/65).

Ezután a rövid és kritikus értelmezés után fejt ki az elbeszélő a Walter azonosságát konstituáló élettörténetet, melyet az illusztráció kedvéért itt hosszabban idézek:

³⁴⁸ Marquard 2000, p.389. Marquard mindezt Wilhelm Schappra hivatkozva írja. Ugyanezt a problémát veti fel Ricoeur, aki Hannah Arendtre hivatkozva írja, hogy arra a kérdésre, kik vagyunk, egy élettörténet elbeszélése válaszol.

³⁴⁹ A fogalom Genette terminusa. V.ö. Genette 1996, pp.79-83.

„Nehéz lett volna megmondani, ki is valójában Walter. Mert kellemes ember volt, beszédes, sokatmondó szemű, még ma is, ehhez nem fért semmi kétség, pedig elmúlt már harmincnégy éves, és egy ideje valami művészeti hivatalban teljesített szolgálatot. Apja szerezte neki a kényelmes hivatalnokállást, még hozzá fenyegetés kíséretében: ha el nem fogadja, minden anyagi támogatást megvon tőle. Walter tulajdonképpen festő volt; annak idején egyszerre foglalkozott művészettörténeti tanulmányokkal az egyetemen, s járt az állami képzőművészeti akadémia festőosztályába, később egy darabig műteremben lakott. [...] most azonban mintha zenésszé vedlett volna újra, és szerelme tízéves korszakában hol az egyik volt, hol a másik, ráadásul költő is, meg egy irodalmi folyóirat kiadója; hogy megnősülhessen állást vállalt egy színházi ügynökségnél, de pár hét múlva lemondott szándékáról, és hogy megnősülhessen, egy idő után színházi karmester lett, fél évbe se telt, rájött, hogy ez is képtelenség, és rajztanárkodott, zenekritikuskodott, remetéskedett és még sok minden mászkodott, míg azután apja és leendő apósa, megértő szív ide, türelem oda, megelégette a dolgot.” (I/67-68)

A választ arra a kérdésre tehát, hogy ki volt Walter, azaz az identitását konstituáló történetet az elbeszélő röviden, nem kifejtve, Ulrich kritikus kommentálásában a regény elején összefoglalja. Az érdeklődése a továbbiakban nem arra irányul, hogy ki is volt Walter és hogyan vált olyanná, amilyen; az elbeszélés további részeiben arra fókuszál, hogy egy ilyen tulajdonságokkal rendelkező (azaz a művészlétet a polgárlétért feladó) hős milyen szerepet tart praktizálhatónak az adott társadalomban. Az elbeszélés így nem a figura azonosságát problematizálja, Walter alakja a cselekmény további részeiben nem változik, megőrzi azokat a tulajdonságait, amiket az elbeszélés a történet kezdetén hozzárendelt. Az elbeszélés ezáltal a figurakonstruálási mód által annyiban foglalkozik az identitás kérdésével, hogy a merev, a kontextusra nem reagáló és ílymód kevésbé reflektált azonosság etikai problematikusságát tematizálja.

A kontextus relevanciáját Walter identitásának tekintetében az mutatja, hogy az őt bemutató két fejezet közé két másik fejezet van beékelve, amik a cselekmény történelmi korát írják le: a 15., „Szellemi átalakulások” című fejezet a 19-20. század fordulóját, annak szellemi felpezsdülését ábrázolja, míg a 16., „Titokzatos korbetegség” című fejezet a századforduló utáni éveket az „általános renyhülés, lohadás” (I/75) korszakának mutatja be. A két korszak egyben a fiatalkori barátok életének is két, ifjú és felnőtt kora, a 15. és 16. fejezet tehát kétféleképpen olvasható: mint az emberi történelem, és mint Walter és Ulrich élete két korszakának ábrázolása. A

korszakábrázolások így egyszerre két kontextusban értelmezhetők: a századforduló általános szellemi fellendülése egyúttal Ulrich és Walter életének szellemi csúcsát is jelentette, a század első felének lankadása pedig a szereplők életében is a hanyatlás korszaka volt.

A 17., „Így hat egy tulajdonságok nélküli ember a tulajdonságok emberére” című fejezet a 14. fejezethez képest fordított perspektívából Walter Ulrichról alkotott képét mutatja be. Walter Ulrich távozása után Clarisse-nek fejt ki azt, hogy milyennek látja fiatalkori barátját. A házastársak közötti beszélgetésnek témája ellenére mégsem Ulrich ábrázolása a tárgya; azáltal, hogy a fejezet elején az elbeszélés Waltert mint féltékeny és frusztrált férjet mutatja be („A béna ember féltékenysége kínozza, aki lépkedni hallja az egészségeseket, és nem mert csatlakozni hozzájuk, kettejükhöz, mert fájdalma lehetlenné tette volna, hogy védekezzenek ellenük” I/79), és a beszélgetés kezdete előtti prekoncepciót tulajdonít neki („Félig tudatosan derengett benne, ahogy az ablakon át Clarisse-t közeledni látta, hogy ellenállhatatlan vágy keríti hatalmába: megint rosszat *kell* mondania Ulrichról” I/83³⁵⁰), relativálja az Ulrichról megfogalmazott ítéletét, és értékelésében sokkal inkább az ő perspektívájára, szubjektív nézőpontjára irányítja a figyelmet.

Walter nézőpontjának az egyik meghatározó eleme a kontextushoz való viszonyulása. A 16. fejezetben, ami a kor szellemi hanyatlásának okait keresi, ezek közül az egyikként említi az elbeszélő a német polgár általános viszonyulását korának jelenségeihez: „a német polgár füttyült az általa dekadens és beteges túlzásoknak minősített szülési fájdalmakra” (I/75). A következő fejezet jellemzése alapján Walter éppen egy ilyen átlagpolgárnak tekinthető, aki saját tehetetlensége elől kora és környezete egészségtelenségének gondolatába menekül: „Ahogy azonban állapota az utóbbi években egyre rosszabbodott, egyszersmind csodás vigaszt talált egy korábban nem eléggé becsült gondolatban. E gondolat szerint Európa, ahol ő élni kényszerült, menthetetlenül elfajzott” (I/81). Ugyanígy ítéli el a hely után a kort is, amiben él: „Mert ha eddig *ő* volt munkaképtelen, s ezért rosszul érezte magát, ezentúl a *kor* számított tehetetlennek, s *ő* lett újra egészséges”³⁵¹ (I/82). Walter figurájának „merevsége” így

³⁵⁰ Kiemelés az eredetiben.

³⁵¹ Kiemelés az eredetiben.

nem a korra és környezetre való érzéketlenséget jelenti, hiszen annak hanyatlását maga is átéli („kezdődő szellemi hanyatlás jeleit sejtette” magán (I/81)); a kontextushoz való viszonya azonban passzívnak mondható, amennyiben nem „felvállalja” korának problémáit és reagál rájuk aktívan, hanem éppen fordítva, saját tulajdonságait átruházza a korra, ezáltal megszabadítva magát az alkotás és változás kötelezettségének érzésétől. Walter ábrázolása paradigmátikus a regénybeli jellemábrázolás tekintetében: egy rövid jelenetábrázolás után, mely legtöbbször Ulrich perspektívájából történik, az elbeszélő a kivonatos elbeszélés formájában összefoglalja a megnevezett szereplőnek a bázistörténet kezdőpontjáig tartó élettörténetét és ezáltal hozzárendeli az őt azonosító tulajdonságokat. Ezután a kanonizált szövegrészben jellemfejlődés nem történik, azaz a figurák tulajdonságai nem változnak; az elbeszélés tárgyát a szereplő elgondolásai és cselekvései képezik.

A jellemábrázolás értelmezésére természetesen jelentős befolyással van az, hogy a regény befejezetlen, sőt, a történet közvetlenül a peripeteia ígérete után szakad meg, ott, ahol az elbeszélés elhagyja a párhuzamakció figuráit, és Ulrich és Agathe történetének elbeszélésére tér át. A kanonizált szövegben a párhuzamakció figurái már csak egy-egy rövid fejezet erejéig kerülnek elő, így az, hogy a beígért fordulat az ő tulajdonságaikban milyen változást hozott volna, még kevésbé derül ki, mint az apokrif fejezetek középpontjában álló Ulrich-figura esetében. Musil feljegyzései között természetesen számos terv található, amik a párhuzamakció egy-egy figurájának a második részben bekövetkező változásairól szólnak, és foglalkozott azzal is, hogy milyenek ábrázolt volna egyes szereplőket a cselekmény végállapotában. Mivel azonban ezek a tervek provizórikusnak tekintendők, a jellemábrázolás értelmezése a párhuzamakció figuráinak esetében még korlátozottabb, mint a főhős esetében.

A figurakonstruálásnak a regény kanonizált részei alapján történt rekonstruálását véleményem szerint az sem befolyásolja jelentős mértékben, ha a hagyaték szövegeit is bevonjuk az értelmezésbe. Érdekes módon ugyanis Musil a főbb figurák jellemének változásait úgy tervezte, hogy a változások nem annyira valamely fordulat következményeiként lennének értelmezhetők, nem jelentenek a kezdeti állapothoz képest jelentős, az eredetihez képest ellenkező tulajdonságok hozzárendelésében megnyilvánuló váltást, sokkal inkább a figuráknak a cselekménybe való bevezetésükkor megalapozott azonosságukat erősítette volna a releváns tulajdonságok

hipertrófizálásával. Diotima alakját például úgy tervezte Musil, hogy a cselekmény második részében egyre inkább a szexuáلتudományok felé fordult volna érdeklődése, ezzel a kezdeti jellemzőjét, a nagy ideának a szerelemben, azaz Arnheim alakjában való meglelését eltúlozva. Clarissén pedig egyre erősebben törtek volna ki az őrültség jelei, amik már a cselekmény elején, a Nietzsche iránti fanatikus lelkesedésben megnyilvánultak. Ezek a változások tehát nem jelentettek volna fordulatot a figurák jellemében, továbbra sem lehetett volna jellemváltozásról beszélni. A figurák identitása a fordulat utáni cselekmény elbeszélésével sem vált volna dinamikussá.

3. A 'tulajdonságok nélküiség' értelmezése

Ulrich bevezetése a regény világába bár ugyanezekkel a narratív stratégiákkal történik, a hasonló elbeszélési módok azonban egy a mellékszereplőkéhez képest ellentétes folyamat ábrázolására szolgálnak. Míg a mellékszereplőket mindig megnevezésük által vezeti be a narrátor az elbeszél világba, és ezután beszéli el azt a történetet, mely által hozzájuk rendeli az őket leíró tulajdonságokat, addig Ulrichot először egy határozott leírás – „a tulajdonságok nélküli ember” (I/13) – által nevezi meg, és még jónéhány fejezeten keresztül így említi, míg az 5., „Ulrich” című fejezetben családi nevét kihangsúlyozottan eltitkolva keresztnevét megadja és az őt ábrázoló első jelenetben (ahogy a dolgozat harmadik fejezetében kifejtettem) semmittevőként mutatja. A regényvilágba ily módon bevezetett főhős azonosságát a mellékszereplőkkel analóg módon a kivonatos elbeszélés formájában elbeszél történet által adja meg. Ez az extern analepszis három fejezetet ölel fel: a 9., 10. és 11. fejezetet, amik Ulrichnak azt a bázistörténetet megelőző három próbálkozását írják le, melyekben a katona, mérnök és matematikus hivatással kísérletezett. Ez az extern analepszis azonban nem rögzíti Ulrich valamely tulajdonságait, hanem a 4., „Nem csak valóságérzék: lehetőségérzék is van a világon” című fejezetben leírt diszpozíciónak („a lehetőségérzék olyan képességként határozhatjuk meg, amelynek segítségével elgondolhatunk bármit, ami lehetne is éppen” I/18) az élettörténetbeli ábrázolása. Ulrich ugyanis a három próbálkozás után arra a következtetésre jut, hogy az emberek „nem is sejtik, mily módokon lehet manapság gondolkodni már; mert ha megtanulnának újszerűen gondolkodni, az életükön is változtatnának” (I/52). Mindhárom lehetséges hivatást feladva így végül úgy dönt, hogy az életből egy éves szabadságot vesz, „hogy képességei alkalmas felhasználását megkeresse” (I/61), azaz megszerzett tulajdonságait elveti, és az új körülményeknek adekvát tulajdonságok keresésére indul. A báziselbeszélés kezdetén így Ulrich már azonosság nélküli szereplőként jelenik meg, ami az elbeszélés során nem is változik: Ulrich *meghatározatlan identitásában statikus figura*.

Így bár a regény minden figurája statikus identitással rendelkezik, az Ulrichot azonosító történet a többi cselekvőéhez képest mégis fordított irányú: míg a mellékszereplők extern analepszisben ábrázolt története rögzíti tulajdonságaikat, addig Ulrich történetében tulajdonságok nélküli azonossága konstituálódik.

A 'tulajdonságok nélküliség' elemzésében mindeddig két szempont jutott érvényre: egyrészt az azonosság szemantikai értelmezése, mikor is azt a kérdést tesszük fel, hogy milyen tulajdonságok hozzárendelésével töltődik fel az a név jelentéssel, amivel az elbeszélés a figurát jelöli, másrészt az azonosság temporális elemzése, mikor azt a kérdést tesszük fel, hogy a figurának a cselekmény kezdetén megalapozott önonazonossága változik-e és ha igen, mennyiben a cselekmény során. Az elemzés eddig a pontig így összhangban áll Ricoeurnek azzal a rendszerével, amit az elbeszélte azonosság explikálására dolgozott ki. Ricoeur rendszere ugyanis szintén két szempontú: az „ugyanazonosság” (mêmeté) fogalmával az elbeszélte azonosságnak azt az aspektusát jelöli, amit „szubsztanciális vagy formai azonosságként”³⁵², illetve „a szerzett készségek és a ...-val/-vel gyarapodott azonosulások együtteseként”³⁵³ definiálja; ez az általam szemantikai azonosságnak nevezett aspektussal összevethető. Az elbeszélte azonosság jelen értelmezésben temporálisnak nevezett aspektusa pedig Ricoeur „ömagaság” (ipséité) fogalmával összevethető; Ricoeur ezt úgy írja le, hogy egy temporális struktúrán alapuló azonosság, ami egy dinamikus identitás modelljének felel meg.³⁵⁴ Ricoeur felfogásában a kettő, „ipséité” és „mêmeté” dialektikája jelenti a szereplőnek a cselekményszövésben létrehozott dialektikáját.³⁵⁵ Mindennek alapján szükségszerűnek tűnik, hogy a jelen dolgozat a 'tulajdonságok nélküliség' fogalmának egy hasonló értelmezését adja, mint amit Ricoeur fogalmaz meg „Az én és az elbeszélte azonosság” című tanulmányában.³⁵⁶

Ricoeur (mint ahogy a Musil-szakirodalom egy jelentős része is) Musil regényéről azt állapítja meg, hogy „az azonosság szétesési drámája”³⁵⁷, és mint ilyen, az elbeszélői és erkölcsi azonosság közti eltérésből nyeri el az értelmét. Az „ipséité” és „mêmeté” közötti „gyümölcsöző feszültség”³⁵⁸ tanulságát abban látja, hogy nem az önonazonosság,

³⁵² Ricoeur 1995, p. Ricoeur definícióit a saját fordításomban idéztem.

³⁵³ Ricoeur 1999, p.410.

³⁵⁴ Ricoeur 1985, p.396.

³⁵⁵ Ezt a nézetet Ricoeur csak az „Az én és az elbeszélte azonosság” című, a „Temps et récit”-hez képest később keletkezett tanulmányban képviseli. A korábbi tanulmány a „mêmeté” fogalmának az „ipséité” fogalmával való helyettesítése mellett érvel. V.ö.: u.o., p.396.

³⁵⁶ Ricoeur ugyanakkor megjegyzi, hogy a „narratív identitás” fogalmában az etikai felelősség momentuma is megjelenik, mivel az ábrázolt világban megnyilvánuló világlátás etikai szempontból sosem semleges. U.o., p.400.

³⁵⁷ Ricoeur 1999, p.408.

³⁵⁸ U.o. Az érvelésben helyet kap még a „maintien de soi”, az önmegőrzés erkölcsi eszméje, aminek pontos helyét a különböző síkok összemosása miatt nehéz megállapítani.

azaz nem a birtoklás számít³⁵⁹, Tengelyi László megfogalmazásában „nem vonásaink állandósága, jellemünk szilárdsága, és nem is meggyőződéseink változatlansága teszi, hogy önmagunk maradunk, hanem hogy minden átalakulás, amelyen életünk során keresztül megyünk, egyetlen egységes történet keretei között elbeszélhető”³⁶⁰.

A „tulajdonságok nélküliség” jelen értelmezése azonban egy ettől különböző „erkölcsi tanulság” megállapításához vezet. Az értelmezés különbségének oka pedig az, hogy a „tulajdonságok nélküliség” fogalma véleményem szerint nem értelmezhető pusztán ennek a két szempontú rendszernek az alapján. A főhős azonosságának értelmezése ugyanis Musil regényének esetében megkívánja az antropológiai koncepció figyelembe vételének elsőbbségét, azaz csak annak fényében magyarázható a szemantikai meghatározatlanság és a temporális statikusság tézise. Eszerint a szubsztanciális azonosságnak az a hiánya, amit Ricoeur – sok más értelmezővel együtt – Musil főhősére nézve megállapít, érdekes módon elsődlegesen nem a „tulajdonságok nélküli ember” jellemzője. A regényvilágba elsőként bevezetett kronotoposz jellemezhető elsődlegesen a szubsztanciális azonosság hiányával, ahogy a jelen dolgozat harmadik fejezete megmutatta. Kákánia ugyanis egy olyan társadalmat és kultúrát modellál, mely az öt szervező egységes ideológiát nem találja, és ezért egymással össze nem egyeztethető ideológiák sokaságára támaszkodik. Az ideológiák eklektikusságában nem képes a cselekvés legitimitását megteremteni, ami által a legitimációs krízis állapotának modelljeként értelmezhető.

A főhős jelleme az így konstruált toposznak a viszonyában értelmezve egy a Ricoeurétól eltérő következtetés levonását vonja maga után. A relatív azonosság tézisének megfelelően a tulajdonságok nélküliség nem az identitás elvesztését jelenti, Ulrich története pedig nem értelmezhető az önazonosság elvesztésének történeteként. *A regény szerkezetében manifesztálódó antropológiai koncepció (az emberi identitás és a szituáció összefüggése) figyelembevételével a „tulajdonságok nélküliség” a szituáció felismeréseként, annak „magára vállalásaként”, illetve a társadalmilag gyakorolt lehetőségekkel szembeni passzív ellenállásként értelmezendő.*³⁶¹

³⁵⁹ U.o. p.411.

³⁶⁰ Tengelyi 1998, p.18.

³⁶¹ A kronotoposz és a főhős hasonlóságát Györffy Miklós is megemlíti: „Kákániának ugyanúgy meghatározatlan az azonossága, mint Ulriché”. Györffy 1999, p.192.

A „tulajdonságok nélküliségnek” a relatív azonosság koncepciójába ágyazva nem az lesz az erkölcsi tanulsága, hogy nem az önazonosság számít. Musil regényében – bár a regény számos esszéisztikus kitérőjében ennek ellentmondó megfogalmazásokat is találhatunk – éppenséggel konstitutív szerepe van az önazonosságnak, hiszen a főhős cselekedeteit, illetve a cselekvés megtagadását éppen a toposz szubsztanciális azonosságának felismert hiánya motiválja. „Az én elképzelt semmi volta”³⁶² Musil regényében nem „az én egzisztenciális válságát”³⁶³ mutatja, hanem az én cselekvésének kontextusát képező társadalom kulturális válságát. Ha tehát a regény erkölcsi tanulságát igyekeznénk megfogalmazni, akkor az ember és a társadalom összefonódásának irányába kéne elindulnunk, és Norbert Elias szociológiai terminusa, a „Menschengeflecht”³⁶⁴ fogalma által implikált etikai konzekvenciáját levonni, miszerint: „die Aktionen vieler einzelnen Individuen [schliessen] unaufhörlich zu langen Handlungsketten zusammen[...], damit die Handlung jedes Einzelnen ihren Sinn erfüllt. Und auf diese Weise ist also jeder einzelne Mensch in der Tat gebunden”.³⁶⁵

³⁶² Ricoeur 1999, p.411.

³⁶³ U.o.

³⁶⁴ Elias 1994, p.31.

³⁶⁵ U.o., p.33-34.

Zárszó: kritika és relativitás

Clifford Geertz az *Anti-antirelativizmus* című írásában, anélkül, hogy elkötelezné magát a relativizmus eszméje mellett³⁶⁶ számot vet ellenzőinek érveivel és megmutatja azok fonákságát. Így kerül lajstromra I.C.Jarvie 1983-as írása is, amiben Jarvie azt veti a relativizmus szemére, hogy az korlátozza a kritika lehetőségeit:

„[a relativizmusnak] megvannak a kellemetlen következményei: mégpedig az, hogy az emberi teljesítmények kritikai megítélésének korlátozása lefegyverez, emberi mivoltunkból kivetkőztet, és otthagyt minket úgy, hogy képtelenek leszünk kommunikatív interakcióba lépni; azaz képtelenek leszünk kultúraközi, szubkultúraközi kritikát mondani; a relativizmus végülis egyáltalán nem hagy helyet a kritikának...”³⁶⁷

Ugyanezt a kritikát fogalmazza meg a relativizmussal szemben Jerry Fodor egyik 1996-os írásában:

„Az a gondolat, hogy a kogníció átítatja az észlelést, összetartozik egy tudományfilozófiai ideával (s történetileg is kötődik hozzá), mely szerint elméleteink átfogóan megszabják megfigyeléseinket; azzal az antropológiai elképzeléssel, hogy értékeinket egészében kultúránk szabja meg; azzal a szociológiai gondolattal, hogy episztemológiai elkötelezettségeinket, ideértve különösen a tudományt, egészében osztályhelyzetünk determinálja; s azzal a nyelvészeti ideával, hogy metafizikánkat minden részletre kiterjedően meghatározza szintaxisunk. Mindezek az ideák egyfajta relativista holizmusra mutatnak: mivel az észlelést átítatja a kogníció, a megfigyelést az elmélet, az értékeket a kultúra, a tudományt a társadalmi osztály s a metafizikát a nyelv, a tudományos elméletek racionalista kritikája [...] csak olyan előfeltevések keretén belül fordulhatnak elő, melyeket [...] a beszélők történetesen osztanak. S ez a keret racionálisan nem kritizálható.”³⁶⁸

³⁶⁶ Az elkötelezetlenséget fejezi ki a cím: Geertz írása az antirelativizmus kritikája a relativizmus melletti elkötelezettség nélkül. Cf. Geertz 1984, p.344.

³⁶⁷ Jarvie, I.C.(1983): „Rationalism and Relativism”. In: *British Journal of Sociology*, 34., pp. 44-60. Idézi Geertz 1984, p.371.

³⁶⁸ Fodor, J.A.: „Fodor kalauza a mentális reprezentációhoz: Az intelligens nagynéni segédlete”. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris 1996, pp.197-206. Idézi: Pléh 1999, p.46-47.

Jarvie és Fodor ezzel látszólag kulcsérvet hoz fel a relativizmus ellen, mert egy olyan tevékenység ellehetetlenülésének okozójaként mutatja be, ami kultúránkhoz szorosan hozzátartozik, ami alapvető kommunikációs tevékenység, és ami nézeteink, elképzeléseink és elméleteink változásának és fejlődésének elsődleges motivációja. Mivel értelmezésben azonosság és töredékesség problémáiból kiindulva a regényben rekonstruálható kritikára és relativizmusra vonatkozó következtetésekhez jutott el, és így Musil regényét e fent említett problémakörben elhelyezhetőnek tartom, ebben a zárófejezetben arra térek ki, természetesen a probléma tágabb körű taglalása nélkül, hogyan fér össze a kettő, kritika és relativizmus Musil regényében.

Musil regényében a relativizmus antropológiai elképzelése nyilvánul meg, ami az etikai jellemfogalom következtében a morális relativizmus formájában jelenik meg, és arra vonatkozik, hogy morális értékeinket kultúránk szabja meg, és az egyedi cselekvés csak a mindig változó egész függvényében ítélni lehet. A relativizmus azonban Musilnál nem zárja ki a kritikát, az antropológiai relativizmus nála egy kultúrkritikával kapcsolódik össze, ami egy meghatározott kulturális állapot ellen irányul. Ezt a kritikának egy olyan alkalmazása teszi lehetővé, ami Michel Foucault a „Qu’ est-ce que la critique?”³⁶⁹ című tanulmányában adott értelmezésével áll összhangban. Itt ugyanis Foucault a kritikát úgy határozza meg, mint egy bizonyos viszonyulást ahhoz, ami létezik, amit egy ember tud és csinál, egy viszonyulást a társadalomhoz és kultúrához, azaz egy viszonyulást valami máshoz, mint ami önmaga. A kritika eszerint nem önálló létező, hanem egy olyan funkció, ami alá van rendelve mindannak, amit a filozófia, a tudomány, a politika, a morál, az irodalom, stb. pozitívan ábrázol.³⁷⁰ Jürgen Habermas a modernség filozófiai diskurzusának elemzésében ehhez hasonlóan fogalmazza meg a kritikát, konkrétan az ideológiakritika lényegét: az ideológiakritika nem egy elmélet, csak elméleti előfeltételezésekre alapozva vitatja egy gyanús elmélet igazságát.³⁷¹ A következetes kritika önmaga sosem fordul át az affirmációba.

A kritikának ez az értelmezése, ami egy önálló kritikai hagyományt teremtett³⁷², véleményem szerint jól összeegyeztethető a relativizmus elképzelésével. Ez a

³⁶⁹ Foucault 1990.

³⁷⁰ U.o., p.8.

³⁷¹ Habermas 1982, p.141.

³⁷² Itt egy Nietzschével kezdődő és Theodor W. Adornon keresztül a dekonstrukció kritikai módszeréig vezető hagyományra gondolok.

meghatározás ugyanis a kritikának éppen egy olyan tulajdonságát emeli ki, ami annak a relativizmussal közös alapjára mutat rá: mindkettőt az az elvi elkötelezettség jellemzi, hogy nem indulhatunk ki valamilyen módon rögzített, azaz abszolút érvényű értékek létezésének feltételezéséből. Az így értelmezett kritika mindig egy önmagán kívül létező, meghatározott dolog ellen irányul, amit nem egy másik rögzített rendszer felől közelít meg, hanem az adott rendszer, elmélet vagy kontextus keretein belül maradva.

Musil regényében azáltal, hogy a kritikának ezt a radikális formáját alkalmazza, azaz nem rögzít egy a cselekvés téloszaként funkcionáló meghatározott értékrendet, hanem pusztán az ábrázoltat tagadja, a kritikának egy olyan értelmezését feltételezi, ami összeegyeztethető a relativizmus alapfeltételezésével. Való igaz, hogy ez az előfeltételezés nem biztosít alapot a kultúraközi kritikához, sőt tagadja egy kultúrának egy másikhoz viszonyított felsőbbrendűségét. Musil utópiasorozata, az a tény, hogy minden utópiáját egy következő, valamilyen szempontból jobb kedvéért elvetette, és mindig újabbakat dolgozott ki, arra a szemléletre enged következtetni, hogy nincs egyetlen olyan rendszer, mely abszolút mértékben elfogadható, a választás mindig az egyedi eset viszonylatában hozott normatív döntést jelent.

Felhasznált irodalom

- Adorno, Theodor W. (1958): *Noten zur Literatur. I.* Frankfurt/M.: Suhrkamp 1980.
- Adorno, Theodor W. (1966): *Gesammelte Schriften 6. Negative Dialektik. Jargon der Eigentlichkeit.* Frankfurt/M.: Suhrkamp 1997.
- Albertsen, Elisabeth (1968): *Ration und Mystik im Werk Robert Musils.* München: 1968.
- Altmann, Volkmar (1992): *Totalität und Perspektive. Zum Wirklichkeitsbegriff Robert Musils im „Mann ohne Eigenschaften“.* Frankfurt/M., ...: Peter Lang 1992.
- Arisztotelész (i.e.335): *Poétika.* Ford. Ritoók Zsigmond. Budapest: PannonKlett 1997.
- Arntzen, Helmut (1982): *Musil-Kommentar zu dem Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“.* München: Winkler 1982.
- Atkinson, Paul (1990): „A narrativa és a társadalmi cselekvés reprezentációja”. [Narrative and the Representation of Social Action] Ford. Mester Tibor. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái.* Budapest: Kijárat 1999, pp.121-151.
- Bachmann-Medick, Doris (1989): *Die ästhetische Ordnung des Handelns: Moralphilosophie und Ästhetik in der Popularphilosophie des 18. Jahrhunderts.* Stuttgart: Metzler 1989.
- Bachmann-Medick, Doris (1996): „Einleitung”. In: u.ő. (szerk.): *Kultur als Text. Die anthropologische Wende in der Literaturwissenschaft.* Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch 1996, pp.7-64.
- Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció.* Budapest: Cserépfalvi 1991.
- Baltz-Balzberg, Regina (1985): „Antidekadenzmoral bei Musil und Nietzsche”. In: Strutz 1985, pp.204-226.

- Baur, Uwe – Castex, Elisabeth (szerk.): *Robert Musil. Untersuchungen*. Königstein/Ts.: 1980.
- Bernáth Árpád (1979): „Arisztotelész Poétikája és magyar fordítása”. In: u.ő. 1998, pp.151-161.
- Bernáth Árpád (1990): „Műértelmezés, irodalomtörténet, irodalomtudomány”. In: *Studia Poetica* 9. Szeged 1990, pp.103-109.
- Bernáth, Árpád (1990): „Költő önmaga ellenére? A filozófia és az irodalom viszonya Hermann Broch munkásságában”. [Ein Dichter wider Willen? Das Verhältnis von Philosophie und Literatur bei Hermann Broch] Ford. Szabó Erzsébet. In: u.ő. 1998, pp.285-301.
- Bernáth Árpád: *Építőkövek a lehetséges világok poétikájához*. Szeged: Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport 1998.
- Bode, Christoph (1992): „Das Paradox in post-mimetischer Literatur und post-strukturalistischer Literaturtheorie”. In: Geyer; Hagenbüchle 1992, pp.619-657.
- Bohn, Ralf (1988): *Transversale Inversion: Symptomatologie und Genealogie des Denkens in der Philosophie Robert Musils*. Würzburg: Königshausen und Neumann 1988.
- Bohrer, Karl Heinz (1981): *Plötzlichkeit. Zum Augenblick des ästhetischen Scheins*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1981.
- Bohrer, Karl Heinz (1981): „Utopie des »Augenblicks« und Fiktionalität. Die Subjektivierung von Zeit in der modernen Literatur”. In: u.ő. 1981, pp.180-219.
- Bohrer, Karl Heinz (1983): *Mythos und Moderne. Begriff und Bild einer Rekonstruktion*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1983.
- Bohrer, Karl Heinz (1994): *Das absolute Präsens. Die Semantik ästhetischer Zeit*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1994.

- Bohrer, Karl Heinz (1994): „Philosophie der Kunst oder Ästhetische Theorie. Das Problem der universalistischen Referenz“. In: u.ö. 1994, pp.121-143.
- Bohrer, Karl Heinz (2000): „Das Ethische am Ästhetischen“. In: *Merkur. Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*. 54/12. 2000, pp.1149-1161.
- Böhme, Hartmut (1974): *Anomie und Entfremdung. Literatursoziologische Untersuchungen zu den Essays Robert Musils und seinem Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“*. Kronberg: Scriptor 1974.
- Böhme, Hartmut (1976): „Theoretische Probleme der Interpretation von Robert Musils Roman „Der Mann ohne Eigenschaften““. In: Brauneck 1976, pp.181-203.
- Böhme, Hartmut (1986): „Eine Zeit ohne Eigenschaften. Robert Musil und die Posthistoire“. In: u.ö. 1988, pp.308-333.
- Böhme, Hartmut (1988): *Natur und Subjekt*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1988.
- Bókay, Antal (2000) „Paul de Man és az amerikai irodalomtudományi dekonstrukció“. In: De Man 2000, pp.215-235.
- Bonacchi, Silvia (1998): *Die Gestalt der Dichtung. Der Einfluss der Gestalttheorie auf das Werk Robert Musils*. (=Musiliana 4) Bern: Lang 1998.
- Brauneck, Helmut (szerk.): *Der deutsche Roman im 20. Jahrhundert. Bd.I. Analysen und Materialien zur Theorie und Soziologie des Romans*. Bamberg: C.C.Buchner 1976.
- Broch, Hermann (1919): „Zur Erkenntnis dieser Zeit“. In: u.ö.: *Philosophische Schriften 2. Theorie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1977, pp.11-81.
- Broch, Hermann (1931): „Logik einer zerfallenden Welt“. In: u.ö.: *Philosophische Schriften 2. Theorie*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1977, pp.156-173.
- Broch, Hermann(1932): *Die Schlafwandler*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1994.

- Broch, Hermann (1947): *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékvesztés?* [Hofmannsthal und seine Zeit. Sezession oder Wertzerfall], Ford. Györffy Miklós. Budapest: Helikon 1988.
- Brokoph-Mauch, Gudrun (szerk.): *Robert Musil. Essayismus und Ironie*. Tübingen: Francke 1992.
- Brosthaus, Heribert (1965): „Zur Struktur und Entwicklung des ›anderen Zustands‹ in Robert Musils Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“”. In: *DVLG* 39, 1965:3., pp.388-440.
- Camion, Arlette (szerk.): *Über das Fragment – Du fragment*. Heidelberg: Winter 1999.
- Camus, Albert (1942): *Közöny*. [L'Étranger], Ford. Gyergyai Albert. Budapest: Európa 2001.
- Canetti, Elias (1935): *Die Blendung*. München: Carl Hansen, 1963.
- Cellbrot, Hartmut (1988): *Die Bewegung des Sinnes. Zur Phänomenologie Robert Musils im Hinblick auf Edmund Husserl*. (=Musil-Studien 17) München: Fink 1988.
- Csúri Károly (1985): „Vázlat az elbeszélés irodalmi magyarázatához“. In: *Studia Poetica* 6. Szeged 1985, pp.88-134.
- Daigger, Anette (1992): „Musils politische Haltung in seinen frühen Essays“. In: Brokoph-Mauch 1992, pp.75-89.
- Dällenbach, Lucien (1976): „Intertextus és autotextus“. [Intertexte et autotexte], Ford. Bónus Tibor. In: *Helikon* 1996: 1-2. pp.51-67.
- Dällenbach, Lucien (szerk.): *Fragment und Totalität*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1984.
- Dällenbach, Lucien – Nibbrig, Christiaan L. Hart (1984): „Fragmentarisches Vorwort“. In: Dällenbach 1984, pp.7-18.

- Deleuze, Gilles (1988): *Nietzsche és a filozófia*. [Nietzsche et la philosophie], Ford. Moldvay Tamás. Budapest: Gond Alapítvány – Holnap Kiadó 1999.
- de Man, Paul (1969): „A temporalitás retorikája”. [The Rhetoric of Temporality], Ford. Beck András. In: Thomka, Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I*. Pécs: Jelenkor 1996, pp.5-60.
- de Man, Paul (1979): *Az olvasás allegóriái: figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke, és Proust műveiben*. [Allegories of Reading. Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust], Ford. Fogarasi György. Szeged: Ictus, JATE Irodalomelméleti Csoport 1999.
- de Man, Paul (1986): „Ellenszegülés az elméletnek”. [The Resistance to Theory], Ford. Huba Miklós. In: Bacsó 1991, pp.97-113.
- de Man, Paul (1996): *Eszttétikai ideológia*. [Aesthetic ideology], Ford. Katona Gábor. Budapest: Janus/Osiris 2000.
- Derrida, Jacques (1972a): „Az el-különböződés”. [La différence], Ford. Gyimesi Tímea. In: Bacsó 1991, pp.43-63.
- Derrida, Jacques (1972b): „Signature Evénement Contexte”. In: u.ő.: *Marges de la philosophie*. Paris: Édition de Minuit 1972, pp.122-145.
- Derrida, Jacques (1987): *Comment ne pas parler. Dénégations*. Paris: Éditions Galilée 1987.
- Deutsch, Sybille (1993): *Der Philosoph als Dichter. Robert Musils Theorie des Erzählens*. (=Beiträge zur Robert-Musil-Forschung und zur neueren österreichischen Literatur 5) St. Ingbert: Röhrig 1993.
- Dinklage, Karl (1970): „Musils Definition des Mannes ohne Eigenschaften und das Ende seines Romans”. In: u.ő.: *Robert Musil. Studien zu seinem Werk*. Reinbek: Rowohlt 1970, pp.112-123.

- Dinklage, Karl (1985): „Ende der „Schwärmer“ – Ende des „Mann ohne Eigenschaften““. In: Johann und Josef Strutz 1985, pp.227-240.
- Donnellan, Keith (1966): „Reference and definite descriptions“. In: Steinberg & Jakobovits: *Semantics*. Cambridge: University Press 1971, pp.100-115.
- Dresler-Brumme, Charlotte (1993): *Nietzsches Philosophie in Musils Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“*. Eine vergleichende Betrachtung als Beitrag zum Verständnis. Wien-Köln-Weimar: Böhlau 1993.
- Elias, Norbert (1939): „Die Gesellschaft der Individuen“. In: u.ö.: *Die Gesellschaft der Individuen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp²1994, pp.17-98.
- Fanta, Walter (2000): *Die Entstehungsgeschichte des „Mann ohne Eigenschaften“ von Robert Musil*. Wien: Böhlau 2000.
- Farkas, Katalin – Kelemen, János (2002): *Nyelvfilozófia*. Budapest: Áron Kiadó 2002.
- Fischlin, Daniel (szerk.): *Negation, Critical Theory and Postmodern Textuality*. Dordrecht...: Kluwer 1994.
- Foucault, Michel (1966): *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája*. [Les mots et les choses], Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Osiris 2000.
- Foucault, Michel (1971): „Nietzsche, a geneológia és a történelem“. [Nietzsche, la généalogie, l’histoire], Ford. Romhányi Török Gábor. In: u.ö.: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest: Pallas Stúdió – Attraktor Kft.1998, pp.75-92.
- Foucault, Michel (1990): „Qu’ est-ce que la critique? (critique et Aufklärung)“. In: *Bulletin de la Société française de Philosophie*, 1990: 84.
- Frank, Manfred (1983): „Auf der Suche nach einem Grund. Über den Umschlag von Erkenntniskritik in Mythologie bei Musil“. In: Bohrer 1983, pp.318-362.

- Fuder, Dieter (1979): *Analogiedenken und anthropologische Differenz. Zu Form und Funktion der poetischen Logik in Robert Musils Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“*. (=Musil-Studien 10) München: Fink 1979.
- Gadamer, Hans-Georg (1960): *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. Gesammelte Werke I. Tübingen: Mohr 1990.
- Gebauer, Gunter; Wulf, Christoph (1992): *Mimesis. Kunst – Kultur – Gesellschaft*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1992.
- Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris 2001.
- Geertz, Clifford (1984): „Anti-antirelativizmus”. [Anti Anti-Relativism], Ford. Andor Eszter. In: u.ő. 2001, pp.344-374.
- Geertz, Clifford (1973): „Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez”. [Thick Description. Toward an Interpretative Theory of Culture], Ford. Berényi Gábor. In: u.ő. 2001, pp.194-227.
- Genette, Gerard (1972): *Discours du récit*. Paris: Édition du Seuil 1972.
- Genette, Gerard (1972): „Az elbeszélő diskurzus”. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei*. Pécs: Jelenkor 1996, pp.61-98.
- Genette, Gérard (1982): „Tranzsztextualitás“. Ford. Burján Mónika. In: *Helikon* 1996: 1-2. pp.82-91.
- Geyer, Paul; Hagenbüchle, Roland (szerk.): *Das Paradox: Eine Herausforderung des abendländischen Denkens*. (=Stauffenburg-Colloquium 21) Tübingen: Stauffenburg 1992.
- Geyer, Paul (1992): „Das Paradox: Historisch-systematische Grundlegung“. In: Geyer – Hagenbüchle 1992, pp.11-24.
- Goebel, Eckart (1996): *Konstellation und Existenz. Kritik der Geschichte um 1930: Studien zu Heidegger, Benjamin, Jahn und Musil*. Tübingen: Stauffenburg 1996.

- Goltschnigg, Dietmar (1974): *Mystische Tradition im Roman Robert Musils. Martin Bubers „Ekstatische Konfessionen“ im „Mann ohne Eigenschaften“*. Heidelberg: Lothar Stiehm 1974.
- Graf, Werner (1981): *Erfahrungskonstruktion. Robert Musils Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“*. Berlin: Volker Spiess 1981.
- Györffy Miklós (1999): „Robert Musil: A tulajdonságok nélküli ember“. In: Ambrus Éva (szerk.): *Huszonöt fontos német regény: műelemzések*. Budapest: Lord Pannonica 1999, pp.189-200.
- Habermas, Jürgen (1980): „Egy befejezetlen projektum – a modern kor“. [Die Moderne – ein unvollendetes Projekt], Ford. Nyizsnyánszky Ferenc. In: Habermas – Lyotard – Rorty 1993, pp.151-179.
- Habermas, Jürgen (1985): *Der philosophische Diskurs der Moderne*. Frankfurt/M.: Suhkamp⁴1993.
- Habermas, Jürgen (1982): „Die Verschlingung von Mythos und Aufklärung: Horkheimer und Adorno“. In: u.ö.⁴1993, pp.130-158.
- Habermas, Jürgen (1985): „Eintritt in die Postmoderne. Nietzsche als Drehscheibe“. In: u.ö.⁴1993, pp.104-129.
- Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-Francois – Rorty, Richard: *A posztmodern állapot*. Budapest: Századvég 1993.
- Hagenbüchle, Roland (1992): „Was heisst „paradox“? Eine Standortbestimmung“. In: Geyer – Hagenbüchle 1992, pp.27-45.
- Hajduk, Stefan (2000): *Die Figur des Erhabenen. Robert Musils ästhetische Transgression der Moderne*. Würzburg: Königshausen & Neumann 2000.
- Halliwell, Stephen (1986): „Cselekmény és jellem“. [Action and Character], Ford. Hajdu Péter. In: *Helikon* 2002: 1-2. pp.56-82.

- Hartmann, Telse (1999): „Zwischen Lokalisierung und Deplazierung. Zur diskursiven Neuverhandlung kultureller Identitäten in den Kulturwissenschaften“. In: *Germanistische Mitteilungen. Zeitschrift für deutsche Sprache, Literatur und Kultur* 1999, 50, pp.17-40.
- Hart Nibbrig, Christian L (szerk.): *Was heisst Darstellen?* Frankfurt/M.: Suhrkamp 1994.
- Hárs, Endre (2001): *Singularität: Lektüren zu Botho Strauß*. Würzburg: Königshausen und Neumann 2001.
- Haslmayr, Harald (1997): *Die Zeit ohne Eigenschaften. Geschichtsphilosophie und Modernebegriff im Werk Robert Musils*. Wien: Böhlau 1997.
- Helikon 13:4.: *A lehetséges világok poétikája*. Budapest: Argumentum 1997.
- Heydebrand, Renate (1966): *Die Reflexionen Ulrichs in Robert Musils Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“*. Ihr Zusammenhang mit dem zeitgenössischen Denken. Münster: Aschendorff 1966.
- Honold, Alexander (1995): *Die Stadt und der Krieg. Raum- und Zeitkonstruktion in Robert Musils Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“*. München: Fink 1995.
- Honold, Helga (1963): *Die Funktion des Paradoxen bei Robert Musil dargestellt am „Mann ohne Eigenschaften“*. Tübingen: Tetzmann 1963.
- Horváth, Márta (1998): „Die Funktion der Erinnerung in Musils Erzählung „Die Vollendung der Liebe““. In: Breier, Zsuzsa; Király, Edit; Thumm, Agelika (szerk.): *Die Erinnerung in der deutschsprachigen Literatur*. (=Budapester Beiträge zur Germanistik 32), Budapest 1998, pp.147-152.
- Howald, Stefan (1984): *Ästhetizismus und ästhetische Ideologiekritik. Untersuchungen zum Romanwerk Robert Musils*. München: Wilhelm Fink 1984.
- Howes, Geoffrey C. (1992): „Ein Genre ohne Eigenschaften: Musil, Montaigne, Sterne und die essayistische Tradition“. In: Brokoph-Mauch 1992, pp.1-13.

- Hyams, Barbara F. (1980): „Was ist „säkularisierte Mystik“ bei Musil?“ In: Baur – Castex 1980, pp.85-98.
- Ingarden, Roman (1938): *Das literarische Kunstwerk*. Tübingen: Niemeyer ²1960.
- Iser, Wolfgang (1976): *Der Akt des Lesens. Theorie ästhetischer Wirkung*. München: Wilhelm Fink ⁴1994.
- Jacobs, Joachim (1991): *Negation*. In: Steger; Wiegand 1991, pp.560-596.
- Jaeger, Stephan – Willer, Stefan (szerk.): *Das Denken der Sprache und die Performanz des Literarischen um 1800*. Würzburg: Königshausen und Neumann 2000.
- Jahn, Manfred (1996): „Windows of Focalization: Deconstructing and Reconstructing a Narratological Concept“. In: *Style* 1996: 2. pp.241-267.
- Jakob, Michael (1992): „„Möglichkeitssinn“ und die Philosophie der Möglichkeit“. In: Brokoph-Mauch 1992, pp.13-25.
- Jakobovits, Leon A. – Steinberg, Danny D. (szerk.): *Semantics*. Cambridge University Press, 1971.
- Jaspers, Karl (1911): *Psychologie der Weltanschauungen*. Berlin, Göttingen, Heidelberg: Springer 1960.
- Jarvie, I.C. (1983): „Rationality and relativism“. In: *The British Journal of Sociology*. 1983:1, pp.44-60.
- Jauss, Hans-Robert (1970): *Literaturgeschichte als Provokation*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1970.
- Jones, John (1962): *On Aristotle and Greek Tragedy*. London: Chatto & Windus 1962.
- Kaiser, Ernst-Wilkins, Eithne (1962): *Robert Musil. Eine Einführung in sein Werk*. (=Sprache und Literatur 4), Stuttgart: Kohlhammer 1962.

- Karthus, Ulrich (1965): *Der andere Zustand. Zeitstrukturen im Werk Robert Musils*. (=Philologische Studien und Quellen 25) Berlin: Schmidt 1965.
- Kayser, Wolfgang (1955): „A modern regény keletkezése és válsága”. [Entstehung und Krise des modernen Romans], In: Thomka, Beáta (szerk.): *Narratívák 2. Történet és fikció*. Budapest: Kijárat 1998, pp.173-200.
- Kermode, Frank (1967): *The Sense of an Ending. Studies in the Theory of Fiction*. New York: Oxford University Press 1967.
- Kiss Endre (1981): *Hermann Broch elmélete a polihisztorikus regényről*. Budapest: Akadémia 1981.
- Klawitter, Arne (2000): „Eisenfeile. Das Fragment als symbolische Form”. In: Jaeger – Willer 2000, pp.131-151.
- Kovács, Árpád; V.Gilbert, Edit (szerk.): *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletirők tanulmányai*. Pécs: Janus Pannonius Egyetemi Kiadó 1994.
- Kripke, Saul A. (1972): *Naming and Necessity*. Cambridge: Harvard University Press 1972.
- Kulcsár-Szabó, Ernő (1981): „Az „eltűnt” állam és a regény. A monarchia-motívum néhány epikai kérdése a két világháború között”. In: *Literatura* 1981: 1-2. pp.101-112.
- Kulcsár-Szabó, Ernő (1996): „A „befejezett” műalkotás – a befogadás illúziója és az olvasás retorikája között. Az esztétikai tapasztalat nyelviségének kérdéséhez”. In: *Alföld* 1996: 9, pp.67-75.
- Kulcsár-Szabó, Ernő (2001): „Aspekte des (Un)Vollkommenen. Fragment und vollendetes Kunstwerk im Horizontwandel der Sprachlichkeit”. In: Baróti-Gaál, Márta – Bassola, Péter (szerk.): *Millionen Welten. Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*. Budapest: Osiris 2001, pp.88-113.

- Lachmann, Renate (1990): *Gedächtnis und Literatur. Intertextualität in der russischen Moderne*. Frankfurt a. M.: Suhrkamp 1990.
- Link-Heer, Ursula (1999): „Fragment und Roman. Notizen zu Proust und Musil“. In: Camion 1999, pp.85-124.
- Lotman, Jurij (1968): „A művészi tér problémája Gogol prózájában“. [Problema hudozslesztvennogo prosztransztva v proze Gogolja], Ford. Mercz Andrea. In: Kovács; V.Gilbert 1994, pp.119-186.
- Lotman, Jurij (1984): „Pétervár szimbolikája és a város szemiotikájának problémái“. [Szimvolika Petyerburga i problemi szemiotyiki goroda], Ford. Szabó Rita. In: Kovács; V.Gilbert 1994, pp.186-210.
- Lönker, Fred (2002): *Poetische Anthropologie. Robert Musils Erzählungen „Vereinigungen“*. München: Wilhelm Fink 2002.
- Lukács, György (1911): *A lélek és a formák. Kísérletek*. Budapest: Napvilág Kiadó 1997.
- Lukács, György (1916): *Die Theorie des Romans. Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der grossen Epik*. München: Dt. Taschenbuch-Verlag 1994.
- Luserke, Matthias (1987): *Wirklichkeit und Möglichkeit. Modaltheoretische Untersuchung zum Werk Robert Musils*. Frankfurt/M.: Peter Lang 1987.
- Lyotard, Jean-Francois (1979): „A posztmodern állapot“. [La condition postmoderne], Ford. Bujalos István és Orosz László. In: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-Francois – Rorty, Richard 1993, pp.7-146.
- Lyotard, Jean-Francois (1988): *L'inhumain. Causeries sur les temps*. Paris: Editions Galilee 1988.
- Mach, Ernst (1906): *Die Analyse der Empfindungen und das Verhältniss des Physischen zum Psychischen*. Darmstadt: Wiss. Buchgesell. 1991.

- MacIntyre, Alasdair (1985): *Az erény nyomában*. [After Virtue. A study in moral theory], Ford. Bíróné Kaszás Éva. Budapest: Osiris 1999.
- Magris, Claudio(1966): *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*. Ford. Madeleine v. Pasztory és Walter Weiss. Salzburg: Otto Müller 1988.
- Magyar, Miklós (1986): *A francia regény tegnap és ma. A francia egzisztencialista regény. Az új regény és a nouveau nouveau roman*. Budapest: Akadémia 1986.
- Margolin, Uri (1990): „Individuals in Narrative Worlds: An Ontological Perspective”. In: *Poetics Today* 1990: 4. pp. 843-871.
- Marini, Loredana (2002): *Der Dichter als Fragmentarist. Geschichte und Geschichten in Robert Musils Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“*. (=Musiliana 8) Bern...: Peter Lang 2002.
- Marquard, Odo (2000): „Narrare necesse est“. In: U.ö.: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest: Atlantisz 2001, pp.389-395.
- Martínez, Matías (1996): *Doppelte Welten. Struktur und Sinn zweideutigen Erzählens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1996.
- McHale, Brian (1987): *Postmodernist fiction*. London and New York: Routledge 1987.
- Menges, Karl (1976): „Robert Musil und Edmund Husserl. Über phänomenologische Strukturen im Mann ohne Eigenschaften”. In: *Modern Austrian Literature* 1976:3-4. pp.131-154.
- Menke, Christoph (1993): „Unglückliches Bewusstsein. Literatur und Kritik bei Paul de Man. Nachwort“. In: de Man, Paul: *Die Ideologie des Ästhetischen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp 1993, pp.265-299.
- Michiko, Mae (1988): *Motivation und Liebe. Zum Strukturprinzip der Vereinigungen bei Robert Musil*. München: Wilhelm Fink 1988.

- Murphy, Bruce (1994): „The Shadow Life: Negation, Nihilism, and Insanity in Thomas Bernhard's „Correction””. In: Fischlin 1994, pp.157-171.
- Musil, Robert: *Gesammelte Werke* (1-9.). Szerk. Adolf Frisé. Hamburg: Reinbek 1978.
- Musil, Robert: *A tulajdonságok nélküli ember. (1-3.)* Ford. Tandori Dezső. Budapest: Európa 1977.
- Musil, Robert: *Briefe 1901-1942*. Szerk. Adolf Frisé. Hamburg: Reinbek 1981.
- Musil, Robert: *Der literarische Nachlass. CD-ROM-Edition*. Szerk. Friedbert Aspetsberger, Karl Eibl, Adolf Frisé. Hamburg: Reinbek 1992.
- Musil, Robert: *Válogatott művei. Esszék*. Ford. Bán Zoltán András, Györffy Miklós, Hámori Ágnes, Tandori Dezső. Pozsony: Kalligram 2000.
- Musil, Robert: *Válogatott művei. Próza, dráma*. Ford. Bán Zoltán András, Bor Ambrus, Forgách András, Györffy Miklós, Hámori Ágnes, Petra Szabó Gizella, Sárközy Helga. Pozsony: Kalligram 2000.
- Neumer, Katalin (szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest: Osiris 1999.
- Neymeyr, Barbara (2000): „Utopie und Experiment. Zur Konzeption des Essays bei Musil und Adorno”. In: *Euphorion* 2000:1. pp.79-113.
- Niethammer, Lutz (1989): *Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende?* Reinbek bei Hamburg: Rowohlt 1989.
- Nietzsche, Friedrich: *Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Szerk. G. Colli és M. Montinari. Berlin: Gruyter 1968.
- Nietzsche, Friedrich (1887): *A morál genealógiájához*. [Zur Genealogie der Moral], Ford. Vásárhelyi Szabó László. Veszprém: Comitatus 1998.
- Nietzsche, Friedrich (1892): *Így szólott Zarathustra*. [Also sprach Zarathustra], Ford. Kurdi Imre. Budapest: Osiris 2001.

- Pavel, Thomas G. (1986): *Fictional Worlds*. Cambridge: Harvard University Press 1986.
- Pekar, Thomas (1989): *Die Sprache der Liebe bei Robert Musil*. (=Musil-Studien 19) München: Fink 1989.
- Piechotta, Hans Joachim, Wuthenow, Ralph-Rainer, Rothemann, Renate (szerk.): *Die literarische Moderne in Europa*. Opladen: Westdeutscher Verlag 1994.
- Pieper, Hans-Joachim (2002): *Musils Philosophie. Essayismus und Dichtung im Spannungsfeld der Theorien Nietzsches und Machs*. Würzburg: Königshausen und Neumann 2002.
- Pietsch, Reinhard (1988): *Fragment und Schrift. Selbstimplikative Strukturen bei Robert Musil*. Frankfurt/M...: Peter Lang 1988.
- Platón (i.e.374): *Platón összes művei 2. Állam*. Ford. Szabó Miklós. Budapest: Európa 1984.
- Pléh Csaba (1999): „Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához?” In: Neumer 1999, pp.35-167.
- Plett, Heinrich F. (1992): „Das Paradoxon als rhetorische Kategorie”. In: Geyer – Hagenbüchle 1992, pp.89-105.
- Pries, Christine (1989): *Das Erhabene. Zwischen Grenzerfahrung und Grössenwahn*. Weinheim: VCH-Verlag 1989.
- Quine, Willard V. (1966): „The Ways of Paradox”. In: u.ő.: *The Ways of Paradox and Other Essays*. Harvard U.P. 1976, pp.1-18.
- Ricoeur, Paul (1983): „A hármas mimézis”. Ford. Angyalosi Gergely. In: u.ő. 1999 pp.255-310.
- Ricoeur, Paul (1983): *Temps et récit, tome I*. Paris: Editions du Seuil, 1983.

- Ricoeur, Paul (1984): *Temps et récit, tome II. La configuration dans le récit de fiction*. Paris: Editions du Seuil, 1984.
- Ricoeur, Paul (1985): *Temps et récit, tome III. Le temps raconté*. Paris: Editions du Seuil, 1985.
- Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris 1999.
- Ricoeur, Paul (1990): „Az én és az elbeszélte azonosság”. [Le soi et l'identité narrative] Ford. Jeney Éva. In: u.ő. 1999 pp.373-413.
- Ronen, Ruth (1994): *Possible Worlds in Literary Theory*. Cambridge: University Press 1994.
- Roth, Marie-Louise (1972): *Robert Musil, Ethik und Ästhetik. Zum theoretischen Werk des Dichters*. München: List 1972.
- Rußegger, Arno (1996): *Kinema mundi. Studien zur Theorie des „Bildes“ bei Robert Musil*. (=Literatur in der Geschichte, Geschichte in der Literatur 40) Wien, Köln, Weimar: Böhlau 1996.
- Schärer, Hans-Rudolph (1990): *Narzissmus und Utopismus: eine literaturpsychologische Untersuchung zu Robert Musils Roman „Der Mann ohne Eigenschaften“*. München, Fink, 1990.
- Schärf, Christian (2000): „»Der phil[osophische] Text zum Plan«. Die Anfänge der deutschen Essayistik in der Frühromantik.” In: *Weimarer Beiträge. Zeitschrift für die Literaturwissenschaft, Ästhetik und Kulturwissenschaften*. 2000:1, pp.38-55.
- Schmidt, Jochen (1975): *Ohne Eigenschaften. Eine Erläuterung zu Musils Grundbegriff*. Tübingen: Max Niemeyer 1975.
- Schöne, Albrecht (1961): „Zum Gebrauch des Konjunktivs bei Robert Musil”. In: Schillemeit, Jost (szerk.): *Interpretationen 3. Deutsche Romane von Grimmelhausen bis Musil*. Frankfurt/M – Hamburg: Fischer Bücherei 1966, pp.290-318.

- Searle, John R. (1969): „The problem of proper names”. In: In: Steinberg - Jakobovits: *Semantics*. Cambridge: University Press 1971, pp. 134-142.
- Servranckx, Anne (1992): „Robert Musil: Essayismus als Lebensprogramm”. In: Brokoph-Mauch 1992, pp.25-37.
- Simon, Josef (1992): „Das philosophische Paradox”. In: Geyer – Hagenbüchle 1992, pp.71-89.
- Stanzel, Franz K. (1979): *Theorie des Erzählens*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht⁵1991.
- Steger, Hugo; Wiegand, Herbert Ernst (szerk.): *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. 6. Semantik. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Berlin, New York: de Gruyter 1991.
- Steiner, George (1984): „Das totale Fragment”. In: Dällenbach 1984, pp.18-30.
- Stern, Guy (1974): „Musil über seine Essays; Ein Bericht über eine unveröffentlichte Korrespondenz”. In: *Germanic Review* 1974:49, pp.60-83.
- Strutz Johann und Josef (szerk.): *Robert Musil: Theater, Bildung, Kritik*. (=Musil-Studien 13), München: Fink 1985.
- Strutz, Josef (1992): „Der Mann ohne Konzessionen. Essayismus als poetisches Prinzip bei Musil und Altenberg”. In: Brokoph-Mauch 1992, pp.137-153.
- Szegedy-Maszák, Mihály (1999): „Utószó“. In: Ricoeur 1999, p.413-424.
- Széll Zsuzsa (1970): *Válság és regény. Kísérlet Rilke, Kafka, Musil és Broch epikájának értelmezéséhez*. Budapest: Akadémia 1970.
- Tandori Dezső (1976): „Musilról; a tulajdonságok nélküli emberről; a fordítás emlékei alapján; „tudománytalanul””. In: *Helikon* 1976: 2-3. pp.372-375.

- Taylor, Anne-Christine (1988): „A történelem megértési modelljei“. In: Descola-Lenclud-Severi-Taylor (szerk.): *A kulturális antropológia eszméi*. Budapest: Osiris-Századvég 1994, pp.185-237.
- Tengelyi László (1998): *Élettörténet és sorsesemény*. Budapest: Atlantisz 1998.
- Tewilt, Gerd-Theo (1990): *Zustand der Dichtung. Interpretationen zur Sprachlichkeit des „anderen Zustands“ in Robert Musils „Der Mann ohne Eigenschaften“*. (=Literatur als Sprache. Literaturtheorie – Interpretation – Sprachkritik 7), Münster: Aschendorff 1990.
- Titzmann, Michael (szerk.): *Modelle des literarischen Strukturwandels*. (=Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur 33), Tübingen: Niemeyer 1991.
- Vandervlist, Harry (1994): „The Repudiation of Action in Beckett’s „More Pricks Than Kicks““. In: Fischlin 1994, pp.145-157.
- Vogt, Jochen (1990): *Aspekte erzählender Prosa: Eine Einführung in Erzähltechnik und Romantheorie*. Opladen: Westdeutscher Verlag 1990.
- Voßkamp, Wilhelm (1999): „Literaturwissenschaft und Kulturwissenschaft. Versuch einer Bestandsaufnahme“. In: Fürbeth, Frank (szerk.): *Zur Geschichte und Problematik der Nationalphilologien in Europa. 150 Jahre Erste Germanistenversammlung in Frankfurt/M. (1846-1996)*. Tübingen: 1999, pp.809-821.
- Willemsen, Roger (1984): *Das Existenzrecht der Dichtung. Zur Rekonstruktion einer systematischen Literaturtheorie im Werk Robert Musils*. München: Wilhelm Fink 1984.
- Wünsch, Marianne (1991): „Vom späten „Realismus“ zur „Frühen Moderne“: Versuch eines Modells des literarischen Strukturwandels“. In: Titzmann 1991, pp.187-205.
- Zalán Péter (1981): *Musil világa*. Budapest: Európa 1981.

Zima, Peter V. (1983): *Der gleichgültige Held. Textsoziologische Untersuchungen zu Sartre, Moravia und Camus*. Stuttgart: Metzler 1983.

Zima, Peter V. (1985): „Robert Musils Sprachkritik. Ambivalenz, Polyphonie und Dekonstruktion“. In: Strutz 1985, pp.185-203.

Zima, Peter V. (1994): „Robert Musil und die Moderne“. In: Piechotta 1994, pp.430-452.